Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях

Випуск 34

Ніжин – 2007

8.4
Л64
УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №3 від 9.11.2006 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

803712

з філології:
докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, академік, проф. А.П.Грищенко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;
з історії:
докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;
з мистецтвознавства:
канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеєва; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. Вип. 34. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 259 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, 2007
© Самойленко Г.В.

Н.І.Бойко

Експресиви в системі художнього тексту

Сучасна лінгвістика розглядає експресивну лексику як обов'язковий і важливий складник системи виражально-зображальних (образних) засобів художніх текстів. Лексичні експресиви беруть на себе функцію посередника між денотативним світом (об'єктивною дійсністю) і внутрішнім світом людини, гамою її почуттєвих станів, між мовою і мисленням [1, с. 106].

Проблема функціонування української експресивної лексики в художніх контекстах знайшла відображення в працях І.Є.Грицютенка [2], С.Я.Єрмоленко [3; 4], В.С.Ільїна [5], В.С.Калашника [6], М.П.Кочергана [7], А.К.Мойсієнка [8; 9], Л.О.Пустовіт [10], Н.М.Сологуб [11], Л.О.Ставицької [12], В.А.Чабаненка [13], І.Г.Чередниченка [14] та інших учених.

Спектр значеннєвих планів експресивів у художніх текстах досить широкий. Він ґрунтується на таких основних ознаках експресивних лексичних одиниць: 1) органічний зв'язок із позамовними фрагментами національної картини світу; 2) вплив науково-технічних, суспільно-економічних та культурних змін, які відбуваються в суспільстві; 3) першорядна роль людського чинника; 4) належність до специфічної лексико-семантичної підсистеми; 5) максимальна відкритість; 6) постійне активне поповнення новими словами та лексико-семантичними варіантами (у тому числі й лексемами неслов'янського походження, утвореними шляхом калькування тощо); 7) полікомпонентність семантичних структур та сталість лексичних значень; 8) наявність формальних ознак експресивності; 9) багатство парадигматичних, асоціативних та синтагматичних відношень і зв'язків; 10) відтворюваність в ідіолектах письменників; 11) поєднання двох функцій – експресивної та номінативної (за умови пріоритетних позицій першої); 12) модифікація значеннєвих планів під впливом контекстного оточення.

У художніх творах реалізація експресивної функції мови засобами лексичного рівня відбувається одночасно в кількох площинах (семантичній, прагматичній, образотвірній, текстотвірній), які співвідносяться не тільки з мовними категоріями, а й тими, що мають психологічну природу, формують емотивно-аксіологічні мовні

рамки, становлять вагомий чинник експресивізації контекстів та належать до виявів ідіостилю письменника. У зв'язку з цим лінгвісти справедливо зазначають, що пізнання функціональних аспектів національної мови не можна повністю осягнути, "не звернувшись до її творця й користувача з усім різноманіттям його історичних, соціальних, національних та інших особливостей" [15, с. 59].

До елементів контексту, чинників, що посилюють та увиразнюють емотивно-аксіологічні значення лексичної одиниці, актуалізують експресивний значеннєвий план, належать: 1) "присутність" у межах контексту суб'єкта мовлення, що виявляється у вживанні лексики, яка забезпечує емоційне оцінювання фрагментів картини світу, наприклад: *Стрибаючи на землю, хлопці й далі розважалися новачком, один із них спробував дати Порфирові щигля по носі й таки назвав його за русявість* ***жевжиком сіреньким****, інший, – рославий парубчак* ***з темним маком****, що вже висіявся на верхній губі, – хотів знати, чого такий сумний цей* ***манюній****: –* ***Свободоньки*** *закортіло, еге ж?* (О.Гончар); *Не за підручники вхопився, а, мовби наперекір матері, побрів у свій куток,* ***вшнипився*** *в якусь схему, потім став з брязкотом* ***ритися*** *серед свого* ***радіомотлоху****, перебирав, ліпив якісь дротики в металевій грубій коробці...* (О.Гончар); 2) уживання вигуків у поєднанні зі вказівними займенниками та частками, наприклад: *– А все ж таки!? Ваша посмішка* ***єхидна****... Ну, говоріть!.. – Ах,* ***киньмо****!.. – Ні, ні, говоріть! –* ***Киньмо****!.. Я взагалі нічого не говорив!* (І.Багряний); 3) лексичні повтори, наприклад: *Чого ж це я, татуню,* ***будяк****? –* ***Будяк*** *як є. –* ***Будяк*** *до старості цвіте...* (О.Гончар); *Це правда, що отряха мій став тут у вас ударником праці? – Що не* ***лацюга****, то не* ***лацюга****, – визнав Антон Герасимович* (О.Гончар) (*отряха* – діал. бешкетник, розбишака; зірвиголова); 4) уведення експресивів до складу синонімічних рядів, антонімічних пар, градаційних та ампліфікаційних конструкцій, порівняльних зворотів, індивідуально-авторських метафор, трансформованих фразеологічних одиниць тощо, наприклад: *Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зростало воно в грудях,* ***пищало****,* ***шкребло****,* ***лоскотало*** *в горлі і нарешті вирвалось назовні величезним вибухом кашлю* (О.Довженко); *Родився я у клуні, В степах* ***мантачив*** *сміх, Виховувався в буйних Просторах золотих* (М.Хвильовий); *Хлопчина пильно придивлявся до нього своїми великими синіми очима й мовчав, щось* ***шалено обертав під чере-***

пною покришкою (І.Багряний); 5) типові синтаксичні позиції, у яких виступають передусім іменники-експресиви: звертання, означення, присудок, наприклад: *Розказуй, розказуй,* ***серденько****, хоч і страшно, а розказуй* (С.Васильченко); *– Постривай же ти,* ***великорозумний*** *академісте!* (І.Нечуй-Левицький); *Відкриває нам свою* ***запломбовану*** *душу…* (О.Гончар); *І молодиці-****цокотухи*** *Тут баляндраси понесли...* (І.Котляревський); *Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-****п'явки****, а грамотні люди* (Панас Мирний); 6) стилістичне та семантичне контрастування експресивів у межах висловлення (контексту), наприклад: *Лихо, лихо! мати* ***В'яне****, Дочка* ***червоніє****, Виростає...* (Т.Шевченко); *– Е-е, Хомо, в тебе, либонь, на язиці* ***медок****, а на душі льодок...* (Є.Гуцало); *Професор* ***надуто*** *й досить розгублено, і в той же час* ***вибачливо*** *посміхнувся, мовляв, які там ще думки можуть народжуватися в такій наївній і пустій дівочій голові…* (І.Багряний); 7) особливе інтонаційне оформлення, яке передбачає залучення паралінгвістичних засобів (жестів, міміки) у живому афективному мовленні, наприклад: *"Кон-стр-рукт-тор..." – І посміхнувся, як вона розгублено* ***тягла*** *те* ***слово****, що "язик можна звихнути"* (І.Багряний); *Сластьон довго міркував над цією "вказівкою",* ***посміхаючись іронічно й з досадою*** (І.Багряний); *І хіба тобі ще я мав би розжовувати, що тут написано?* (І.Багряний).

Обстежені художні тексти різних періодів розвитку української літературної мови дають підстави зробити висновок про активне вживання маркованої лексики, її участь у моделюванні експресивних контекстів. Експресивні лексичні одиниці забезпечують відтворення фрагментів картини світу через призму національних стереотипів, народних уявлень про "добре/погане", "корисне/шкідливе", "гарне/потворне" тощо. Частота вживання експресивної лексики зумовлюється абсолютною антропоцентричністю художнього мовлення, ієрархічною організацією контекстів із домінуванням емотивно-оцінних значеннєвих планів, авторськими настановами та стилістичними потребами. Тематичний зміст твору визначає домінування високого, зниженого чи низького регістру експресивів, коефіцієнт їхньої значущості для смислової організації емотивно-оцінних та образних просторів, кореляцію із суміжними лексемами, вплив на ідіостиль конкретного письменника. Індивідуальний стиль автора ґрунтується на системі експресивних лексичних одиниць, які забезпечують емотивно-аксіологічне маркування художніх контекстів через виявлення багатогранних семантико-стилістичних потенцій аналізованих слів.

Активність функціонування експресивних лексем у художніх текстах визначається трьома засадничими чинниками: тематичним, структурним і семантичним. У художньому мовленні активно вживається як книжна (висока), так і розмовна (знижена й низька) експресивна лексика. Книжна забезпечує оформлення високого стилю, надає висловленню патетичного, піднесено-благоговійного звучання (фольклоризми, поетична, сакральна, безеквівалентна, фонова, культурологічна тощо лексика), а розмовна – низького (іронічні, жартівливі, фамільярні, лайливі та просторічні слова). Семантика експресивних лексичних одиниць у художніх текстах реалізується через смислові опозиції, своєрідну індивідуально-авторську манеру висловлюватися, суб'єктивно-оцінні кваліфікації фрагментів картини світу.

Експресивна лексика як невід'ємний складник художніх текстів виконує низку важливих гіпер- та гіпофункцій, які взаємодіють між собою, доповнюють та увиразнюють одна одну. Усі вони підпорядковані провідній – впливу на емоції та почуття адресата, що реалізується через емотивно-оцінні мовленнєві акти. Експресивні лексичні одиниці забезпечують моделювання образотвірного (емотивно-оцінного) і текстотвірного (тропеїчного та фігурального) просторів тексту, вираження найрізноманітніших намірів авторів та внутрішніх станів персонажів.

Як образотвірний засіб експресиви формують насамперед образ автора тексту, репрезентують його почуттєві стани, намагання викликати подібні інтенції в читачів, спонукати їх до активного, небайдужого сприймання зображуваних фрагментів національної картини світу. Експресивні лексичні одиниці забезпечують вплив на емоційну сферу адресата, беруть участь у посиленні, послабленні або корегуванні відповідної емотивно-оцінної, психологічної тональності контексту, породжуваної мовленнєвими ситуаціями. Вони відтворюють емотивно-аксіологічні характеристики одного персонажа вустами іншого, акцентуючи на зовнішньому вигляді індивідів, їхніх розумових здібностях (можливостях), рисах характеру, стосунках між батьками й дітьми, суспільних стосунках, поведінці, загальних рисах вдачі, особливостях темпераменту, фізичному та психічному станах тощо. Експресиви належать до активних засобів індивідуалізації мовлення персонажів, до своєрідних маркованих інформаційних кодів, що виділяють образ серед інших і створюють широкий діапазон стилістичного увиразнення експресивно орієнтованих концептів.

У межах художніх творів експресиви виконують і текстотвірну (виражально-зображальну) функцію, забезпечуючи свіжість, жва-

вість, картинність викладу, структурно-композиційне моделювання емотивно-оцінного текстового простору, підсилюючи експресивний ефект висловлень. Експресивні лексичні одиниці виступають центрами антитез, оксиморонних утворень, лексичних повторів, різнопланових синонімічних фігур, емотивно-оцінних порівнянь різних типів, перебуваючи або в препозиції (як суб'єкт порівняння), або постпозиції (як об'єкт зіставлення). Експресиви формують низку семантичних фігур мови, належних до одиниць синтагматичного характеру, як-от: парономазія, ампліфікація, градація, плеоназм, тавтологія, гра слів тощо. Серед утворень парадигматичного плану численні експресивні лексичні одиниці виявлені в складі метафор, алегорій, епітетів, гіпербол, літот, перифраз, іронічних слововживань тощо.

Функціонування експресивної лексики в художньому мовленні (контекстах, висловленнях) має безпосередній зв'язок зі специфічними виявами такої широкої референтної зони, як людина, її внутрішній світ тощо. Тому експресивна лексика як у межах висловлення, так і всього художнього простору тексту репрезентує свій системний характер, взаємозв'язок з емоційною сферою суб'єкта мовлення, що виявляється чітко й послідовно в усіх обстежуваних творах. Підставою для такого твердження є такі факти: 1) індивідуально-авторське вживання експресивної лексики ґрунтується на загальномовних системних закономірностях її функціонування; 2) використання експресивів загалом підпорядковане художньо-зображальним засобам твору; 3) кодифікована експресивна лексика не зумовлює порушень у функціонуванні лексичної системи мови; 4) експресиви органічно входять до ідіолекту письменника. Однак перенасичення художнього тексту експресивною лексикою зниженого плану негативно позначається на ньому як системно організованій єдності.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.

2. Грицютенко І.Є. Естетична функція художнього слова (В українській прозі 30–60-х років XIX ст.) – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1972.

3. Єрмоленко С.Я. Стиль індивідуальний // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000.

4. Єрмоленко С.Я., Гримич Г.М. Народно-розмовна традиція в літературно-художньому мовленні // Питання мовної культури. – Вип. 2. – К.: Наук. думка, 1968.

5. Ільїн В.С. Емоціональна лексика в поезіях Т.Шевченка // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К.: Наук. думка, 1965.

6. Калашник В.С. Особливості слововживання в поетичній мові: Навчальний посібник. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1985.

7. Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища школа, 1980.

8. Мойсієнко А. Динамічний аспект номінації: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004.

9. Мойсієнко А. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша. – К.: Правда Ярославичів, 1997.

10. Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини XX ст. (семантико-функціональний аспект): Дис. д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1993.

11. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеся Гончара. – К.: Наук. думка, 1991.

12. Ставицька Л.О. Естетика слова у художній літературі 20–30-х рр. XX ст.: Системно-функціональний аспект: Дис. д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1996.

13. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 2002.

14. Чередниченко І.Г. Народно-розмовне слововживання української дієслівної лексики із специфічною семантикою і стилістичним забарвленням // Мовознавство. – 1969. – №3.

15. Шаховский В.И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки. – 1998. – №2.

В.М.Пащенко, В.М.Бережняк

Спостереження над специфікою вокалізму східнополіської системи діалектних мікросистем

Вивчення української загальнонародної мови однаковою мірою передбачає дослідження як літературної, так і діалектної мови. У сучасному мовознавстві активізується розробка проблем української діалектології, зростає інтерес до вивчення законів функціонування діалектної мови Полісся.

Фонологічна система лівобережнополіських говорів, її структура, динаміка в історичному і ареальному аспектах завжди цікавили і цікавлять дослідників. Її вивченням займалися такі вчені, як В.М.Ганцов ("Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку"); Т.В.Назарова ("Акання" в українських нижньонадприп'ятських говірках", "Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говоров", "Українські

говірки Нижньої Прип'яті (українсько-білоруські міждіалектні контакти)", "Украинские говоры Нижней Припяти"); Ф.Т.Жилко ("Говори української мови", "Сучасні зміни в говірках Козелецького і Остерського регіонів Чернігівської області", "Ареальні системи української мови"); П.С.Лисенко ("Словник поліських говорів"); І.Г.Матвіяс ("Проблема визначення українських наріч", "Українська мова і її говори"); О.С.Біла ("Надсновські говори на Чернігівщині", "Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками"); О.Н.Синявський ("Замітки про мову с. Любича на Чернігівщині"); М.І.Толстой ("Поліський етнолінгвістичний атлас"); О.М.Никончук ("Атлас лісової термінології Полісся"); П.Ф.Романюк ("Атлас середньополіського весільного обряду"); В.Л.Світальська ("Атлас поліського поховального обряду"); В.М.Кириленко ("Ареальна характеристика тваринницької лексики Полісся", "До ареології та стратиграфії північних (поліських) говорів"); В.В.Власенко ("Акцентні особливості дієслівних форм (на матеріалі говірок середнього Полісся"); Г.О.Козачук ("Динаміка побутової лексики поліських говірок"); А.В.Майборода ("До питання про архаїчну лексику Чернігівщини"); О.Д.Неділько ("Назви одягу та взуття в говірках Чернігівщини"), Г.І.Гримашевич ("Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок", "Назви одягу та взуття середньополіських говірок"), А.М.Залеський ("Говірки Київського Полісся"), Л.Залізняк ("Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології)"), О.М.Маринич ("Українське Полісся"), В.М.Мойсієнко ("Континуанти давнього е у поліських говорах", "Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.").

Дослідники говірок здебільшого залишають поза увагою специфіку фонологічної системи діалектної мікросистеми, а вдаються до узагальнення характерних особливостей діалектної макросистеми. Отже, метою нашої статті є аналіз специфіки фонологічної системи діалектних мікросистем Лівобережного Полісся.

Як відомо, характеристика голосних фонем яскраво виявляється у максимально незалежній позиції у слові, тобто у позиції під наголосом між твердими приголосними, де у східнополіських діалектних мікросистемах виділяється вісім фонем: /і/, /и/, /і͡е/, /е/, /а/, /о/, /у͡о/, /у/.

Інвентар факультативних варіантів голосних фонем східнополіських діалектних мікросистем характеризується кількісним складом вихідної системи загальнополіського типу: /і/, /и/, /у/, /е/, /і͡е/, /у͡о/, /о/, /а/ – [ѵи́к°о^{а}пат′], [к°ун′], [л′і͡ес], [ка́ша], [зап°у͡о́н], [клеї],

[о^{а}р′іх], [с^{о}о́нешник]. Але кожна фонема реалізується в ряді звуків, які ми будемо називати варіантами, чи алофонами. У статті аналізуються комбінаторні та факультативні вияви фонем.

Артикуляційно голосні мають чотири рівні підняття:

високе підняття:

[і] – голосний переднього ряду нелабіалізований;

[и] – голосний переднього ряду нелабіалізований;

[у] – голосний заднього ряду лабіалізований: [б^{о}ур′ак′і,], [у́чиц′:а], [г^{о}р^{о}у́д^{о}ок];

високо-середнє підняття:

[іе] – голосний неоднорідного творення переднього ряду нелабіалізований: [д′іе̂д], [гаман′іе̂т′], [зас′іе̂к];

[уо] – голосний неоднорідного творення заднього ряду лабіалізований: [сы́р^{о}о^{а}д^{о}у́о̂ї], [ус^{о}л^{о}уо̂н], [с^{о}т′^{о}уо̂лец′];

середнє підняття:

[е] – голосний переднього ряду нелабіалізований: [ц′v′ете], [жнец′], [vере́їка];

[о] – голосний заднього ряду лабіалізований: [иг^{о}о́лка], [п^{о}о^{а}л^{о}о́va], [к^{о}о́л^{о}ос].

Ці голосні вживаються і в ненаголошених позиціях, крім голосних неоднорідного творення, які функціонують у наголошених позиціях відповідно до давніх [Ъ] та [о], [е] в нових закритих складах. У мовленні старшого покоління у дифтонгах /уо/, /іе/ інтенсивність першого і другого сегмента рівноцінна, у мовленні інформаторів молодшого віку більша тривалість та інтенсивність першого сегмента /у/, /і/;

низьке підняття:

[а] – голосний заднього ряду нелабіалізований: [лаўка], [ла́дниї], [ірvат′]. Голосний [а] вживається як у наголошених, так і в ненаголошених складах після твердих і м'яких приголосних.

Система голосних у ненаголошених складах представлена трьома рівнями підняття: [і], [и], [у], [е], [о], [а]. Вона скоротилась за рахунок голосних неоднорідного творення, які функціонують у наголошених складах.

У східнополіських діалектних мікросистемах і досі збереглися голосні неоднорідного творення (дифтонги), а саме – давня фонема / Ъ / має факультативний вияв [іе] у наголошених позиціях. Наприклад, [ар′іе̂х], [гаман′іе̂т′], [зас′іе̂к], [з′іе̂л′:е], [кр′іе̂п^{о}к^{о}о],

[нав'іес], [пар'іечки], [х'л'іеўч°ук], [м'іетла], [не"сп'іелиїї], [о^{a}г'р'іех], [с'м'іет':е] та інші.

Відповідно до /е/ в нових закритих наголошених складах перед м'яким приголосним (давнім або сучасним) виступає дифтонг [іе]. Наприклад, [јач'м'ієн'], [п'іеч'], [гаман'іет'].

Фонетичними, а зрідка також акцентними нерегулярними особливостями у говірках відзначаються лексеми: [п°о^{a}т°ом], [к°он'ч'іт'], [п°о^{a}м°ошник], [к°омната], [т°р°оїка], [к°он:иї] та інші, які свідчать про роль аналогії фонетичних і лексичних відповідників, а часом і про безпосереднє запозичення з російської мови. Наприклад, подекуди зберігається /о/ як у російській мові: [г°од° оўў], [п°уд°оўў], [час°оўў].

Вивчення фактів, узятих із мовлення населення сіл Ніжинського, Менського, Носівського, Прилуцького, Новгород-Сіверського, Борзнянського, Семенівського, Коропського, Сосницького, Куликівського, Чернігівського районів (хоч на них не можна покладатися з цілковитою певністю, оскільки в діалектні записи можуть потрапити помилкові вставки), дає змогу зробити висновок, що у цих діалектних мікросистемах залишилася релевантна специфіка тієї звукової особливості (випадки збереження ненаголошеного [о]), яка за нашого часу є типовою для чернігівських говорів. Територіальна близькість цих діалектних систем, а також, звичайно, запозичення аналогічних явищ з російської мови залишились тими чинниками, під дією яких звук [о] міг з'явитися там, де раніше його не було.

Вивчення рефлексації давнього /о/ у східнополіських говірках визначає три основні фактори, що викликають ці або інші зміни. Цими факторами є дія місцевих діалектних закономірностей, роль української літературної мови та різні запозичення.

Давня /е/ в нових закритих складах має більшу своєрідність щодо переходу в /і/, ніж давня /о/. Зокрема, у позиції перед колишнім складом із зредукованим [ъ] і в позиції перед колишнім складом із зредукованим [ь] результатами рефлексації давньої /е/ у діалектних мікросистемах виявляються відмінними і неоднотипними.

Перед здавна м'яким приголосним давня /е/ в ненаголошеній позиції перейшла в /і/. Приголосні, що стоять перед давнім /і/, зберігають м'якість. Перехід /е/ в /і/ та палаталізація попередніх приголосних простежується в різних морфологічних позиціях, зокрема:

– у кінцевих складах: [к°ул'іш], [п°ост'іл'], [јач'м'ін'] та інші;

– у складах кореневих: [к°ор'ін':а], [с'ім.], [п'іч], [ос'ін':ії] та інші.

Отже, в основному результатами рефлексації наголошеної /е/ перед колишнім складом з /ь/ східнополіські говірки загалом не відрізняються від літературної мови. Проте в окремих випадках досліджувані діалектні мікросистеми зберігають давню /е/ часто там, де вона властива й літературній мові. Зокрема, це виявляється у флексіях 2 особи однини дієслів І дієвідміни теперішнього часу: [везеш], [дмеш], [л'еш].

Немає переходу /е/ в /і/ також у формі родового відмінка множини іменників жіночого роду на -а: [меж], [стел'], [вечер']. Однією з причин збереження /е/ в цих випадках є вплив (за аналогією) решти відмінків, а у формі [меж], крім того, – відштовхування від прийменника [м'іж].

У лівобережнополіських говірках зафіксовано лексеми, у яких немає переходу /е/ в /і/, тоді, як у літературній мові він відбувається. Так, на місці давньої /е/ у позиції після палаталізованого приголосного (але не після шиплячої /j/ чи /л/) виявляється /о/ у словах [зас'°ц'°ожка], [зас'°ц'°óбка] (застіжка, застібка). Мабуть, причиною цього заступлення є також аналогія до російського відповідника.

Рефлексація давньої /е/ перед колишнім складом із зредукованим /ъ/ відбивається менш послідовно і складніше, з низкою і обмежень, і винятків, ніж перед складом із зредукованим /ь/.

Східнополіським діалектним мікросистемам властиве збереження /е/: [мед], [замет], [клен], [реў] і, зокрема, в повноголосних групах: [перед], [п°оперек], [очерет] – або /о/: [з'°л'°от], [п°о^{а}л'°óт], [пас°л'°óн].

У родовому відмінку множини іменників жіночого (на -а) і середнього роду у лівобережнополіських говірках здебільшого зберігається /е/ або більш-менш послідовно змінюється на /і/, є дифтонги та монофтонги: [берéз], [бер°уоз], [печéр], [с'іл'], [с'°уол'], [печéр]. У дієсловах минулого часу однини чоловічого роду в досліджуваних говірках послідовно /е/ перейшла в /у/: [ут'°ук], [г°р°уб^{п}], [п'ук], [ас°к°р°уб^{п}]. Є лексеми, у яких /е/ в розглянутій позиції перейшла у дифтонг /уо/: [д°оп'°уок], [ут' °уок], [н'°уос], [приўуоз].

Вивчення рефлексації давньої /е/ в нових закритих складах у східнополіських діалектних говірках підтверджує ту думку, що досліджувані мікросистеми мають більше спільностей, ніж відмінностей.

Як відомо, відповідно до давньої /Ъ/ північноукраїнські говори в наголошеній позиції мають здебільшого дифтонг /іе/ або, рідше,

монофтонг /і/ при звичайному збереженні монофтонга /е/ в наголошеній позиції.

У діалектній мікросистемі давня ненаголошена і наголошена /Ъ/ перейшла в /і/ (з пом'якшенням попереднього приголосного, хоч наприкінці або в середині як наголошеного, так і ненаголошеного складу). Зрідка трапляється відсутність такого переходу.

Давня /Ъ/ у наголошеній позиції на початку складу (на початку слова або після голосного в середині слова) послідовно змінилася на /і/: [істи], [іздит'], [ї/жа], [їїі], [зм'їїі] – родовий відмінок однини; [п°о^{а}іхаў], [п°о^{а}їіў] та інші.

Наприкінці або в середині складу давня наголошена /Ъ/ здебільшого замінена у говірках рефлексом /і/: [о^{а}бі'д^{т}], [v'іра], [м'іра], [п'іна], [д'іл°о], [т'ін'], [на с°т°о^{а}л' і], [н'ік°о^{а}ли], [сл'ід^{т}], [с'іно°] та інші.

На відміну від давньої /е/, яка в досліджуваних говірках часто змінюється на /о/, в іменниках жіночого роду з суфіксом -к-, давня /Ъ/ не переходить у /е/ навіть у цій аналогічній позиції: [г°о^{а}р'ілка], [д'іжка], [б'ілка], [с'ітка], [нev'істка], [пл'іўка], [р'іч'ка], [тр'іска] та інші.

У ненаголошеній позиції давня /Ъ/ в переважній більшості діалектнх мікросистем послідовно заступилася фонемою /і/ як на початку складу (з/й/): [п°о́їзд], [їіжа] та інші, – так і наприкінці або в середині складу: [v'ід°р°о], [п'іс°о́к], [ц'іна́], але також можемо почути [м'еш°ок], [цена́], [ven°о́к], [месит'].

Вивчення різночасних даних відносно /Ъ/ обґрунтовує ту думку, що процес рефлексації /Ъ/ у говірках відбувся послідовніше від рефлексації /о/ та /е/. У східнополіських діалектних мікросистемах на місці давньої /Ъ/ сталося значно менше змін, ніж на місці давніх /о/ та /е/. Це пояснюється тим, що рефлексація /Ъ/, яка була в досліджуваних говірках, можливо, є інтенсивнішою від рефлексації /о/, /е/, до сформування літературної мови майже вирівнялась і закінчилася, причому з певними розходженнями з літературною мовою.

Проте, незважаючи на закінченість процесу і вирівнювання завдяки літературній мові, у поодиноких випадках трапляються відхилення або тенденція до певних змін. Здебільшого відхилення і зміни, як з'ясовано, є спорадичними і такими, що виникають внаслідок запозичень або за аналогією до особливостей східнополіського діалекту.

Наявність у говірках /и/ відповідно до /Ъ/ у дієслові [цил°yvát'] наштовхує на припущення, що деяким давньоруським говорам був відомий варіант із фонемою /и/ (циловати), який і відбився в

деяких сучасних лівобережних говорах та зберігається у вимові різних поколінь, незважаючи на вплив літературної норми.

Відповідно до голосної /а/, що походить з /е/ носової (старослов'янської), у північних говорах фонема /а/ зберігається лише під наголосом, тоді як у ненаголошених складах виступає /е/.

На основі цих загальних відомостей про дві діалектні групи ми простежимо особливості рефлексації давньої /а/ (/ę/) у лівобережнополіських говірках, зіставивши з рисама чернігівських говорів.

На місці /а/ з /ę/ у наголошеній позиції діалектних мікросистем є нова фонема /а/. Цей перехід відбувся в коренях слів: [п°о^{а}кри^{е}ва́л°о], [гре^{и}ча́не], [шал°упа́їк'і], [ја́ш'н'а], [стра́va], [кváс], [за́ӯјез'], [на́w°о^{а}л°о^{а}ч'ка], [кváша]; у кінцевих складах іменників середнього роду: [к°ур'ч'а́], [л°о^{а}ш'а́], [п°о^{а}р°о^{а}с'а́], [д'е́ӯч'а́], а також у закінченні третьої особи множини дієслів II дієвідміни теперішнього часу: [спл'ат'], [с°т°о^{а}ја́т'], [г°о^{а}р'а́т'], [кɕич'а́т'], [м°о^{а}ӯч'а́т'] та інші.

Перед рефлексом давньої /а/ < /ę/ у досліджуваній говірці послідовно зберігається м'якість зубних і плавних приголосних: [п°р°о^{а}с'аниц':а], [з'ат'], [д'а́ка], [кн'аз'], [пр'асти́], [б°о^{а}л'а́ч'ка] та інші. Якщо в літературній мові шиплячі перед рефлексом давньої /а/ < /ę/ диспалаталізовані, то у говірках вони здебільшого напівпом'якшені: [ја́ш'н'а], [на́w°о^{а}л°о^{а}ч'ка], [ч'аси́], [п°р°о^{а}с'ани́ц':а].

У ненаголошеній позиції відповідно до /а/ < /ę/ говірки мають, в основному, також /а/. Це спостерігається на численних випадках, коли /а/ знаходиться в кореневих складах іменників, числівників, дієслів: [керас'ін], [акал°о́ти^{е}ни], [жv'а́кан'а], [шал°упа́їк'і], [па́шкр'іб^{п}ки], [сир°окváша], [шар°о^{а}ва́т'], [ти́с'еч'а] і подібні; у флексіях третьої особи множини дієслів II дієвідміни теперішнього часу: [х°о́д'ат'], [н°о́с'ат'], [л°о́ӯл'ат'], [л°у́бл'ат'], [w°о́з'ат'], [w°о^{а}л°о́ч'ат']; у дієприслівниках і частці -с'а: [х°о́д'ач'і], [н°о́с'ач'і], [ле́жа], [си́д'а], [пе^{и}кти́с'а], [не^{и}сти́с'а] та інші.

Проте в деяких словах є відхилення від загальної особливості. Зокрема, як і в літературній мові, немає /а/ < /ę/ в іменнику [заје́ц'] (порівняно з російською і білоруською заяц).

З викладеного, отже, з усією очевидністю випливає, що в ділянці фонетичних змін, пов'язаних з рефлексацією /а/ < /ę/, досліджуваним говіркам, порівняно з чернігівськими, властиві такі особливості, які становлять виразну їх відмінність.

Безсумнівно, що за характером рефлексації /а/ < /ę/ східнополіські діалектні мікросистеми стоять близько до літературної мови.

Наголошені фонеми /е/, /и/ в літературній мові, як відомо, вимовляються завжди ясно й виразно. Ненаголошена /е/ має тенденцію звужуватися, більш або менш підвищуватися у своїй артикуляції, отже, зближуватися із фонемою /и/. Ненаголошена фонема /и/ виявляє схильність до розширення, більшого або меншого обниження артикуляції і наближення до /е/. Унаслідок цих змін виникають позиційні варіанти фонем /и/ та /е/.

Підвищення /е/ та обниження /и/ перехрещується з так званою гармонійною асиміляцією голосних, у результаті чого спостерігаються ширші або вужчі відмінності на місці позиційно слабких /е/, /и/, причому перед наголошеними або побічно наголошеними складами з /а/, /е/ виникають ширші варіанти /и/, /е/, а перед наголошеними або побічно наголошеними складами з /и/, /і/, /у/ – вужчі варіанти /е/, /и/.

У лівобережнополіських діалектних мікросистемах мало позиційних варіантів фонем /е/ та /и/ в ненаголошеній позиції. Між ними тут значно більша артикуляційна відстань. Це трапилось тому, що фонема /и/ у говірках загалом ближча до /і/, ніж в інших говорах української мови і реалізується у звукових варіантах /и/, /е/. Це явище спостерігається у таких словах: [б°у́сел], [ере́їка], [ви́л°ошник], [вид'°о́лка], [криж'і], [ле́жен'], [зати́рка], [варе́ник], [тер°т'°о́ник], [трепа́ч'ка], [перепе́ч'а].

Такі відхилення викликаються переважно темпом мовлення, ступенем напруженості і, очевидно, північнодіалектною особливістю.

Але у мовленні мешканців сіл цих регіонів також спостерігається тенденція до розрізнення основного вияву і позиційних, варіантів фонем /и/, /е/: [п°о́сте'и'л'], [че'и'м°о'а'да́н], [це'и'ли'е'на́], [пе'и'ре'и'ве́с°л°о], [зе'и'р°н°о́], [гле'и'ўкиї], [в'иби'е'те], [ди'е'ва́н], [жни'е'ва́] та інші.

Своєрідну реалізацію фонеми /а/ зустрічаємо у східнополіських говірках. Відповідно до давнього /е/ звук /а/ виступає лише під наголосом, а в ненаголошеній позиції замість нього маємо /е/, який, як правило, не пом'якшує попереднього приголосного. Слід зазначити, що це явище не є особливо продуктивним і відчувається тенденція до нормалізації, що відбивається у паралельному вживанні двох варіантів: [ш°ур°ўї v'ід т'с'іл'':а́/ б°о јак п°о'а'х°о́де'и'т' п°о'а' ре́брах л°о'а'ма́к°ої/ дак пага́н°о б°ўде//] та [мик°о́лина кра́л'а з°н°оў п°о'а'v'јела́с'// х°о́д'ат' з гриц'к°о́м јак п°о'а'л'и́ган'і//].

На основі цих даних слід підкреслити, що за особливостями співвідносності фонем /е/, /и/ лівобережнополіські говірки мають виразні ознаки фонетичної системи східнополіської системи діалектних мікросистем.

Фонема /о/ в ненаголошеній позиції у північних говорах, особливо східнополіських, переходить в /а/, виникає так зване "акання" недисимілятивного типу. Причому воно може бути повним, коли /о/ незалежно від позиції в слові переходить в /а/, і неповним, коли немає цього переходу в закінченнях. Для діалектних говірок властиві релікти явища "акання" в таких словах: [шар°о^{а}ва́т$^{/}$], [д°о^{а}сп'іvат$^{/}$], [нап'ір°н°о^{а}ч'], [паг°о^{а}не^{и}ц$^{/}$], [п°р°о^{а}с$^{/}$ани́ц$^{/}$:а], [к°о^{а}па́т$^{/}$], [з°w°о^{а}ра́ти], [сап°о^{а}ва́л$^{/}$ник], [г°о^{а}л°о^{а}ўна́], [к°о^{а}н°о^{а}пли́шче]. У флексіях ненаголошений /о/ зберігає свою чітку вимову: [зеркал°о], [пи^{е}ре^{и}vе́с°л°о]. Отже, явище "акання" має спорадичний характер і лише в декількох словах воно повне: [vалач'іт$^{/}$], [атра́vа], [мал°о́зиw°о], [хал°о́дне], [аскреб^{п}ти́], [акра́јец$^{/}$]. Безсумнівно, ці факультативні варіанти виникли під впливом російської та білоруської мов.

У процесі вивчення особливостей діалектних мікросистем фонема /і/ заслуговує на особливу увагу, оскільки даним говіркам притаманне явище "ікавізму".

Як і в сучасній літературній мові, у позиції перед голосною фонемою /і/ такі приголосні, як /г/, /к/, /х/ стають напівпом'якшеними: [к'ijаши́н$^{/}$:е], [г'іта́ра], [х'іл$^{/}$аје], [х'ітриї], [блак'іт$^{/}$], [г'іл$^{/}$:а́].

У східнополіських діалектних мікросистемах спостерігається явище регресивної асиміляції, коли голосний /і/ повністю уподібнює собі /и/: [к'іс$^{/}$іл$^{/}$], [г'ірг'ін$^{/}$іја]; та прогресивної асиміляції: [р$^{/}$ід^{т}киї], [о^{а}д'vіїк'і], [тар$^{/}$і$^{/}$лк'і], [пар$^{/}$і$^{/}$ч'к'і]. Із зазначеного можна твердити, що більш поширеною є якраз гармонійна асиміляція, під час якої голосний /и/ повністю уподібнюється до /і/.

У говірках можна зустріти голосну фонему /і/ на початку таких слів, як: [іг°о́лка], [інди́к] та [ірvат$^{/}$].

Фонема /і/ завжди пом'якшує або напівпом'якшує приголосні, перед якими стоїть: [нап'ір°н°о^{а}ч'], [ўјаз$^{/}$іл$^{/}$ни^{е}ц$^{/}$а], [цv'іте], [с$^{/}$н$^{/}$ідан$^{/}$:а], [о^{а}б'ід^{т}], [дра́гл$^{/}$і], [ја́сл$^{/}$і] та інші.

Отже, проаналізувавши систему голосних, можна зробити загальний висновок, що у лівобережнополіських говірках наголошений вокалізм має вісім фонем (/і/, /и/, /а/, /о/, /у/, /е/, /$\widehat{іе}$/, /$\widehat{уо}$/), а ненаголошений є шестифонемним (/і/, /и/, /а/, /о/, /у/, /е/).

Така характеристика в цілому не відрізняється від характеристики східнополіської системи діалектних мікросистем взагалі. Особливістю системи вокалізму Лівобережного Полісся є те, що всі фонетичні процеси мають спорадичний характер, тобто зустрічаються у мовленні нерегулярно.

Фонетичний матеріал, зафіксований на картах Атласу української мови, переконливо підтверджує наші спостереження, хоча у дослідженні, яке ми провели, вони більш розширені, детальні.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980.
2. Біла О.С. Дослідження з українського діалектного вокалізму: Матеріали експериментально-фонетичного дослідження надсновських говірок на Чернігівщині. – Чернівці, 1974.
3. Бондаренко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. – Л., 1981.
4. Григорчук Л.М. Український діалектологічний простір при єдиному горизонті дослідження: Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – Львів, 1996.
5. Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.
6. Гримашевич Г.І. Назви одягу та взуття середньополіських говірок: Дисертація кандидата філологічних наук. Рукопис. – Житомир, 2003. – 523 с.
7. Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Фонетика. – Ужгород: ІДУ, 1966.
8. Жилко Ф.М. Нариси з діалектології української мови. – К., 1996.
9. Жилко Ф.Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 18–27.
10. Жилко Ф.Т. Діалектні відмінності голосних української мови // Українська мова і література в школі. – 1960. – №4. – С. 18–26.
11. Жилко Ф.Т. Здобутки української діалектології // Українська мова і література в школі. – 1967. – №4. – С. 14–21.
12. Жовтобрюх М.А. Взаємодія української літератури мови і діалектів // Мовознавство. – 1973. – №1. – С. 3–16.
13. Жовтобрюх М.А. Давні традиції в новій літературній мові // Мовознавство. – 1970. – №2. – С. 27–41.
14. Залеський А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. – К., 1973.
15. Залеський А.М. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). – К., 1989. – С. 41–76.
16. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977.
17. Залеський А.М. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – 1968. – №5.
18. Залізняк Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 182–188.

803772

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
БІБЛІОТЕКА

19. Калнынь Л.Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. Фонологическая система. – М., 1973.

20. Кириленко В.М. До археології та стратиграфії північних (поліських) говорів. – Глухів, 2001. – 182 с.

21. Коломієць Л.І. Історичні джерела типологічних особливостей слов'янських мов у галузі фонетики // Мовознавство. – 1982. – №5. – С. 38–48.

22. Коструба П.П. Фонетика сучасної української літературної мови. – Львів, 1963.

23. Котляревська С.В. Розрізнення И та І після шиплячих та Г, К, Х // Українська мова і література в школі. – 1964. – №9.

24. Курило О. Спроба пояснити процес заміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. – К., 1928.

25. Левицький В.В. Символічне значення українських голосних і приголосних // Мовознавство. – 1973. – №2. – С. 36–50.

26. Маринич О.М. Українське Полісся. – К., 1962. – 161 с.

27. Матвіяс І.Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові // Мовознавство. – 2004. – №4. – С. 15–24.

28. Мойсієнко В.М. Континуанти давнього е у поліських говорах // Українська мова. – 2005. – №2. – С. 71–88.

29. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XV–XVI ст.: Монографія. – Житомир, 2006. – 448 с.

30. Назарова Т.В. Розвиток рефлексів Ъ, о, е в українських говорах // Мовознавство. – 1972. – №1.

31. Пащенко В.М. Навчання українській мові в умовах говірки Ніжинщини // Методика. Досвід. Пошук: Науково-методичний збірник. – Ніжин, 2000. – Вип. 5. – С. 22–25.

32. Симоненкова Л.М. Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів. – К., 1981. – С. 132.

33. Ткачук П.Є. Нерегулярні фонетичні явища в українських південно-західних говорах / В кн.: Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада. – Житомир, 1983.

34. Тоцька Н.І. Голосні фонеми української літературної мови. – К., 1973.

35. Шило І.Ф. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні (говори на захід від ріки Льви) // Праці III Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 62–71.

Л.І.Коткова

До питання про розвиток якісних значень у семантичних структурах відносних прикметників

Питання про розвиток якісності у семантиці відносних прикметників тісно пов'язане з проблемою класифікації одиниць, що належать до прикметників. Існують різні думки щодо вирішення цього питання.

Більшість дослідників дотримується поділу прикметників на три розряди: якісні, відносні та присвійні. Однак протягом багатьох років це питання належить до дискусійних. До сьогодні єдиної думки на цю проблему й досі немає. Найбільшу складність становлять прикметники зі значенням відносності, зокрема протилежність "присвійний – відносний", "відносний – якісний".

Розряди прикметників певною мірою умовні, оскільки в самій мовній практиці мають місце численні випадки переходу відносних прикметників у якісні. В.В.Виноградов зазначав, що "межа між якісними і відносними прикметниками здебільшого проходить усередині одного і того ж слова, будучи обумовлена диференціацією його значень" [2, с. 175]. Підхід до вирішення питання про перехід відносних прикметників у якісні з погляду категоріального значення розкриває основні ознаки, які супроводжують розвиток якісних значень у відносних прикметників: метафоричність, тобто обов'язкове вживання слова в переносному значенні, і абстрагування від похідної основи.

Неможливо залишатися в рамках концепції В.В.Виноградова і стверджувати, що якісні й відносні прикметники розрізняються за ознакою *наявності/відсутності* денотата. Приймаючи положення про відсутність денотата у відносних прикметників, одночасно необхідно відмовитися від ідеї розвитку якісних значень у цих прикметників, оскільки загальна ідея відносності не може перейти в ідею якості. Так звані розвинуті "якості" не виконують характеристичної функції.

Інші дослідники виділяють якісно-відносний розряд прикметників, але з деякими відмінностями. Якщо В.В.Виноградов не розмежовував принципово ці розряди внаслідок розвитку якісності у відносних прикметників, то сучасні дослідники виділяють якісно-відносний розряд на додаток до основних розрядів як проміжний ([6],[10] та ін.).

Пропонована стаття має на меті показати перехід відносних прикметників у розряд якісних на матеріалі художньої літератури кінця XIX – початку XX століття і продемонструвати їхню здатність з'являтися в найнесподіваніших контекстах. Якісні значення відносних прикметників, що створюються в індивідуальному слововживанні, складають пасивний запас слів у літературній мові. Але вони є джерелом поповнення слів у літературній мові.

Для літературної мови XIX століття характерний "інтенсивний розвиток якісних значень прикметників, а також утворення та активізація словотвірних типів прикметників, які виражають оцінні якісні значення. Ці процеси супроводжувалися витісненням прикметників, які виражають значення відношення. Відходить із мови велика кількість прикметників, які мають тільки відносне значення" [4, с. 46]. Такої ж думки дотримувався й Л.В.Щерба: "...категорія прикметників ... має якесь абсолютно особливе значення. Будь-який прикметник зразу ж набуває значення якості" [11, с. 102]. Відбувається витіснення прикметників, які виражали тільки відносне значення, та починається інтенсивний розвиток якісних прикметникових значень.

Розвиток суспільства й у зв'язку з цим розвиток мислення наполегливо висувають необхідність більш диференційованого позначення якісних градацій і різних відтінків якостей предметів. Група прикметників, що виражають якість безпосередньо своєю лексичною основою, дуже невелика і не задовольняє повністю потреб спілкування. Тому у зв'язку з практичними потребами суспільства, протікає дуже інтенсивний процес поповнення цієї групи за рахунок розвитку нових якісних значень у відносних прикметниках, наприклад:

...Говорити він інакше не вмів, як по-українському, і говорив та співав ***громовим*** *басом [7, с. 96]. Кардинальною помилкою була тенденційна, наперед запрограмована думка про* ***рабську*** *залежність українського письменства від російського, ба навіть повне підпорядкування йому і навіть копіювання його українськими письменниками [2, с. 45].*

Тоді як значення відносного прикметника зрозуміле в абсолютному вживанні, значення відносних прикметників, які перейшли в якісні, чітке тільки в словосполученні або в контексті. Так, А.А.Залізняк відзначає, що поява якісного відтінку можлива в певному контексті [3, с. 90]. Р.А.Будагов вважає, що "контекст може уточнювати значення слова" [1, с. 19]. Звернімо увагу, що семантика

будь-якої лексичної одиниці реалізується здебільшого в контексті. Сам термін *контекст* (від лат. contextus – тісний зв'язок, поєднання) з'являється лише в XIX столітті [5, с. 7].

Перехід відносних прикметників у якісні – семантичне явище. Можливість цього мовного процесу, як відзначає А.І.Потемкіна, залежить від "міри послаблення зв'язків із предметним значенням похідного іменника" [7, с. 12].

Одні відносні прикметники здатні розвивати велику кількість нових якісних значень. Інші розвивають якісні значення тільки в певних умовах, мають дуже невеликий об'єм смислових зв'язків. Нарешті, треті майже абсолютно втратили своє відносне значення, його можна встановити тільки етимологічним шляхом. Відтінок якісності може бути присутнім у всіх відносних прикметниках, але різною мірою.

Якісні прикметники, що розвинулися з відносних, мають свої особливості. Перш за все вони не тільки визначають предмет, називаючи його постійну ознаку, але й характеризують його. Ознака, що виражається цими прикметниками, не існує в даному предметі, а надається йому, оцінює його. Тому ці якісні прикметники відрізняються яскравим емотивно-оцінним забарвленням.

У якісних прикметниках, утворених від відносних, оцінка міститься у внутрішній формі прикметника. Це може бути експресія іронії, захоплення, співчуття, презирства, принизливості, ласки і т.п., напр.: *...Або трагічна подія р. 1850 з молодим ученим Головком, що* ***збройною*** *рукою стрів жандармів, коли прийшли його арештувати після нового трусу у Шевченка [2, с. 384];... Маркович справді не міг інакше глянути на ганебний, лютих та диких учинків повний час, коли реакція так щедро виявила була своє* ***звіряче*** *обличчя [2, с. 513]; І знов минав рік по року – і вже навіть* ***худоб'ячої*** *праці почало меншати, хоч голодних ротів усе прибувало [1, с. 626].*

У якісних прикметників, утворених із відносних, емоційне забарвлення особливо часто з'являється під впливом загальної експресивності вислову.

Ці прикметники можуть виражати позитивну і негативну оцінку:

1) внутрішніх духовних якостей людини: *Значить, для згоди її у II дії треба мати якийсь тяжкий факт, який би зломив її волю* ***залізну*** *[5, с. 596];*

2) зовнішніх фізичних даних людини: *Я певний був, що у вас слов'янський тип з* ***картопляним*** *носом, аж ви чорний з яструбиним носом та очима... [7, с. 99]; З Основ'яненком у світову літературу вступив мужик – та потріпувана і зганьблена маса про-*

столюддя, що незабаром займе своє місце в письменстві на покуті й зовсім змінить його колись ***салонове*** *обличчя" [2, с. 332];*

3) суспільної поведінки людини: *Відносини мої з Фідлером* ***зимні****, як лід [3, с. 163]; То озвуться мрії молодих літ, то гору візьме ота* ***цвинтарна*** *філософія: "а все бридня" [1, с. 326];*

4) характер ставлення до людини з боку тих, що оточують: *... Незважаючи на його* ***інтегральну*** *в очах дослідників натуру... [2, с. 35];*

5) явищ природи: *Мені просто ніколи було відповідати, а тут ще й спека* ***африканська*** *[3, с. 94];*

6) тимчасових відносин між явищами і предметами: *Такий* ***блискавичний*** *поспіх нашої адміністрації мене би зовсім не дивував і не лякав... [6, с. 199]; Тут збираються найвизначніші українські наукові й літературні сили, об'єднані в "Громаді", що заснувалася ще під час* ***медового*** *місяця російського лібералізму... [1, с. 161]; В кожну свою ролю вкладає він тонке розуміння, пильну обробку деталів і ту благородну простоту, що сама не б'є у вічі, але виховує глядача, в душі у його глибокий лишаючи по собі слід, а не* ***феєрверковий*** *тільки ефект" [1, с. 389];*

7) кольору: *... З великим захопленням сам випалював степ, що через якийсь час вкривався* ***оксамитною*** *зеленню... [7, с. 93]; А скільки всякого птаства виплоджувалося на степах: журавлі, веселики, табуни* ***бронзових*** *великих, як індики, дрохв... [7, с. 46]; Сьогодні їздив обдивлятися гроти – блакитний і* ***срібний*** *[4, с. 109]; Обиватель раз-у-раз кидається на те, що більшу дає вигоду, і от до тих привілейованих шкіл з державним духом сунули були по науку діти нашого* ***кармазинного*** *шляхетства і навіть заможнішого міщанства... [2, с. 160];*

8) настрою: *Й ми ладні буваємо заспівати на* ***панахидну*** *ноту, хоча на ділі справа не стоїть ще так сумно й безнадійно [2, с. 271].*

А.І.Смирницький зауважував, що "... різні класи і розряди слів характеризуються не тільки певною змінністю, але і певними закономірностями, правилами з'єднання з іншими словами" [9, с. 191]. Нові якісні значення прикметників — це один з випадків лексичної абстракції. Нові якісні прикметники, що розвинулися з відносних, виявляють своє значення тільки в поєднаннях із певними семантичними групами іменників (пор., наприклад, колірні прикметники *золотий* і *свинцевий*. Неможливе таке словосполучення, як *свинцеве плаття,* хоча матеріали сіро-синього кольору й існують. Або: *бузковий дах, золотий будинок* (забарвлення) та ін.).

Для розкриття семантики цих мовних одиниць достатньо мінімального контексту. Проте є й інші номінації, що вимагають більш широкого контексту, який може бути у реченні або в рамках інформаційного контексту. Слід зважати на те, що більшість прикметників є багатозначними словами, а отже, передають не тільки прямі, а й переносні ознаки, "метафорично осмислені" [8, с. 24]. Наприклад: **Клоунська посмішка.** *... Почуття само рине з серця й зітре з обличчя грубо намальовану* ***клоунську посмішку*** *– і от з-під пера його зриваються справді немалої вартості речі* [2, с. 653]. Відносний прикметник ужитий у переносному значенні: комічно-безглуздий, блазенський.

Міфічні часи. Прикметник ***міфічний*** може означати 1) "стосовний до міфа"; 2) овіяний легендами; легендарний; 3) вигаданий, неіснуючий, фантастичний. Два останні значення набувають якісних ознак, наприклад: *Його очі таки назад дивляться, в ті* ***міфічні часи****, коли у поляка й українця були "одна мати, одні хати..."* [2, с. 316].

Лицарська сила. *Малюючи муки неволі, пісні подають і високі зразки терплячості й тієї моральної* ***сили лицарської****, що не подається перед муками* [2, с. 257]. Відносний прикметник ужитий у переносному значенні: вихований і підкреслено чемний; благородний.

Туманна далечінь. Спочатку розвинулося значення прикметника "який складається з туману, утворений туманом; оповитий туманом". Із часом виникло переносне значення "невиразний, нечіткий; який не має чітко вираженого змісту; незрозумілий, заплутаний". *Надії 1917 року на вільне існування й розвиток письменства одцвілися дуже хутко й одсунулися кудись у* ***далечінь туманну*** *і з теперішнього місця здаються якимись химерними мріями, якими жили ми хіба в недоброї пам'яті 80-х чи 90-х роках минулого століття* [2, с. 17].

Патентований авторитет. Пасивний дієприкметник минулого часу до дієслова *патентувати* може вживатися у переносному значенні прикметника, зневажливо: "який уважається загальновизнаним, дійсним", напр.: *З його був* ***патентований авторитет*** *у літературних справах, "літературний диктатор", як любили в Галичині тоді говорити...* [1, с. 138].

Рельєфна характеристика. *Вага такого поділу полягає у його практичній зручності, в тому, що він допомагає виразніше означити основні риси кожної доби в письменстві й тим самим*

дати їй більш ***рельєфну характеристику"*** [2, с. 31]. Відносний прикметник ужитий у переносному значенні "чітко окреслений, яскраво виражений; виразний".

Ці номінації вимагають ширшого контексту. Вони мають семантику, у якій опущена ланка, що поєднує одиниці різних семантичних полів. Але всі відносні значення прикметників єднає спільна закономірність: розвиток якісності.

Отже, в українській мові кінця XIX – початку XX століття простежується розвиток категорії якості у відносних прикметників. Між відносними та якісними прикметниками не можна провести чітку межу. Є відносні прикметники, які легко розвивають якісні значення, і прикметники з обмеженою можливістю вживатися в якісних значеннях. Це мотивується семантичними особливостями іменника, від якого утворений прикметник. Семантична структура відносного прикметника суперечлива: за безпосереднім предметним відношенням присутнє інше значення, глибше від первинного.

Процес переходу відносних прикметників у якісні є продуктивним і на сучасному етапі розвитку мови.

Література

1. Будагов Р.Я. Введение в науку о языке. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1958. – 435 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М., 1967.
4. Земская Е.А. Об основных процессах словообразования прилагательных в русском литературном языке XIX в. // Вопросы языкознания. – 1962.– №2. – С. 46–55.
5. Кодухов В.И. Контекст как лингвистическое понятие // Языковые единицы и контекст. – Л., 1973. – С. 3.
6. Маловицкий Л.Я. Переходность как отражение исторических изменений в языке // Семантика переходности. – Л., 1977. – С. 17–23.
7. Потемкина А.И. Относительные прилагательные, развивающие качественные значения // Русский язык в школе. – 1959. – №6. – С. 9–12.
8. Сич В.Ф. Розряди прикметників за значенням і їх стилістичні функції // Укр. мова і література в школі. – 1970. – №6. – С. 22–27.
9. Смирницкий А.И. К слову о слове // Вопросы теории истории языка. – М., 1952. – С. 191.
10. Циганенко Г.П. Словотвірне значення як категорія деривато-логії // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С. 5–17.
11. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Ч. I. – Л.,1958. – С. 102.

Джерела

1. Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е.Соловей. – К.: Наукова думка, 2002. – 760 с.
2. Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 686 с.
3. Коцюбинський М. Твори: В 6 т. – Т. 5. – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961. – 463 с.
4. Коцюбинський М. Твори: В 6 т. – Т. 6. – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1962. – 491 с.
5. Старицький М. Твори: У 8 т. – Т. 8. Оповідання. Статті. Листи. – К.: Дніпро, 1965. – 751 с.
6. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. – Т. 2.– Львів, 2002.
7. Чикаленко Є. Спогади. – Нью-Йорк, 1955.

Т.В.Жук

Специфічні особливості казкового тексту

Жанрово-стилістичне багатство усної народної творчості досліджують фольклористи, літературознавці, лінгвісти. Зокрема, в лінгвістичних дослідженнях українського фольклору (О.О.Потебня, В.С.Ващенко, Р.Г.Волощук, С.Я.Єрмоленко, А.М.Поповський, Л.Г.Скрипник, О.Б.Ткаченко, К.Ф.Шульжук та ін.) об'єктом аналізу переважно стають народнопісенні тексти, їх мовна структура. Проте фольклорний компонент у текстах українських народних казок досі залишається недостатньо дослідженим.

Т е к с т (від лат. textum – зв'язок, поєднання, тканина) трактується, як "писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю" [1]. Суттєвою ознакою розрізнення текстів є не тільки їх належність до певного стилю мови та жанру, а й форма реалізації актів мовлення.

Усний текст являє собою діалогічне чи монологічне мовлення, структурно-граматична організація якого визначається мовленнєвою ситуацією, безпосереднім контактом мовця зі слухачем. Усне мовлення, на відміну від писемного, характеризується більшою інформативністю. Розраховане на широку аудиторію, воно більшою мірою створює атмосферу особливої відповідальності за висловлення.

Писемний текст є результатом мовленнєвого процесу, "зупинений у часі" відрізок його. На відміну від живого, активного контакту, або дискурсу ("мовлення в дії"), писемний текст усі смислові й експресивні завдання передає мовними знаками у спосіб лінійного розташування їх. У свій час Бернард Шоу висловив цікаву думку: "Є п'ятдесят способів сказати ***так*** і п'ятсот способів сказати ***ні***, і тільки один спосіб написати їх" [2].

Мовознавство описує зовнішні і внутрішні зв'язки знакових одиниць тексту, описує специфічні засоби, які забезпечують авторську настанову й необхідні умови комунікації та можливості сприйняття його. Основним об'єктом теорії тексту є вербальний текст, який вивчається з боку зв'язності і цільності: розглядається послідовність розгортання тексту (його основної теми) і функціонування його елементів, зумовлених авторським відбором засобів для вираження змісту [3].

Текст як система вищого рангу вивчається в кількох аспектах: гносеологічному (з погляду відображення реальної дійсності, а художній – за характером відображення реальності в ідеальному світі естетичної дійсності); прагматичному (з погляду відображення задуму автора, його світоглядної концепції й оцінок); психологічного (з погляду інтерпретації, розуміння змісту тексту в акті декодування, особливо змісту художнього тексту) та структурно-функціональному (з погляду формальної організації надфразних єдностей і функцій компонентів їх складу).

Для пізнання механізму породження тексту дослідження спрямовуються від смислу (дійсності) до засобів його маніфестації [4]. Для осмислення ж процесу декодування змісту художнього тексту необхідно аналізувати внутрішню текстову організацію й на цій основі виявляти семантичну структуру тексту, тобто дослідження спрямовується "від форми до змісту". Глибинна структура тексту – це авторські інтенції, прагматична настанова, це семантичне утворення, яке отримує матеріальну форму – поверхневу структуру. У прагматичних підходах до аналізу тексту як мовлення в дії предметом аналізу є глибинні інтенції (У.Лабов), або інтерпретаційні схеми (Дж.Гумперс). Тобто текст, "занурений у життя" (дискурс), досліджується в прагматично-ситуативному, ментальному, соціокультурному та інших аспектах. Зокрема багатоаспектному аналізові підлягає художній текст.

Зміст художнього тексту принципово не орієнтований на одноразовість сприйняття, він дозволяє встановлювати надфразові

єдності – реляції, що визначають внутрішню динаміку тексту. Поряд із цілісністю і зв'язністю його невід'ємним атрибутом є особливості змістотворення. Саме тому на перше місце виступає вивчення й розкриття механізмів розуміння тексту, а не розуміння дійсності, хоч одне не замінює іншого, а доповнює його. В обох випадках об'єктивною дійсністю є тільки текст.

"Мова словесного мистецтва, – пише В.В.Виноградов, – це система словесно-художніх форм, їх значень і функцій, яка виникає на основі синтезу комунікативної функції літературної і народнорозмовної мови з функцією виразовою і зображувальною" [5].

Представлення тексту як результату взаємодії форми думки і форми мовлення або типів ментального процесу і структурних форм мовлення у їх взаємодії дозволяє пізнати глибинні зв'язки між свідомістю людини і вербалізацією зображуваного нею [6].

Казковий текст, зберігаючи особливості художнього тексту, передає одночасно смислову й естетичну інформацію. Смислова інформація фактуального плану в казці характеризується перевагою уявного над дійсним, авторська концепція зображуваного в казці значною мірою має імпліцитний характер. Проте "кожен мовленнєвий витвір характеризується певною цілеспрямованістю: він створюється для чогось і при тому для чогось у кожному окремому випадкові достатньо в и з н а ч е н о г о " [7]. Стосовно казки можна стверджувати, що її автор передусім ставить мету справити на слухача (читача) емоційний вплив, викликати оцінні реакції на дії героїв, на основі яких суспільство формує морально-етичні норми життя і діяльності молодого покоління. Отже, імпліцитність авторської концепції є своєрідним прагматичним началом для казкового дискурсу, мовним прийомом формування тексту в жанрі казки.

У реалізації комунікативних актів текст народної казки виявляє специфіку, оскільки автор і реципієнт у ньому виступають як колективи. Текст, породжений невідомим автором, у подальшому "привласнювався" іншими авторами, уточнювався, видозмінювався. Однак як продукт мовленнєво-мислительної діяльності усний чи писемний текст казки завжди відчужений від суб'єкта, хоч і зберігає зовнішні ознаки присутності автора в комунікативному ланцюжку "автор – текст – реципієнт".

Продукти мисленнєвої діяльності людей у тексті казки реалізуються як вторинні моделі мовного відображення дійсності: адже реальні події і явища та відношення подаються в ній у нереальних виявах. Текст казки являє собою мовну модель, що репрезентує ментальний об'єкт пізнавального світу. Використання стиліс-

тично маркованих засобів у тексті, одним із яких є лексичний і синтаксичний повтор, можна також розглядати в аспекті рефлексивної моделі, яка визначається комунікативною настановою автора казки, зокрема у вираженні характеру внутрішніх текстових зв'язків за законами рідної мови.

У казці як вияві народної мудрості знаходить відображення світогляд і світовідчуття, прагнення й ідеали народу. Текстова комунікація в ній здійснюється на основі лінгвопсихоментальної діяльності автора (авторів), що породжує текст, та адресата, який сприймає й інтерпретує його. Носії української мови й культури в казці звертаються як до логіко-семантичних схем, що розкривають самобутність українського народу в його діяльності, так і до образів тварин у міфофольклорному плані, тобто метафорично-антропоморфному. Мовна свідомість у казці реалізована у вигляді ментальних образів, доступних для сприйняття людиною.

Українська народна казка – це епічне оповідання чарівно-фантастичного, алегоричного або соціально-побутового характеру зі своєрідною системою художніх образів, які служать для змалювання позитивних рис героїв та сатиричного змалювання негативних персонажів. Вона має неабияке значення для духовного розвитку дитини. Інтерес дитини, підлітка, і не тільки молодшого, до казки пояснюється передусім тим, що вона, в силу своєї поліфункціональності, показує оптимальний шлях долання труднощів, які виникають перед людиною. Зокрема, дітям інтуїтивно близьке чисто духовне звучання казки: у ній, особливо у так званій чарівній, зафіксовано елементи світорозуміння, характерною рисою якого є певна свобода вибору.

Мова української народної казки, позначена високою інформативністю й емоційною насиченістю, викликає постійний науковий інтерес. А оскільки важливим аспектом дослідження будь-якого тексту є "виявлення багатозначності його структури, глибинного змісту на всіх рівнях функціонування знаків з урахуванням їх взаємодії" [8], аналіз засобів художнього відображення дійсності в казці передбачає з'ясуванння особливостей використання мовних одиниць, тобто проведення функціонально-семантичного і стилістичного аналізу.

Прикладом застосування функціонального аналізу казкового тексту на морфологічному рівні є праця В.Я.Проппа "Морфология сказок" [вид. 2-е, М., 1969]. Перспективним вважаємо також дослідження тих мовних засобів, які відображають глибинні інтенції автора казки, зумовлені українською ментальністю, соціокультур-

ними традиціями українського народу та своєрідністю жанру казки. Адже форма розмовного мовлення (насамперед усного) зумовлюється не лише мовленнєвим, а й ситуативним контекстом. Контекст розуміється як сума зв'язків, породжених мисленнєвою та комунікативною поведінкою людини, і характеризує засвоєну нею систему для формування значення. Жанр казки характеризується тісним поєднанням монологічного й діалогічного мовлення, і саме в діалогічних репліках реалізує свої функції повтор як стилістична фігура художнього тексту взагалі і казки – зокрема.

Текстові притаманна, насамперед, структурна організація. Типовою ознакою казкового тексту є подійний зміст, що передбачає віднесеність його до адресата за визначеним стандартом спілкування цього мовленнєвого жанру. Мовленнєвий жанр – це "тематично, композиційно й стилістично усталені типи повідомлень – носіїв МА (мовленнєвих актів), об'єднаних метою спілкування, задумом мовця з урахуванням особистості адресата, контексту і ситуації спілкування" [9].

У казці, цьому стандартному розповідному тексті, зачином виступає "буттєва фраза", побудована на лексичному повторі: "***Жили-були*** *в одного господаря цап і баран*" ("Кіт, цап і баран", 1990, с. 31); "***Жив-був*** *собі Іван*" ("Як Іван когутів ділив", 1990, с. 393); *"В* ***якомусь-то царстві, в якомусь государстві*** *жив собі дуже багатий пан"* ("Як лисичка Івана-баштанника зробила царевичем", 1990, с. 82); *"У* ***давні-предавні*** *часи один великий цар узяв собі за жінку рабиню"* ("Царівна Оленка й красуня полонянка", 1990, с. 235). Далі за шаблонним функціональним порядком подаються фрази, які налагоджують контакт зі слухачем (читачем), привносячи елементи емоцій і почуттів до зображуваних героїв у тих або інших ситуаціях. Типологія казкових фраз вирізняється на тлі інших художніх текстів і тим, що в казці йдеться про ситуаційне минуле, яке в свідомості слухача створює враження актуального теперішнього часу, а за ознакою наддіалектності, характерною для мови фольклору, вона (казка) зближується з літературною мовою [1]. Представники Празької школи наголошували на неправомірності змішування понять "функціональне розчленування літературної мови" і "функціональні стилі мовлення" [9].

Мова фольклору, і казки зокрема, являє собою відносно самостійну підсистему художнього стилю мови з тією особливістю, що їй властива насамперед усна форма реалізації змісту як розповіді-сказання.

Отже, казковий текст характеризується як різновид художнього стилю, що являє специфіку виражальних засобів, призначених для виконання низки функцій в організації художнього тексту казки.

Література

1. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 627, 324.

2. Шоу Б. Избранное. – М., 1946. – С. 11.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / Главн. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С. 508.

4. Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т. 1. – М., 1995. – С. 64.

5. Виноградов А.А. К вопросу о дифференциации явлений парцеляции // Вопросы языкознания. – 1981. – №3. – С. 104.

6. Чернейко Л.О. Смысловая структура художественного текста и принципы ее моделирования / Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста: Сб. стат., посвящ. юбилею Г.А.Золотовой. – М., 2002. – С. 449–459.

7. Долгова О.В. Синтаксис как наука о постороении речи. – М., 1980. – С. 167.

8. Плющ М.Я. Художній прийом повтору в мовленнєвій структурі поеми "Сон" Т.Шевченка // Шевченко і розвиток мов та літератур народів СРСР і країн соціалістичної співдружності. – К., 1989. – С. 108.

9. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К., 2004. – С. 160.

10. Гавранек Б. О функциональном расслоении литературного языка // Пражский лингвистический кружок. Сб. статей. – М., 1967. – С. 432–443.

11. Золота книга казок. Українські народні казки: Для ст. шк. віку / Упорядн., передм., приміт. Л.Ф.Дунаєвської; Ілюстр. І.А.Вишенського; Художн. оформлен. В.П.Верєсюка. – К., 1990. – 431 с.

О.М.Капленко

Роман "Голяндія" Дмитра Бузька: метанаративний дискурс

Роман українського письменника Дмитра Бузька "Голяндія" [3] на сьогодні вже зібрав помітне коло літературознавців. Свідченням цьому є праці М.Шкандрія [10], Л.Бойка [1; 2], О.Ільницького [5], О.Журенко [4] та інших. Логічно, що дослідження творчості вітчизняного прозаїка здійснюється переважно у контекстуальному полі модернізму-авангардизму. Проте кодифікація поетикального профілю згаданого нами роману навряд чи буде вичерпною без проникнення у секрети внутрішньої організації прози письменника, тим паче, що йдеться про експериментальний проект Дмитра Бузька. Отож, пропонуємо ще один варіант інтерпретації роману, реалізований шляхом залучення наратологічної методології.

Постать Дмитра Бузька у літературному процесі багато в чому визначається його належністю до літературного угруповання українських футуристів, а також співробітництвом в органі лівої формації української культури – журналі "Нова генерація". Перу митця належить ціла низка творів, зокрема хроніка "Смерть Івана Матвійовича" (1926), роман "Чайка" (1929), кіноповість "Про що розповідала ротаційка" (1929), повість "Домни" (1930), "За гратами" (1930), "З таєжного краю" (1931), "Нащадки хоробрих" (1933), науково-фантастичний роман "Кришталевий край" (1935), повість для дітей "Ядвіга і Малка – польські партизанки" (1936) тощо. Але найбільш знаковим з точки зору авангардного злету вважається роман "Голяндія" (вперше надрукований: Нова генерація. – 1929. – №11, 12). Саме він сприймався критикою досить неоднозначно, але загалом відзначалось активне експериментальне начало, бажання творити по-новому, що співпадало із власне авторською настановою раціоналізувати нову психіку читачів. Звідси – потрактування роману як деструктивного, "роману нової конструкції" [2, с. 15], а то й більш ефектне зізнання М.Шкандрія – "другий недоступний на сьогодні твір, що репрезентує крайній експеримент цього автора, демонструючи засоби авторської інтервенції із визивним відхиленням від актуальних питань" [10, с. 54]. Зауважимо, що першим "найзаплутанішим і найнезрозумілішим твором в історії української літератури" визнавався критиками "Блакитний роман" Гната Михайличенка [6, с. 115].

Саме оця "авторська інтервенція" і є визначальним новаційним елементом із наратологічної точки зору. Перед нами твір, який репрезентує окремий тип прийому, а саме – проблематизацію структури тексту. Фактично, йдеться про кваліфікацію даного тексту як *метанаративу* (наративу, який описує наратив). Тобто "наратив, що звертається і до себе і тих елементів, якими він утворюється і комунікується; наратив, що обговорює себе, самовідображальний наратив" [9, с. 63]. У варіанті Д.Бузька авторське коментування процесу написання роману є принциповим, таким, що цементує *акціональний* код тексту (акція – "серія пов'язаних подій, що виявляють свою єдність, значимість і рухаються від початку до середини й до кінця; синтагматична організація актів" [9, с. 10]. Відтак, автор вводить себе як емпіричну особу в умовний світ художнього полотна. У такий спосіб він розуміється як складова частина тексту, основне функціональне призначення якого в даному разі – підкреслення ролі творця, майстра, котрий на наших очах творить текст. Роман "Голяндія", таким чином, поповнює ряд

тих літературних текстів, де автор стилізує себе як образ літератора, образ письменника (скажімо, аналогічні зразки віднаходять у явищі "артистичної" прози російського авангарду, особливо в емігрантський період 30-х років, а далі простежують у поставангардистській прозі, зокрема жанрі "нарцистського" роману [8].

За наявності такої умови продукція тексту, його рецепція і сам текст як об'єкт – комбінуються і справляють враження самовиробничої структури, безкінечності гри з наративом.

Уже сам зачин твору обумовлює правила цієї гри. По-перше, проектує трансформацію "я": " ...я – не я. Я – вітер. Мінливий і непевний. Погано це, але – що ж зробиш? – я такий" [3, с. 242].

Ця модифікація розгортається у силовому полі проблеми *вигадки/достовірності* як принципового підходу до природи художньої творчості загалом і до жанру роману зокрема: "Роман – умовність. Роман – це кін і лаштунки. Комедія чи драма, все одно – брехня. Нехай же пише його це друге, вигадане я. А я – шукатиму далі – фактичну, документальну правду" [3, с. 243].

Детальніше проникнення у творчу "обсерваторію" автора оголює практично усі поетикальні рівні, що нам видається особливо цікавим і оригінальним, а відтак, вартим уваги наратолога.

Специфікою авторської інстанції у тексті є те, що Д.Бузько іронічно інтерпретує роль письменника, митця швидше не як покликання, а як тяжку, суперечливу, багато в чому нормативну професію, рід занять чи ремесло, іронічно вибудовуючи шкалу цінностей: "Подумайте тільки! Це ж довелося б викреслити з роману добрих три чверті друкованого аркуша... Ні, дякую красно! Так, диви, й увесь роман перекреслити можна. ...хай живе красне письменство – один з могутніх важелів культурного будівництва" [3, с. 345].

На свою біду, автор прагне торувати власний шлях: "Я дуже люблю стежки шукати, щоб не йти битим шляхом. Письменницька, значить, вдача. Ну й покараний я був за цю вдачу! Хоч уже давно настав час весні, але в лісі сніг ще лежав великими горбами" [3, с. 268]. Ось через ці снігові замети пробирається друге "я" Бузька, але навряд чи прагне повернутись. Відповідно, так і пишеться роман: з одного боку – власна ініціатива, а з іншого – принципи літтеорії (бо часто на автора "кидаються" критики, а вони, як на зло, "нікудишні мрійники, гірші навіть за нас, романістів, просто кажучи, йолопи, а не поважні критики" [3, с. 355]. Звідси – удаване схиляння перед умовностями теорії і, як зазначалось, іронія. Увесь запал власної ініціативи максимально виливається у влас-

не авторські повноваження (бо ж має місце літтеорія для таких вольностей; на них і фокусує увагу Д. Бузько).

Засоби авторського "ремесла",
або грані метанаративного об'єкта

Проблема. Беручи до уваги той факт, що назва твору "Голяндія" походить від комуни бідноти, "голих", "голяків" [3, с. 17], починаємо глибше розуміти заявлену у романі проблему: "Чия ж візьме гору? Хто чи що переможе? "Садок вишневий коло хати" чи трактор "Фордзон", отой самий, що письменник побачив його вперше на дворі комуни? Тепер автор ремствує на те, що він уже три роки мучиться цією проблемою, і просить читача зрозуміти всю її складність. Адже "сотні тисяч борються – ті за садок, а ті за трактор, тисячі людей з того й того боку керують цією жорстокою бійкою; десятки, як ті діячі оперативного відділу в штабі, пильно досліджують бійку, вивчаючи її кожний крок, а я собі сиджу, споглядаю й міркую, – ніби ворожка, ворожу-гадаю: "Хто кого?" [3, с. 265].

Відчувається примусовість, нарікання на долю письменника ("Але що ж його робити, – мушу ж я ставати й розв'язувати проблему? Мушу!" [3, с. 268]), категоричне відхиляння теорії "шановного професора і хорошого хлопця-спортсмена Майка Йогансена", котрий стверджував, що мистецтво – це розвага. Для Бузька "насамперед – проблема", адже "красне письменство – це є особливий спосіб висвітлювати й розв'язувати світові проблеми" [3, с. 267]. Навряд чи автор і тут відкинув свій спосіб іронізувати, інакше, чому б його становище було смішне, а воно, на переконання автора, саме таким і є. До того ж у фіналі, де відкриваються остаточно всі недомовки, автор проговорює, що сам спричинив його: "Так то я сміявся. Я – штукарив. Звичайно, такої думки-сумніву в мене нема. Бо ж ясно – трактор" [3, с. 381].

То як? Нівелюється вся сутність проблеми, а з нею і увесь роман? Навіщо ж тоді ця фікція?

Жанр роману. Як ми вже могли переконатися, роман вписується у контекст художніх жанрів, котрі зцементовані поняттям "брехня". Відчувається "тягар", "нависання" умовностей жанру над природою письменника. Йому важко дотримуватись "чистоти" жанрового різновиду, про що говорять його ухили то в бік "детективного елементу" ("Я не знаю, як ви, читачу, а я таки люблю детектив" [3, с. 324]), то в бік репортажного стилю ("От де моя проблема! Якби ж я підійшов до неї по-дослідницькому чи хоча б по-газетярському, – отак узяти, попоїздити по багатьох селах та ко-

мунах та й правдиво написати, що помітив, що побачив, – тоді, може, я зумів би як слід цю проблему поставити. А так, романом про неї нічого путнього не виходить" [3, с. 382]). Звідси – визначення жанру "Голяндії" як *роману-репортажу* [3, с. 21], де трансформується традиційна форма, але при цьому вона не сягає деструкції.

Герої. Дмитро Бузько є оригінальним і в системі персонажів, точніше, у варіантах регулювання їхніх повноважень. Тут спостерігаються кілька тенденцій.

З одного боку, автор виступає остаточною інстанцією, котра регулює поведінковий код учасників романного світу: "Але, пробачте, на цей раз я цілком ручуся, що саме так мав поводитися мій Петро, а не інакше..." [3 с. 264]. Автор ніби перебуває у реальному середовищі людей і вибірково зупиняє свій погляд на потенційних претендентах, які потім вливаються до системи активних персонажів: "А де ж тепер Володька? – зацікавився я, вже відчуваючи, що він дуже потрібний для мого роману" [3, с. 296]. Або: "Для фабули мого роману саме треба, щоб Тамара з батьком опинилися на Білоцерківщині, недалеко комуни "Чайка" [3, с. 255].

Автор не обмежується "мандрівками" героїв у межах локального простору роману. Він включається у контекст власної творчості і "запозичує" персонажа Янковського із повісті "Лісовий звір". Першу зустріч змодельовано за принципом несподіванки, де ініціатива нібито належить Янковському. Але тут же автор відкриває власне рішення письменника-деміурга: "І я поклав собі, що на сторінках цього роману я ще раз із ним зустрінуся. Але ж, звісно, в таких обставинах, коли він не зможе у мене стріляти з свого французького нагана. Інакше – як же я тоді роман закінчу?" [3, с. 269]. І справді, згодом ми знову зустрічаємось із Янковським, для якого обирається роль у цьому творі. Автор вдало імітує безпорадність у цьому виборі, навіть радиться із читачем, але залишивши питання "відкритим" на цьому етапі, вводить героя у наступну сцену вже як "баптистського попа", зробивши вибір самостійно.

Горизонт таких "мандрівок" героїв не обмежується і межами власного творчого доробку. У фіналі він "запускає" героїню Катрю, "запозичену" в інших письменників. Ось як він окреслює її типаж: "Це, читачу, наслідуючи Купріна, Винниченка й т. д. Всі вони про таких-о повій, з гірким болем, значить, ураженої жіночої цнотливості писали..." [3, с. 391].

Сам факт включення автора у романний світ встановлює специфічні стосунки із героями і в іншому плані. Це ще одна тен-

денція системогенези персонажів роману. Поряд із його всевладдям і всезнанням подано ситуації, що виходять з-під контролю. Звідси – генеза авторового зізнання: "Я й сам не знаю, як я несподівано пожежею закінчив сон. Само перо писало, а не я... І справді, само перо на папері бігає. Навіть думки не слухає... Я ж хотів зовсім інакше" [3, с. 340]. Час від часу складається враження, що об'єкт наратування починає виходити з-під влади суб'єкта наративу, домінує над ним. Такі здогади, в першу чергу, виявляються в авторських зізнаннях: "Але що мені робити? Мені шкода старого Зільбера. Хоч убий мене, не можу я зробити з нього запеклого спекулянта, якого так потребує мій роман" [3, с. 253]. Простір дії іноді настільки відкритий автором для персонажів, що зміщується функція відповідальності: "Хіба ж можна від нього вимагати, щоб він розплутав авторські вигадки?"

Отож, дехто із героїв дозволяє собі скористатись із такої нагоди. Скажімо, дядько Юхим навіть під впливом ліричних думок автора, його розпитувань – "про нараду нічого не сказав", а за думки Гафійки автор взагалі не ручається.

Психологізм. Власне, коли мова заходить про створення так званого інформаційного поля персонажів, то Д.Бузько завжди демонструє насильство над собою. За логікою, це витікає із його рішучого протесту проти спроб письменників "прибиратися в тогу філософа", проти принципу художнього пізнання, а відтак, проти використання у художньому творі внутрішнього психологічного та емоціонального, духовного світу. Так, пояснюючи читачеві, навіщо йому у творі потрібне втручання одного з персонажів, автор зізнається: "Бо без нього мені довелося б розвивати в романі надто багато психології. А вона мені й так набридла. Думаєте, мало я собі морочив голову, коли ото вигадував різні почуття та думки то в Петра, то в Гафійки? Спробуйте ви це зробити. До кінця життя шкодувати будете, що взялися за таку невдячну роботу" [3, с. 250].

З естетикою автор поводиться аналогічно: "Але – годі з естетикою. Не пасує вона до теми роману" [3, с. 246].

Хронотоп як відношення часових і просторових категорій у художньому світі зумовлений, власне, характеристичними ознаками цього світу. У варіанті Д.Бузька, вже починаючи із назви, моделюється певне зміщення цих категорій, спричинене, в першу чергу, невизначеністю географічного простору. Адже перше враження – назва "Голяндія" має бути якось пов'язаною із назвою країни Голандія, а отже – збігатися з означеним місцем дії. До

певного моменту це інтригує читача (очікування подорожі тощо), адже підживлюється авторським коментарем: "Е, ні, про діда Дем'яна ще рано! Бо ж дід Дем'ян і його Голяндія – це мій козир. Зауважте – й назва роману "Голяндія". Отож – не варт його ще випускати, козир цей" [3, с. 255]. І хоча згодом ілюзія розвіюється, все ж просторова характеристика виявилася значною мірою трансформована в уяві реципієнта.

З категорією часу автор теж поводиться досить вільно, апелюючи до своєї компетентності: "Хіба ж я не можу в романі зробити так, щоб одночасно було й літо, й кінець зими? Чому ж я мушу суворо триматися послідовності подій, коли все одно в них правда перемежається з вигадкою?" [3, с. 294]. У такий спосіб автор прагне подати дію "у двох планах", адже "час у романі – умовність". Підкреслюючи штучність, він ніби прагне, з одного боку, прискорити події ("Така клята вдача в нашій чудесній країні: дивитись весь час уперед! [3, с. 369], а з іншого – дотриматись циклічності часу ("Він посміхнувся, висмикнув пару місяців з календаря. Це він задля автора: роман-бо ж наближається до кінця і, щоб було гармонійне коло, не вадить його закінчити літньою добою, якою він почався теж" [3, с. 370].

Фабула. Як констатує автор, роман тримається на двох "фабульних нитках". Одна – колективізація села Сокільчого (обумовлена літтеорією), а друга – романтичний трикутник Петро, Гафійка, Тамара (обумовлений ініціативою автора): "За літтеорією дві фабульні нитки обов'язково повинні сплестися в одну. Інакше й не треба, щоб їх було дві. А як же мені їх не мати дві, коли про саму колективізацію вийшло б нудно" [3, с. 333]. Але про це автор повідомляє чи не наприкінці роману, а на початку взагалі вболіває про її наявність: "Аж тепер вертаюся до фабули роману (ой, леле, – чи є вона й чи буде?"). Ніби передбачаючи, що без щирого зацікавлення фабула може "вислизнути крізь пальці" (адже, згідно із визначенням, фабула – це "загальна динамічна (цілеспрямована і поступальна) організація наративних складників, яка відповідає за тематичний інтерес до наративу та його емоційний вплив" [9, с. 145]), автор увесь час "тримає" під контролем її розвиток: "Навіть не розпитавши Нахима про Петра й Тамару, – розвиток фабули дозволяв мені з ними зачекати, – я попросив..." [3, с. 296]. Або ж: "Але ж у мене тоді виникне дискусія з читачем. А я зараз її не хочу. Бо я вже заразився тим солодким повітрям

романтики кохання, що коло нього закучерявилася моя фабула..." [3, с. 308]. Автор прагне "спіймати читачів на гачок зацікавленості" і обирає для цього тему кохання (у цьому жесті вбачається порятунок отого "тематичного інтересу" якщо не за рахунок авторського начала, то за наявності ще важливішого (особливо, з точки зору рецептивної естетики) критерію – читацької оцінки). Автор же тут ховається за холодною логікою: "І коли вже вони (читачі – *О.К.*) перестануть карасями бути, що неодмінно йдуть на цей облудливий поживок?" [3, с. 308].

Все та ж логіка примушує автора вчасно згадувати про своє "ремесло" і "тримати" фабульну нитку: "Тут уже я мушу про казку діда Дем'яна згадати" [3, с. 260].

Відверті авторські міркування щодо перспективи розвитку подієвої канви зумовлюють використання антиципаційних внутрішньотекстових засобів інтимізації. Традиційно цю функцію у структурі художнього тексту використовують зачини, сни, пророцтва [7], але у досліджуваному романі таких повноважень набирає коментар автора. Наприклад: "Проте, як по-письменницькому, то вже пробач, читачу, – доведеться ще трохи тобі голову морочити..." [3, с. 380]. Зате від пророчих снів Бузько відмовляється: "Ні, читачу. Годі зі снами. Не хочу з цього легкого літературного засобу надто користатися" [3, с. 362].

На закінчення – черговий рецепт: "Потрібна така кінцівка, щоб читачеві в останній раз трохи нерви подратувати" [3, с. 380]. Автор слухняно дратує нерви, "кидаючи" свого Петра у провокативні ситуації.

Конфлікт. Образно трансформуючи теоретичні положення, автор передає пов'язаність фабули і конфлікту та їхню важливість: "Тоді мені моторошно стало. Невже ж таки в мене не буде отієї вовни конфлікту, щоб з неї сукати фабульну нитку? Е, ні – цього не буде" [3, с. 245].

Моделюючи діалог із "талановитим і свіжим українським письменником" Гордієм Брасюком, автор радиться, який краще конфлікт обрати для "патентованого" роману. Апелюючи тут до "авторитерного" слова колгоспсекції, він цитує: "Невміння поєднати прояву індивідуальності з колективним режимом" [3, с. 244]. Діючи ніби за алгоритмом, вирішує надати героєві "недоречного" для комунівського життя музичного хисту. Гордій Брасюк тут не побачив конфлікту, але автор все ж "вхопився" за простір для ре-

алізації "я" і переконав співрозмовника, будуючи далі розповідь за наміченою лінією.

Але останні рядки роману все ж "втнули авторові задля його особистих почуттів" – Петра все-таки вирядили до музтехнікуму без усяких конфліктів, як і передбачав Брасюк.

Як бачимо, проблематизація структури здійснюється у романі на кількох рівнях, що формує уявлення про системність підходу. За "Наратологічним словником", певна "система норм, правил й обмежень, за допомогою яких означується наративне повідомлення, називається наративним кодом" [9, с. 81]. Ця система не є монолітною, адже поєднує, комбінує і впорядковує сукупність кодів чи підкодів. Такий стан речей абсолютно не суперечить концепції метанаративу, в якому "часто уривки чи одиниці... явно звертаються до кодів або підкодів, за допомогою яких наратив має значення... і утворює метанаративні знаки" [9, с. 63]. Відтак, у даному метанаративі, керуючись принципом наративного коду, можемо виокремити такі основні структурні ознаки авторського художнього моделювання: герменевтичний код, проаіретичний код і культурний код.

Герменевтичний код – "код чи "голос", згідно з яким наратив чи його частина може структуруватись, вказувати на шлях, що веде від запитання або загадки до її можливої відповіді" [9, с. 29]. У варіанті Д.Бузька така загадка чи запитання трансформується у завдання (написати роман), яке ускладнене іронічним оголошенням можливих способів розв'язань поетапних складнощів (в основному, цю функцію виконують усталені рецепти літтеорії). Згідно із правилами герменевтичного коду, наратив і справді може "надавати читачеві допомогу чи створювати перешкоду в цьому" [9, с. 28].

Залучення читача до авторового ремесла, до співтворення роману через конкретні завдання, явно вказує на представлену допомогу. Але часто автор оголює суперечливу природу цих "порад", які починають лише утруднювати виконання завдання.

Проаіретичний код – "код чи "голос", згідно з яким наратив чи його частина можуть структуруватися як серії послідовностей дій, які самі можуть комбінуватися в більші послідовності і т. д.; ...код, який керує конструюванням фабули" [9, с. 111]. На матеріалі роману "Голяндія" ми вже могли переконатися, що фабула і процес її розгортання привертає максимальну увагу автора. Навіть довільний уривок, напевне, обов'язково міститиме складові

елементи початкової ситуації, яка згодом буде модифікуватися у світ наратованого. Точніше, автор увесь час працює на перспективу, коментуючи операції, за допомогою яких згодом збирається змінювати стартову ситуацію.

Культурний код – "референційний код, який відсилає читача до більш ранніх текстів культури" [9, с. 59]. Цей код не є основним структурним осердям роману, адже навряд чи ми можемо прослідкувати цілісну лінію аналогії із якимось текстом. Проте сама оповідь насичена локальними відсиланнями до інших текстів, їх досвіду (згадуються як попередники, так і сучасники автора), що водночас формує критично-оціночний профіль роману.

Таким чином, Д.Бузько презентує новаційний спосіб подачі авторського начала, котре, з одного боку, гармонійно доповнює наративну практику авангардистів, побудовану на законах "оголення" свого методу, а з іншого – робить якісний крок уперед, піднімаючись, власне, до коментування складових рівнів авторської наративної стратегії.

Література

1. Бойко Л. Дмитро Бузько // Історія української літератури XX століття: У 2 кн.: Підручник / За ред. В.Г.Дончика. – Кн. 1: Перша половина XX ст. – К.: Либідь, 1998. – С. 310–311.
2. Бойко Л. Шляхом боротьби і шукань // Бузько Д. Чайка. Голяндія: Романи. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5–25.
3. Бузько Д. Чайка. Голяндія: Романи. – К.: Дніпро, 1991. – 394 с.
4. Журенко О. Модерні тенденції української романістики 20-х рр. XX ст.: Автореф. дис. канд. філол. наук / НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
5. Ільницький О. Український футуризм (1914–1930) / Пер. з англ. Р.Тхорук. – Львів: Літопис, 2003. – 456 с.
6. Коваленко Б. Прозаїки першого призову // Молодняк. – 1928. – №1. – С. 113–129.
7. Корольова А. Типологія наративних кодів інтимізації в художньому тексті. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 267 с.
8. Медарич М. Автобиография / автобиографизм // Автоинтерпретация: Сб. статей. – СПб: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. – С. 5–32.
9. Ткачук О. Наратологічний словник. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.
10. Шкандрій М. Український прозовий авангард 20-х // Слово і час. – 1993. – №8. – С. 51–57.

О.О.Костенко

Проблема щастя у ранній прозі В.Винниченка (Аналіз одного оповідання)

Переважна більшість дослідників визначає тему особистого і всезагального щастя як сенсу людського існування однією з провідних у творчості В.Винниченка. Так, В.Панченко у монографії "Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості" зазначає: "У кожного письменника, кажучи словами О.Блока, є своя "длинная мысль", яка пронизує його творчість. У В.Винниченка така "длинная мысль" пов'язана з питанням про можливість досягнення щастя<...>" [5, с. 179]. Слід додати, що у творчості В.Винниченка ця проблема розв'язується як психологічна, що важливо з огляду на особистість, яка постійно перебуває у пошуках власної внутрішньої гармонії. Загалом психологізм – стала якість малої прози Володимира Винниченка, що виявляє унікальність художнього світу митця. Щастя як феномен внутрішнього буття особистості в ранній прозі письменнника трактується як внутрішня гармонія і рівновага. Невипадково у щоденнику Винниченко зазначав: "Єдина ціль, зміст і рація існування всього сущого, а найпаче живого, – це почування повноти і гармонії всіх сил<...>. Цю формулу можна позначити одним поняттям – щастя" [3, с. 288].

Якщо твори раннього періоду демонструють тісний зв'язок із психоаналітичною традицією, зокрема фройдівською концепцією особистості, де особливого значення набуває сфера підсвідомого, інстинктів, незадоволення яких веде до порушення внутрішньої рівноваги, а отже, почуття особистого нещастя, то подальша творчість презентує якісно новий етап – перехід від фокусування на внутрішньоособистісних дисфункціях й тотальному поглибленні дизгармонійних процесів у зв'язку з незадоволенням інстинктивних потреб до зображення героя в дії, в тісному взаємозв'язку зі світом, встановлення контакту з яким веде до прийняття конструктивних рішень, спрямованих на гармонізацію індивідуума. У зв'язку з цим актуалізується безпосередній процес виходу за межі власного існування й "розчинення" у бутті іншого, а в епіцентрі художнього світу письменника постає "зріла", гармонійна особистість, зорієнтована на "буття у світі".

Відтак неважко простежити логіку зміщення акцентів у творчості В.Винниченка: запорукою особистої рівноваги (щастя) стає

задоволення вже не стільки фізіологічних (в основі – тваринних), скільки екзистенційних (суто людських) потреб, основною з яких залишається потреба в духовному єднанні з іншим.

Таке потрактування щастя в художніх творах митця виявляє спільні координати з фроммівською концепцією щастя: "Тварина задоволена, якщо забезпечені її фізіологічні потреби – голод, спрага, сексуальні потреби. Тією мірою, в якій людина *також* залишається твариною, ці потреби на стільки ж імперативні й повинні бути задоволені. *Але тією мірою, в якій людина є людиною, задоволення цих інстинктивних потреб недостатньо, щоб зробити її щасливою, цього навіть не досить, щоб зробити її здоровою. Архімедова точка специфічно людського динамізму лежить в цій унікальності людської ситуації; розуміння людської психіки повинно базуватися на аналізі людських потреб, що витікають з умов її існування"* [11, с. 12]; "Необхідність єдності з іншими живими істотами, пов'язаності з ними, є найважливішою потребою, від реалізації якої залежить психічне здоров'я людини" [11, с. 19].

Ідею цілісності як узгодженого синтетичного співіснування протилежностей (раціо й почуття, фізіологічного й духовного, свідомого й неусвідомленого тощо) слід вважати центральною у творчій спадщині обох мислителів. "Нехай кожна твоя дія буде плодом згоди розуму та почуттів твого і тільки твого <...>", – закликав В.Винниченко у розвідці "О морали господствующих и морали угнетенных <...>" [2, с. 83].

Поняття цілісного існування – запоруки внутрішньої гармонії і повноти життя – в гуманістичному психоаналізі співвідносимо з модусом "буття у світі", альтернативного "орієнтації на володіння". "Якщо Дім Божий і Дім Земний – це *теза* й *антитеза*, то єдиною альтернативою хаосу є новий *синтез*: синтез духовних прагнень пізнього середньовіччя з досягненнями постренесансної раціональної думки і науки. Ім'я цього синтезу *Дім Буття*", – резюмує Е.Фромм у фундаментальній праці "Иметь или быть?" [8, с. 224].

Буття як гармонія передбачає існування за принципом "тут і тепер"; співвідносне з темпоральною категорією, дане поняття номінується психологом як "точка", "спалах" (момент) чи "безліч спалахів", де тяжіння часу припиняє своє домінування [8, с.153]. Подібний стан виявляється можливим за умови відчуття повноти буття, що досягається за рахунок переживання сильних емоцій щастя. "Переживання любові, радості, осягнення істини відбува-

ється не в часі, а тут і тепер", які варто розцінювати як "вічність, або позачасовість" [8, с. 154].

У художньому світі В.Винниченка ця категорія виявляє себе на рівні так званого **хронотопу межі**. Оповідання **"Момент"**, на нашу думку, найбільш повно репрезентує зміст даного поняття: як часова категорія, "момент" співвідноситься з принципом "тут і тепер", матеріально втілюючись у формі так званого кордону, або межі.

Художній світ оповідання вибудовується крізь призму гуманістичного психоаналізу Е.Фромма за принципом подолання модусу "орієнтації на володіння", репрезентантом якого є головний персонаж твору, та поступового переходу на позицію головної героїні Мусі, яка є виразником якісно відмінного способу існування ("буття у світі"). Процес відповідної зміни відбувається за умови ініціювання героїнею у міру наближення до символічної межі ("моменту"), осягнення якої презентує прозріння героїв: "це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видющими очима душі" [1, с. 24].

Отже, осягнення істинних сенсів буття відбувається в умовах "позачасової" екстремальної ситуації. Опиняючись на самоті з собою, герої звільняються від умовностей світу, долають тяжіння часопростору – й усвідомлюють неповторність, унікальність особистого існування, справжню сутність свого призначення. Дана ситуація виявляє свою екзистенційну суть, – де фізіологічні мотиви (інстинкт самозбереження, сексуальний інстинкт) посуваються на другий план. "Екзистенційне розуміння людини, – зазначено у виданні "Человек: Энциклопедический словарь", – виявляється в межових ситуаціях", які спонукають до осягнення "своєї екзистенції, свого істинного призначення; вони дозволяють людині хоча б на певний час звільнитися від гомінкої й швидкоплинної буденності, що відволікає її від самої себе" [4, с. 450].

Художня модель світу оповідання "Момент" вибудовується за принципом суб'єктивізованого сприймання, природа якого витікає з самої "людської ситуації", породженої "фундаментальною дихотомією" **життя-смерть** [6, с. 352], – що створює враження постійного коливання героя між двома полярними точками: "Мабуть, ми їхали знов без дороги, бо мене хитало, як в колисці, об колеса шарудів бур'ян, і коняка часто зупинялась, десь хапаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону" [1, с. 490].

Модифікація часопросторових меж виявляє певну закономірність: художній світ набуває різних форм і масштабів залежно від того, на якому екзистенційному полюсі опиняється Шехерезада (сприймає світ як загрозливий для життя чи, навпаки, як безпечний для свого існування).

Відтак тенденція до звуження хронотопу спостерігається за умови виникнення внутрішнього бар'єру, породженого відчуттям страху перед загрозою смерті. Часопросторові межі стискаються, а герой, втрачаючи особисту свободу, стає залежним від тиску обставин не лише на психологічному, але й на фізіологічному рівні: "Я глянув туди, вперед. Далеко-далеко темніла, як тин, смуга лісу. Мені якось стало холодно в грудях і завмерло серце. Так. Аж ось він, цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин, і чув, як мені якось тісно, нудно, неспокійно" [1, с. 490].

І, навпаки, налагодження позитивних контактів з навколишнім завдяки виходу за межі "буття в собі" (що стає можливим лише поза страхом перед загрозою втрати) веде до розширення масштабів світобудови.

Так, вже пролог налаштовує читача на відповідне сприйняття художньої дійсності; автор не просто розповідає: провокуючи лібідуальний комплекс образів (ланцюжок асоціативів ВЕСНА – КОХАННЯ – НАРОДЖЕННЯ – ЖИТТЯ – ЗМІСТ СУЩОГО), він спрямовує реципієнта на відповідний спосіб осмислення світу:

"Слухайте. Було це навесні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Е!.. Ну, словом, було це навесні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом сущого... Словом, кажу вам, було це навесні" [1, с. 488].

Читач відкриває безмежний, нетабуйований світ "буття", за яким "людина і не має нічого, і не бажає мати що-небудь, але щаслива", адже "перебуває в єдності з усім світом" [8, с. 47].

При цьому спостерігаємо грандіозне розширення локального простору за рахунок апелювання до фундаментальних структур світу (поле – вітер – сонце – небо).

Подальше розгортання сюжету виявляється антитетичним до прологового дійства, коли необмеженому світові "буття" починає

протиставлятися світ з кордонами, хронотопічні межі якого поступово звужуються в міру наближення до "границі".

Наявність фізичного кордону ("на тім боці" лісу), за межами якого відкривається невідоме майбутнє, виявляє приховане існування ряду інших "границь": актуалізується наявність уявної межі, за якою залишається минуле (герой не може повернутися, оскільки минуле переслідує його). Водночас з'являється образ внутрішнього кордону: небажання (страх) наблизитися до небезпечної для життя "границі" виявляється на несвідомому рівні (втілене у персоніфікованому образі лісу): "Озирались рідше, але пильніше дивились вперед до лісу, який все наближався та наближався до нас" [1, с. 494]; "А ліс присовувавсь все ближче та ближче" [1, с. 496].

Герой живе у теперішньому, протяжність якого поступово звужується за рахунок зближення кордонів минулого і майбутнього:

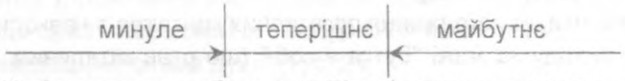

Усвідомлюючи себе в часі, Шехерезада виявляє свою залежність від нього. "Коли ж превалює принцип володіння, рахуватися з часом означає *підкорятися* йому. <...>. Час починає володіти нами. У сфері ж буття час виявляється позбавленим престолу; він перестає бути ідолом, який підкоряє собі все наше життя", – писав Е.Фромм [8, с. 154]. Отож, наростаюче бажання швидше оволодіти межею увиразнює мотив поглинання часом (його домінування його над персонажем), що робить Шехерезаду залежним, невільним фізично й психічно. Страх втрати життя, отже, власного "Я" стає причиною зацикленості на собі.

"Буття в собі" виявляє "нарцистичний" (або егоцентричний) модус існування, співвідносний з "орієнтацією на володіння" [7, с. 74].

Отже, в час, коли страх і тривога стають домінуючими, Шехерезада опиняється на полюсі, протилежному до полюсу "життя".

"Страх смерті – це <...> страх *втратити те, що я маю:* своє тіло, своє "я", свою власність і свою ідентичність; це – страх "втратити себе"<...>, – зазначав Е.Фромм. – Однак навіть у смертний час він може бути послаблений, якщо воскресити почуття прив'язаності до життя, відповісти на любов оточуючих зворотнім покликом любові. Зникнення страху смерті починається не з підготовки до смерті, а з постійних зусиль *зменшити начало володіння і збільшити начало буття"* [8, с. 152].

У художньому світі В.Винниченка розширення меж "буття" (співвідносного з полюсом "життя") здійснюється за рахунок:

- по-перше, апелювання до образу **природи** ("матері людства"), зокрема споглядання за природнім процесом кохання і народження життя, не обмеженим умовностями світу цивілізації:

"Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження й росту. <...>.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий" [1, с. 498].

За Е.Фроммом, тісний зв'язок людини зі світом природи (аналогом якого можна вважати психоемоційне єднання дитини з матір'ю [10, с. 125]) є запорукою почування безпеки, захищеності і гармонійного співіснування: "Тоді, як дитина вкорінена в матері, людина в своєму історичному дитинстві <...> залишається укоріненою в природі. Хоча вона і вийшла з природи, остання залишається її притулком; її корені все ще тут. Вона намагається отримати безпеку, повертаючись до природи <...> " [11, с. 45].

- по-друге, звернення до образу **Мусі,** що є втіленням жіночності, духовності і природньої краси, духовне і фізичне єднання з якою допомагає героєві подолати свою самотність і тривогу й долучитися до світу "буття". Саме вона провокує зміну в світосприйманні Шехерезади: відтак страх смерті змінюється почуванням радості від життя, а світ перестає бути ворожим і небезпечним:

"А гарно, правда? – раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало – якось бадьоро, цікаво, дужо" [1, с. 495];

"– Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого...

І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затихли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже і суворо <...>" [1, с. 498].

Модус "орієнтації на буття", співвідносний з поняттями рівності (як рівноцінності протилежностей [9, с. 118]) та внутрішньої свободи (як можливості "*рости і розвиватися* у відповідності до законів людського існування" [8, с. 107]) виключає будь-які принципи домінування. У зв'язку з цим актуалізується проблема етичного характеру – вплив патріархальної культури на самореалізацію особистості; постає питання можливості досягнення щастя за умови тиску суспільних норм на індивідуума. Досить цікавим у даному контексті виявляється образ Шехерезади, світоглядні пози-

ції якого презентують новий тип героя. Він усвідомлює руйнівний вплив старої патріархальної моралі, етичні норми якої вступають у протиріччя з біологічними законами життя і розвитку, суперечать принципу внутрішньої свободи: "Люблю я цей процес у лісі, у полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузьок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого – людини" [1, с. 498].

Незважаючи на подібні міркування, Шехерезада і сам виявляється об'єктом такого травмуючого впливу, свідченням чого є наявність внутрішнього конфлікту, постійного відчуття подвоєності, розщепленості між виявом природніх бажань й інтерналізованим голосом суспільних табу ("авторитарною совістю") [6, с. 456]: **"хотілось...але"**, – проходить рефреном у творі. На противагу Шехерезаді, образ Мусі подається як цілісний і гармонійний: вона не залежить від авторитетів зовнішнього світу ("Я не знаю, що треба сказати на це" [1, с. 496], а керується внутрішнім голосом свого істинного, справжнього "я", потреби якого стають реальністю її життя. Тому саме вона ініціює скидання маски (адже виконання "нав'язаної ролі" [9, с. 121] є для неї обтяжливим і неприйнятним):

"Панна озирнула мене і без посмішки сказала:

– Який ви смішний у цьому. – Потім стомлено зняла у мене з голови шапку і поклала коло себе. – Так краще, – слабо посміхнулась вона" [1, с. 494];

"Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку <...> і сунула <...> в кишеню своєї свитки" [1, с. 495];

"– Як вас звуть? – спитався я її раптом.

Вона лукаво глянула на мене:

– А вам для чого?

– Як то для чого?.. Цікаво знати, з ким ідеш.

– Фу, казна-що! Хіба коли я вам скажу, що мене звуть Галею, Манею, то ви вже знатимете мене? Не скажу. <...>. А ім'я – пошлість" [1, с. 495].

Саме Муся, на противагу Шехерезаді, першою долає межі табуйованого світу, без вагань дозволяючи порушити кордони чужого простору:

"А мені, признатись по правді, хотілось би ще більше обсипати її цими соломинками, які так через щось були їй до лиця. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу купу соломи й, простягнувши мені, сказала:

– Ану, нате!" [1, с. 492].

– "І мені щоразу хотілось взяти її за *руку*, притулитись, злитись з нею і так іти далі. Надзвичайно хотілось... Але..." [1, с. 496].

"І знов мені захотілось взяти її за *руку*... Але..." [1, с. 497].

"<...> сидимо і не сміємо цього зробити, бо...бо ми ж всього кілька годин знайомі одне з одним. <...> але ми... не сміємо.

– Чого ви дивитесь так пильно на мене? – спитала Муся і з ласкою закрила мені очі *рукою*" [1, с. 499].

Отож, закономірно, що сам образ Мусі постає як нестандартний для типової ситуації ("Я рішуче ніколи нічого не мав проти гарненьких панн, але в повітці, на соломі, в подвір'ї контрабандиста..." [1, с. 491]), а в її зовнішності вчувається дикунство природньої стихії: "Сама настояща, городська панна, в гарненьких черевичках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях <...>. А очі, як у зляканої лані, променисті, чисті, великі" [1, с. 491]; "Панна, з повислими на ній соломинками <...>" [1, с. 493]; "На підборідді панни блищали краплі поту, волосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпосхожими пасмами обіймало лице. Свитка незграбно висіла на плечах і тягнула їх донизу" [1, с. 494]; "Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звіром, сильним, напруженим, диким" [1, с. 501].

Навіть в умовах екстремальної ситуації Муся здатна почуватися щасливою, адже на відміну від Шехерезади, є особою, зорієнтованою на "буття у світі": вона не боїться смерті ("Убити себе зумію" [1, с. 493]; "<...> мені чогось зовсім не страшно <...>" [1, с. 496]); спрямована на зовнішній світ, а не на себе ("Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого..." [1, с. 498]); незалежна від будь-яких умовностей, тому відкрита до контактів (провокує зв'язок): "<...> зняла у мене з голови шапку" [1, с. 494]; "<...> почала витирати мій лоб" [1, с. 494]; "<...> закрила мені очі рукою" [1, с. 499]; "<...> погладила лівою рукою по лиці" [1, с. 499]; "<...> раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче-скажено притулилась до мене" [1, с. 502]); живе за принципом "радості" ("рівного горіння буття") на противагу партнеру, який прагне до біологічного "задоволення" (фізичної близькості), яке Е.Фромм номінує як "пікове переживання", що раптово вини-

кає і так само раптово зникає", [8, с. 143]. Напевне, усвідомлюючи природу цього тимчасового зв'язку (закоханість – це "момент", що є "одним з найбільш хвилюючих переживань у житті", проте наслідком якого є "розчаруваня, перенасиченість одне одним" [10, с. 100]) і передбачаючи його кінцевий результат (перехід від "закоханості" до *ілюзії* любові – "володіння" іншим [8, с. 75]), героїня намагається уникнути серйозних інтимних стосунків: "Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати. <...>. Щастя – момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнянні з цим. Значить, зовсім не буде" [1, с. 502].

Відтак зустріч з Мусею, життєва програма якої у міру наближення до "моменту" виявляє "орієнтацію на буття", змушує героя переглянути існуючі сенси – і, врешті, пережити "осягнення істини" в час, коли фатальна межа смерті виявляється світом "вічності".

Співвідносячи образ **природи** як родоначальниці життя (про що свідчить вже прологовий епізод) та образ **Мусі** (яка втілює ідею цілісності, повноти, гармонійного поєднання біологічного й духовного начал) з модусом "орієнтації на буття", В.Винниченко певним чином зачіпає проблему ґендерного характеру; вказуючи на особливу цінність жінки у суспільстві, він практично відводить для неї визначальну роль. У Винниченка, як і у Фромма (еквівалентом жіночності в якого виступає так звана "матріархальна структура"), жінка утверджує принципи цілісності буття – "життя, свободу і рівность" (у протиставленні до "патріархального комплексу", синонімами якого стають поняття, що вказують на неповноту – "ієрархія, тиск, нерівність, підкорення") [11, с. 40]. Відтак у художньому світі "Моменту" виокремлюється ще одна дихотомія: чоловіче (неповнота) – жіноче (цілісність), займаючи відповідні місця на протилежних полюсах зі знаком "життя – смерть".

За аналогією розміщується асоціативна пара природа – цивілізація: "Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження <...>" [1, с. 497].

Отже, художній світ оповідання "Момент" орієнтовно вибудовується за такою схемою:

СМЕРТЬ	Шехерезада	ЖИТТЯ
Орієнтація на володіння		Орієнтація на буття
Страх		Радість
Звуження хронотопу		Розширення хронотопу
Чоловіче / цивілізація		Жіноче / природа
Неповнота		Цілісність
Дизгармонія		Гармонія
Нещастя		Щастя

Підсумовуючи зазначене вище, варто звернути увагу на такий суттєвий момент. Рівень осмислення проблеми людського щастя митцем виявляється набагато глибшим і складнішим за звичайне пропагування природного (зокрема біологічно обумовленого) способу буття, що виключає підкорення будь-яким нормам суспільної моралі, які стоять на заваді вияву важливих людських потреб і складають основну причину внутрішнього дизбалансу особистості (таке бачення ближче до фройдівської концепції щастя).

Як бачимо, задоволення основних інстинктивних потреб (наприклад, інстинкту самозбереження) виявляється нетривким і лише на мить створює ілюзію щастя: "Це було торжество двох великих кузьок; це був вихор життя, який зміта все сміття "не треба", "не можна", це було щастя крові, мозку, нервів, кісток <...>.

– Сядем... – безсило опустилась вона на землю.

Сіли. <...>.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати" [1, с. 502].

Е.Фромм визначає такий стан як протилежний станові переживання повноти буття, а відтак і поняттю істинного щастя: "Після досягнення так званого піку задоволення і збудження приходить почуття смутку, адже хоча ми пережили збудження, всередині нас нічого не змінилося" [8, с. 143].

Виявляється, що людина – це не лише і не стільки "велика кузька" ("<...> ми, двоє людей, а не кузьок <...>" [1, с. 499]) і є дещо

інше, специфічно людське, що надає життю героїв набагато глибшого сенсу, без чого не можливо бути цілісним, а значить, щасливим: "Я буду носити вас в душі", – приймає рішення Муся; "<...> я завжди ношу її в душі", – підсумовує Шехерезада [1, с. 503].

Екзистенційне визначає унікальність специфічно людського буття ("людської ситуації"), проводячи чіткий розрізнювальний кордон між життям тварини і людським існуванням, що виявляється на таких рівнях:

1) переживання героєм екзистенційної кризи в ситуації наближення до небезпечної межі (свідченням чого є натяк на дихотомію "життя-смерть");

2) наявність внутрішнього конфлікту між бажаним та необхідним ("хочу-треба");

3) аналіз та оцінка подій і, як наслідок, здійснення героїнею свідомого вибору, мотивованого не бажаннями, а реальною ситуацією та здоровим глуздом;

4) потреба у єднанні з ближнім, що не обмежується фізичним потягом і природа якої виявляє екзистенційну суть. Навіть з позиції Шехерезади стосунки між героями виходять далеко за межі інстинктивних бажань. Вона зачаровує своєю відкритістю, нетиповим баченням світу і глибиною думки ("Убити себе зумію"[1, с. 493]; "А ім'я – пошлість" [1, с. 495]; "Щастя – момент" [1, с. 502]). Поводження Мусі викликає у нього почуття духовної близькості, яке поступово зростає: "<...> я почував її якоюсь близькою мені" [1, с. 494]; "Вона ставала все ближчою й ближчою мені" [1, с. 495]; "Рішуче, я знав її <...> я знав її давно-давно" [1, с. 496], її образ випромінює святість, породжуючи переживання внутрішньої гармонії і краси: "Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулості, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм, і вас охоплює разом з хвилею згуків ціла хмара асоціацій, почувань, і ви почуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно" [1, с. 496].

Привабливість Мусі для Шехерезади виявляє набагато глибші психоемоційні сенси. На цьому рівні аналізу **образ героїні** слід вважати символічним **замінником** самого **життя**, адже від початку він сприймається як антитетичний до полюсу зі знаком "смерть". Відтак природно, що непереборне бажання вижити, по-

долати кризу проходить в тісному асоціативному зв'язку з усім, що втілює образ життя.

Отже, аналіз оповідання "Момент" крізь призму гуманістичного психоаналізу Е.Фромма яскраво засвідчує, що триєдність цілісність – гармонія – рівновага у художній свідомості письменнника існує як феномен щастя особистісного буття.

Література

1. Винниченко В. Краса і сила: Повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.

2. Винниченко В. О морали господствующих и морали угнетенных (Открытое письмо к моим читателям и критикам). – Л.: Наш голос, 1911. – 92 с.

3. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. – Едмонтон–Нью-Йорк, 2004. – Т. 1. – 288 с.

4. Волков Ю., Поликарпов В. Человек: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики, 2000. – 520 с.

5. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.

6. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя: Пер. с англ. / Э.Фромм. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2004. – 571 с.

7. Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Сост. и общая редакция В.М.Лейбина. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с. – (Серия "Хрестоматия по психологии").

8. Фромм Э. Иметь или быть? / Пер. с англ. Н.И.Войскунской и И.И.Каменкович. – М.: ПРОГРЕСС, 1986. – 238 с.

9. Фромм Э. Мужчина и женщина. – М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1998. – 512 с.

10. Фромм Э. Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или быть? / Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.

11. Фромм Э. Человеческая ситуация / Пер. с англ. / Под ред. Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 1994. – 238 с.

О.В.Забарний

Пізня сповідь
(Літературний портрет Василя Охріменка)

Василь Павлович Охріменко належить до тієї когорти письменників Чернігівщини 60–90-х років минулого століття, які не отримали широкого визнання, оскільки їх творчість замовчувалася і обмежувалася державою. Ідеологічні перепони, які так майстерно вибудовували чиновники від літератури та всілякі партійні цензори, не дозволяли творам Леоніда Тереховича, Петра Пиниці, Станіслава Рибалкіна, Миколи Холодного, Олени Шульги, Василя Охріменка зустрітися з широким читацьким загалом. Щоправда, дякуючи сміливості окремих редакторів міськрайонних газет, поодинокі вірші названих авторів потрапляли на шпальти преси. Та це, швидше, були винятки, аніж закономірність. А поетичні збірки з'явилися переважно вже після смерті авторів, та й то дякуючи тому, що Україна зрештою здобула омріяну незалежність.

Поетичний шлях Василя Охріменка був тернистим, хоча він і не зазнав репресій у повному розумінні цього слова, проте шлях до першої і, на жаль, єдиної збірки "Пастелі Полісся" (у співавторстві з О.Забарним) виявився завдовжки в тридцять років. І було на цьому шляху всього: і огульне звинувачення в космополітизмі, і осудження "кабацької лірики" на комсомольських зборах, і профілактичні розмови у "компетентних органах", і відмежування рідних, і, зрештою, тривалі запої, які створювали негативний соціальний імідж поету в оточення. Проте жила душа поета, яка відгукувалася на всі болі та радощі часу. Яка виливалася у прекрасні і пристрасні поетичні рядки. Поезія Василя Охріменка була чесна і правдива, саме це і лякало багатьох редакторів, а тому надіслані вірші так і продовжували залишатися у шухлядах редакційних столів, аж доки не викидали їх звідти геть.

"Купуйте земельку", – кричало ЦКа,
А в мене в кишені нема й п'ятака,
Та що п'ятака, в мене сили нема.
"Купуйте, купуйте!" – волало ЦКа,
А я вже проучений – думаю так:
Якщо й завалявся в кишені п'ятак,
Візьму й розживуся за свого п'ятака –
Мене "розкуркулить"отеє ЦКа.
Нехай догнива п'ятачок мій в імлі,
Але я, їй Богу, не хочу землі [1].

Ось так відгукнувся поет на перші кроки "горбачовської перебудови" у середині 80-х. Така ж громадська непримеренність звучала і в більш ранніх поезіях Василя Охріменка: "Серед білого дня", "Україні", "Гніть", "Догризли" та інших. Саме за ці вірші автор був позбавлений партійної підтримки. На початку творчого шляху у нього було все, що могло сприяти вступу до письменницької організації із усіма наступними пільгами, які належали "визнаному" письменнику. Він мав добре літературне обдарування, робітниче походження, працював на багатьох комсомольських будовах Уралу та Півночі: вірші писав російською мовою, що дозволяло друкувати їх у робітничих багатотиражках по всьому СРСР. Та й біографія його була такою, яка дозволяла з нього зробити образ "справді комсомольського поета". Народився Василь Охріменко в місті Прилуки, що на Чернігівщині, у 1942 році в робітничій родині. Змалку зазнав лихоліття війни та голод повоєнних років. Навчався у школі, але вже у 14 років пішов працювати. Середню освіту ж здобував навчаючись у школі робітничої молоді. А далі почалися, за його висловом, "університети життя". Працював ковалем, будівельником, лісорубом, плотогоном, вантажником на будовах Півночі та Уралу. Високий, кремезний, він був схожий на героїв радянського кіно. Брав участь у кількох нарадах молодих письменників Росії. На одній з них познайомився з Миколою Рубцовим. Саме ця зустріч, за словами Василя, і змінила його поетичний світогляд. Він став братися за теми, які були далекі від комуністичного сприймання дійсності: тема людської самотності у світі, тема багатостраждальної слов'янської душі, осмислення місця релігії в житті людини, тема туги за батьківщиною.

"Ох, ты песня, вместившая целую Русь,
Ты плывешь в поднебесье серебряной нотой.
До того растревожишь ты душу народа,
Что трепещет струной перетянутой грусть".

Зрозуміло, що мінорний настрій поезії ніяк не вписувався в мажор комсомольської будови. Та ще й образ "перетягнутої струни"... Перетягнутої від чого? Від напруги роботи, від напруги життя? Перетягнутої у цілого народу! Зрозуміло, що такі поезії не могли бути надрукованими.

У середині 70-х років Василь Охріменко повертається на Україну, у рідні Прилуки. Повертається з родиною, виховує сина, який, за його словами, має піти далі батька і виправдати усі його надії та сподівання.

Осмислюючи пережите, спілкуючись із товаришами з літоб'єднання "Сонячні кларнети", яке діяло при міськрайонній газеті "Правда Прилуччини", Василь Охріменко починає писати свої поезії українською мовою. І вони стають глибшими і соціально гострішими.

У той час літоб'єднанням "Сонячні кларнети" керував член спілки письменників СРСР поет Микола Петрович Турківський. Людина мудра, зважена, він намагався політично убезпечити зібрання місцевих літераторів.

Проте засідання літоб'єднання кінця 70-х – початку 80-х років все частіше зводилися до "політклубу". Серед членів літоб'єднання: поет Андрій Буренко, за плечима якого десять років сталінських таборів; поет Володимир Бездольний (Клязник), який був під опікою КДБ; Олена Шульга, поетеса, яка була національним сумлінням літоб'єднання; поет і художник Євген Постульга, професійні журналісти Микола та Ніна Ткаченки, згодом члени Національної спілки письменників України; Катерина Дурас, Володимир Човновий, Валентина Грибенко, Людмила Друченко – ці імена добре нині відомі читачам Чернігівщини. Василь Охріменко багато чого черпав з цього спілкування. Він уважно слухав і міг не брати участі у суперечці, а вранці зателефонувати і прочитати такі рядки:

"Україно... Україно – сам собі під носа,
Була колись. Рай загинув. Ти гола і боса.
Бредеш. Торба за плечима..." [2]

У своїх поезіях цього періоду він усе частіше звертався до людської Пам'яті і до громадської Совісті:

Лелеки вже не відмикають неба...
Сказати правду, їх давно нема,
А як нам в сьогоденні сірим треба
Їх бачить в висоті на лоні хмар.
А може, їм у нашім небі тісно?
А може, їм потрібна розмаїть?

Ці, на перший погляд, риторичні запитання, здається, зовсім не потребували відповіді. Але ж вони стимулювали думку: "А чому у нашому небі тісно? Та й чи може бути у небі тісно?" Виявляється, може! Чим далі поезія Василя Охріменка розширювала горизонти, тим більше він переконувався у необхідності повернення людської душі до Бога. У останні роки життя він знову повертається до написання поезій російською мовою.

Грудь моя – монашеская келья,
Сердце – скромный старенький алтарь.
Мысль – свеча: теплится еле-еле,
Слезы – воска чистого янтарь.

Ночью небо – храм нерукотворный,
Звезды – прихожане, месяц – поп.
А земля покрыта слизью черной –
Неизбежный наш всеобщий гроб.

Чтобы из людей никто не видел,
На колени падаю в гробу.
В пальцах сжав невидимые нити
Пришиваю истину ко лбу.

Знаю, искупить греха нам нечем.
"Отче наш", – шепчу за всех за нас.
Вдруг скатилась мне слеза на плечи,
То ли с тучки, то ли с Божьих глаз? [3]

Поет радо зустрів акт проголошення Україною незалежності. У часі він збігся із виходом його спільної із автором цих рядків збірки "Пастелі Полісся". У передмові до збірки поет і журналіст Микола Чорновус писав:

"Поезії Василя Охріменка притаманна глибока образність, щирість і принциповість. Його герой – людина-трудівник, яка палко закохана в життя та працю, правдива і відверта" [2]. Василевий розділ у збірці мав назву "Мамині руки". І було в цих поезіях стільки тепла і ніжності, стільки поваги до жінки і юнацького захоплення, що ті читачі, які не знали поета, вважали, що вірші написані зовсім молодою людиною. А поет уже зустрів полудень віку:

Ключі журавлині із неба дістану
І ними відкрию душі широчінь.
Якщо забажаєш – я лебедем стану,
Полину з тобою, в ясну височінь.
Тобі подарую всі пахощі поля,
І руки, і очі, і серце своє...

Такою ж жагучою чоловічою пристрастю опромінені його поезії "Тобі", "Осіннє", "Про сніг такий і мріяти не смів", "Було".

У цій збірці Василь Охріменко виявив себе справжнім ліриком, який добре розуміється на природі і відчуває її найпотаємніші зміни. Рядки його поезій, як невеличкі художні замальовки: "Розкуйовдив чорний чуб свій вечір...", "Чуєш, як вітрисько вміло у бубон тугий гопака вибива...", "Ланцюг важкий із краю в край небес тягли із гуркотом голодні хмари...", – і цей перелік можна продовжувати довго.

Вихід збірки, схвальні відгуки на неї з боку читачів та преси підтримали поета, стимулювали його творчість. Він багато пише, мріє про нову одноосібну збірку. Автора запрошують на поетичні вечори у школи та навчальні заклади міста. Він друкується у обласній пресі, надсилає свої поезії до альманаху "Вітрила".

Проте економічна ситуація у державі стає дедалі гіршою. Україну роздирають політичні протиріччя, безробіття та нестатки. Ейфорія швидкого економічного відродження держави минає. Поглиблюється внутрішня моральна криза і в поета. Якщо його українські поезії друкують, то поезії російською мовою він не може опублікувати ані в Україні, з відомих причин, ані в Росії, тому що він українець. І він шукає розради в чарці. Хоча він навіть на цю свою хворобу дивиться скептично:

Була
Коли є хліба добрий шмат,
Та ще для апетиту мати...
Тоді на все ми ставим мат
І в бур'яни залазим спати.

А як заснем, то хай тече
За комір нам небесне море.
Ми не відкриємо очей.
Бо нас прокляте зілля морить.

Та прийде час, очима – луп
І думаєм – куди попали?
Не маєм сили сплюнуть з губ
Угару, що утробу палить.

Але сяк-так із бур'яну
До хати міряєм дорогу.
А із-за хмари місяць: "Ну!"
В безсилу спину рогом, рогом!

У 2004 році Василя Охріменка не стало. Він пішов із життя тихо, ніким не поміченим, без некрологів та поминальних вечорів. Пішов, залишивши по собі жмут неопублікованих віршів та ще не видану збірочку російськомовної поезії, яка чекає на свого видавця.

Література

1. Просвіта: Громадсько-політичний та літературний щорічник. – Куликівка, 1992. – С. 107–108.

2. Забарний О.В., Охріменко В. Пастелі Полісся: Поезії. – Прилуки, 1992. – 55 с. Далі цитую за цим виданням.

3. Первоцвіт: Поетична збірка. – Прилуки, 1994. – С. 60–63.

І.І.Волощук

Теоретичні основи дослідження іронії

Іронія як загальносеміотичне явище може реалізовуватися як у лінгвістичних об'єктах різного рівня складності, так і в інших знакових системах, у тому числі й у різних видах мистецтва. Дослідження питань гумору, іронії та сатири було і залишається актуальною проблемою філософії, естетики, психології, літературознавства, лінгвістики. Першочерговим завданням нашого дослідження є визначення статусу іронії.

Ще з античних часів іронію найчастіше розглядали як одну із форм комічного. Підставу твердити про те, що естетико-філософська категорія комічного є об'єктом надзвичайно складним, дає та обставина, що жодному з дослідників досі не вдалося дати всеохоплюючого й остаточного визначення комічного.

Вчені досліджують психологічний, когнітивний та фізіологічний механізми прояву комічного й сміху, співвідношення та взаємодію комічного з іншими естетичними категоріями, об'єктивний та суб'єктивний характер комічного, його соціально-культурне обґрунтування, комічне у різноманітних формах і відтінках (гумор, іронія, гострослів'я, дотепність, сатира, гротеск, пародія тощо). Відомі також праці про засоби створення комічного, лінгвістики комічного, комічного в літературі, його національних особливостей та ін. Але через надзвичайну неоднорідність змісту категорії жодна з теорій не охоплює всієї широти і всіх його проявів.

Про вияв інтересу до питань, пов'язаних із теорією комічного, свідчать численні праці учених-мовознавців. Зокрема, тему сміху і комічного в мовознавстві, літературознавстві та художній літературі досліджували А.Бергсон [1], Ю.Б.Борєв [2], А.З.Леськів [7], В.М.Пивоєв [8], Р.А.Семків [10], Дж.А.Файн [12], К.Кюрко [11] та інші.

Серед категоріальних ознак комічного в більшості випадків виділяють наявність невідповідності між описуваним об'єктом та його визначенням, необхідність притягнення фонових знань для декодування гумористичного та іронічного смислу. Оскільки вказані параметри є когнітивними за своєю природою, чимало дослідників схиляються до розуміння комічного як перш за все когнітивного явища.

Важко не помітити, що різні форми комічного мають складну систему взаємозалежності і взаємовиявлення: сатира виражає

себе через гумор, іронію і сарказм; гумор може набувати елементів сатиричного загострення або обмежуватися легкою іронією; в іронії може звучати як гнів, так і знущання, спроба принизити та вказати супротивнику на його місце. Іронія буває як погрозливою, так і веселою, зі значною долею гумору.

У різних класифікаціях іронія трактується то як троп, то як фігура мови – тобто як виразний стилістичний засіб. Структура мови багатопланова, і тому єдина класифікація стилістичних засобів навряд чи коли взагалі можлива. Саме невизначеність статусу іронії породжує стилістичну проблематику даного явища.

Так, іронія трактується двоаспектно: як стилістичний прийом, "іносказання, що виражає глузування або лукавство, коли слово чи висловлювання набуває в контексті мовлення значення, протилежне буквальному сенсу, заперечує його чи бере під сумнів" [6, с. 132], та як естетичну категорію, "вид комічного, ідейно-емоційну оцінку, елементарною моделлю чи прообразом якої служить структурно-експресивний принцип мовної стилістичної іронії" [6, с. 132]. Можливі й більш загальні визначення, наприклад Ю.Борєв бачить іронію лише як "форму емоційної критики, коли за позитивною оцінкою приховане гостре насміхання" [2, с. 98]. У даному випадку автор приділяє особливе значення емоційній природі комічного. Деякі дослідники емоційної сторони комічного зазначають, що сміхове сприйняття світу являє собою сприйняття негативних емоційних факторів у позитивному аспекті [7, с. 71], [4, с. 12–16]. Висміюючи безглузду ситуацію і себе в ній, людина ніби звеличується, почуває себе господарем становища [4, с. 13]. При цьому слід зазначити, що емоційне ставлення не завжди збігається з логічною оцінкою об'єкта. І підтвердженням цьому є існування таких емоційних станів, як злорадство (переживання позитивної емоції – радості – при негативній логічній оцінці ситуації) чи заздрість (переживання негативних емоцій при позитивній оцінці ситуації). Таким чином, негативне чи позитивне оцінювання не обов'язково відповідає емоційному стану мовця відповідно до оцінювальної характеристики.

Проблема визначення іронії полягає насамперед у тому, що саме поняття "іронія" розглядається під різними кутами зору. Зупинимося на головних, з нашого погляду, трактуваннях іронії.

Науковці виділяють драматичну іронію, самоіронію, структурну, трагічну, практичну, філософську, риторичну іронію, іронію долі. Іронію в її різноманітних формах можна вважати потужною

зброєю у щоденному житті й мові: засіб, який приховує справжні наміри, служить запобіганню відповідальності за те, що людина робить чи говорить.

Оксфордський словник англійської мови визначає ситуативну іронію як "стан справ чи подій, протилежний тому, котрий очікувався чи міг би очікуватись" (a contradictory outcome of events as if in mockery of the promise and fitness of things) [16]. Ситуативну іронію спостерігаємо тоді, коли є відмінність між видимістю і реальністю, очікуванням і здійсненням, чи між тим, що маємо, і тим, що було б доцільним мати. Цей термін відносимо більше до подій, ніж до вираження іронії за допомогою вербальних засобів. Звідси й походить знаний усіма вислів "іронія долі".

У гірко іронічній ситуації опинився відомий теолог, який завжди вмів заспокоїти та розрадити рідних та близьких тих людей, що потрапили у складне становище, а коли у біді опинилася рідна йому людина, за іронією долі, відповіді на численні "чому?", і "за що?" сам Джек Льюіс знайти не зміг:

Cancer! That illness; of all illnesses the most dreaded, the most painful, the deadliest. How was it possible? How could God let this happen? Joy was so good, so loving, so honest, where was the logic, the divine purpose in striking her down? And so the eminent and popular theologian C.S. Lewis, the distant man who was so reassuring in the face of other's pain, was finally caught in his own trap, asking the same questions of God that others asked of him, only now he was so much less certain of the answer. He prayed hard, he listened for God to speak, but heard only silence [20, с. 22].

Поєднання іронії ситуативної та вербальної спостерігаємо у ситуації спілкування пацієнтки реабілітаційного центру з лікарем:

"Cross-addiction can occur when you try to tackle your primary addiction. You may get the primary addiction under control but become addicted to another substance. Or you may simply add the second addiction to your first one and remain addicted to both."

"I see," I said. "I come here to get treated for drugs and, by the time I leave, I'm an alcoholic and a bulimic. Sort of like going into prison for not paying a fine and coming out knowing how to rob a bank and make a bomb" [21, с. 76].

Лікар пояснює, що, за іронією долі, позбувшись однієї залежності, можна дістати іншу або ж додати ще одну. Це іронія ситуативна. Далі Рейчел реагує іронічним зауваженням про результати такого лікування, мовляв, прийшовши лікувати наркотичну залеж-

ність, можна вийти з лікарні, будучи хворою на алкоголізм та булімію. Таке лікування пацієнтка порівнює з ситуацією потрапляння до в'язниці за несплату штрафу, і виходом на волю зі знаннями, як пограбувати банк та виготовити бомбу.

Подібний випадок створення іронічної ситуації можна уявити, коли у злодія крадуть гаманець саме в той час, коли він намагається вкрасти чийсь. Чи, наприклад, коли бармена збиває автомобіль, за кермом якого сповений ним же водій. Ситуативною іронією можна назвати багато прикладів з історії: винахідника гільйотини було страчено на ній; архітектора Бастилії було в ній же й ув'язнено; єпископа, який запропонував тортури у маленькій залізній клітці, в якій не можна було ні стояти, ні лежати, першого ж і зачинили в ній.

Якщо в ситуативній іронії ми лише бачимо чи відчуваємо певний хід подій чи стан речей як іронічний, обов'язковим компонентом **вербальної** іронії є існування особи, що свідомо і навмисно використовує техніку іронізування. Вербальна іронія належить до класу комунікативних актів, що мають іронічні наміри, які вербально, тобто за допомогою слів, передаються у процесі комунікації.

Традиційні визначення вербальної іронії зводяться до встановлення протилежності того, що мається на увазі. Іншими словами, іронія виникає тоді, коли "говориться одне, а мається на увазі інше" [17, с. 1776]. Таким чином, одне повідомлення розбивається на двоє: буквальне повідомлення і те повідомлення, що малося на увазі. Внаслідок невідповідності між ними і виникає іронічне значення. Часом те повідомлення, яке мається на увазі, відрізняється від буквального лише ступенем інтенсивності як, наприклад, в іронічному зменшенні "You can tell he's upset" стосовно людини у гніві [18, с. 54]. Незважаючи на те, що іронія легко впізнається в більшості мовленнєвих контекстів, розуміння вербальної іронії вимагає від мовця й адресата володіння певною інформацією про іронічне висловлювання. Коли мовець говорить: "Джон справжній Ейнштейн", маючи на увазі: "Джон дурний", то і мовець і адресат повинні поділяти думку про не надто високий рівень розумово-інтелектуальних здібностей Джона.

Досвід дослідження свідчить про те, що емоційна сторона іронічного смислу – глузування – повинна розглядатися незалежно від наявності чи відсутності реакції сміху на висловлювання. Емоційною реакцією на іронічне висловлювання може бути "внутрішній" сміх, крива посмішка і навіть цілковита відсутність сміху

взагалі, оскільки глузування, яке передає іронія, приховане: якщо критика у висловлюванні спрямована проти слухача, то вона може викликати образу, хоча комізм та іронічність, як правило, є доступними для розуміння комуніканту.

До уваги беремо наявність у мовця наміру виразити глузування і когнітивного механізму іронічного переосмислення. Ми більше схильні до дослідження іронічного смислу, беручи за основу механізм іронічного переосмислення, сформульований С.І.Походнею [9, с. 14]. Він описується формулою S1 $\rightleftarrows$ S2→S3, де S1 – буквальне значенне, S2 – переносне, протилежне до S1, а S3 – іронічний смисл, який виникає внаслідок взаємодії цих значень і може бути виражений різними мовними структурами – від слова до цілого тексту. В запропонованій формулі підкреслюється, що іронічний смисл не є простим запереченням буквального, а виникає внаслідок зіткнення двох значень, які взаємозаперечують одне одного, і, як наслідок, виникає комічний ефект.

Проілюструємо механізм іронічного переосмислення таким прикладом:

"Where are you?" – "I'm in jail".

"Great. Now what? Do you realize that, thanks to you, I don't even have enough money to bail you?" [22, с. 33].

Позитивно-оцінне слово *"great"* (чудово) є еквівалентним за смислом до присутнього в контексті негативно-оцінного значення *"bad"* (погано), тобто чудовою ситуацією названо перебування дружини Білла у в'язниці. У висловлюванні присутнє зіткнення двох протилежних значень слова – словникового й контекстуального. Більш того, основним компонентом значення є його яскраво виражене негативно-оцінне забарвлення. Виражене у висловлюванні емоційно-оцінне значення є результатом протиставлення двох значень однієї лексичної одиниці, яке є протилежним за оцінною інтерпретацією. Тому дане висловлювання є іронічним.

В іронічному висловлюванні протиставляється як логіко-предметний зміст, так й оцінна інтерпретація ситуації. Наявність когнітивного механізму протиставлення прямого й переносного значень, в результаті чого виникає протилежний оцінний смисл, а також емоційний компонент – глузування, слід вважати головними семантичними індикаторами іронії.

Для безпомилкового декодування адресатом істинного смислу повідомлення адресант може розшифровувати іронічне висло-

влювання, як у такому прикладі, де батько дає іронічну характеристику своєї доньки:

Two red spots appear on the father's cheeks. "Who the heck do you think you are," he shouted, "The Archbishop of Canterbury or something, preaching to me about honesty? You're just an ignorant little squirt who hasn't the foggiest idea what you're talking about!" [19, с. 26].

Єпископом Кентерберійським (*"The Archbishop of Canterbury"*) батько називає Матильду іронічно, маючи на увазі, що донька не має жодного права повчати татуся, і далі висловлює своє бачення її розумових здібностей.

Відтак, при вивченні іронії акцент робиться на різні аспекти цього багатогранного явища. Спробуємо визначити ці підходи, завбачливо зауваживши, що розглядатися вони повинні в комплексі, оскільки кожен із них вніс своє раціональне зерно у теорію іронії. При цьому жодна з теорій не повинна проголошуватися єдино правильною. Зосередимося на лінгвістичних засадах вербальної іронії.

Аналіз досвіду попередніх дослідників [3], [5], [8], [13], [14], [15] дозволяє зупинитися на деяких основних, з нашого погляду, підходах до визначення іронії як лінгвістичного явища. У лінгвістиці вивчення іронії традиційно здійснювалося в межах стилістичних досліджень.

Розробляючи теорію номінації, мовознавці значно розширили саме поняття номінації. В.Г.Гак, зокрема, відносить до засобів номінації "не тільки лексичні одиниці, але й будь-які елементи мовної системи, що не піддались десимантизації" [3, с. 237]. Було виділено три види номінації: лексична (через слово і словосполучення), пропозитивна (через речення) і дискурсивна (через текст) [5, с. 121]. Це дозволяє розглядати процес номінації на кожному мовному рівні в його динаміці. Іронія, безсумнівно, належить до кола проблем, котрі відносяться до явищ вторинної номінації, оскільки в її основі лежить переосмислення вже існуючих у мові номінативних засобів, поєднання мінімальної лаконічності плану вираження з величезним потенціалом плану змісту. Вторинна номінація тісно пов'язана з комунікативною сферою мови, що передбачає вивчення процесу формування смислу, зокрема, як у нашому випадку, й іронічного.

Традиційним є підхід до іронії як до фігури стилістичної семасіології. Семантичний аспект іронії є найбільш дослідженим, оскі-

льки вивчення іронії як мовленнєвого явища велось саме у цьому аспекті, і, як правило, на лексичному рівні. На рівні словесної семантики іронічне переосмислення має місце як у денотативному, так і в конотативному макрокомпонентах значення. Переосмислення денотації полягає у заміні значення слів, і як результат цього, висловлювань, на протилежне. Загальноприйнятим є вважати, що іронічний смисл є прямо протилежним до буквального, безпосередньо вираженого словникового значення [13, с. 146–148; 15, с. 51]. І справді, значна кількість іронічних висловлювань включає слова, смисл яких у даному контексті є протилежним до буквального. Та з розширенням рамок дослідження з лексичного до текстового рівнів виникло багато проблем, які не можна було вирішити з боку виключно семантики. Для дослідження тексту та дискурсу необхідними є положення функціональної стилістики, стилістики декодування, теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики, фонології, а також цілого ряду суміжних наук – психолінгвістики, літературознавства, інформатики, логіки.

Пояснення феномена іронії за допомогою синтаксису, з нашої точки зору, також не може бути повним. У цьому випадку, по суті, не враховується функціонально-цільовий аспект використання іронії, його зв'язок з мовленнєвою стратегією і тактикою поведінки комунікантів у певній ситуації.

Корпус прикладів показує, що будь-яке іронічне висловлювання у тексті має чітко виражену мету [8], [14], в більшості випадків спрямовану на девалоризацію (негативну оцінку) об'єкта. Мета визначається в лінгвістиці поняттям "прагматика". Необхідність звертання до прагматики, у даному випадку, вбачається цілком очевидною і перспективною.

Таким чином, іронію можна інтерпретувати з точки зору взаємодії таких дисциплін, як літературознавство, естетика, психологія, лінгвостилістика і вужче – семантика, семіотика, фонологія, когнітивна лінгвістика, лінгвістика тексту, прагматика.

Література

1. Бергсон А. Сміх: Нариси про значення комічного / Є.Єременко (пер.). – К., 1994.
2. Борев Ю.Б. Эстетика: В 2 т. – Смоленск: Русич, 1997. – Т. 1. – 576 с.
3. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация (общие вопросы). – М., 1977.
4. Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия: Учеб. пособие. – Ярославль, 1990.
5. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980.
6. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М.Кожевникова, П.А.Николаева. – М.: Сов. энциклопедия, 1987.
7. Леськів А.З. Лінгвостилістичні особливості комічного відображення дійсності (на матеріалі американських романів "чорного гумору"): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005.
8. Пивоев В.М. Ирония как эстетическая категория: Дисс. канд. филос. наук. – Л., 1981.
9. Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. – К.: Наук. думка, 1989.
10. Семків Р.А. Іронія як принцип художнього структуроутворення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06. Теорія л-ри. – К., 2002.
11. Curcó C. The Pragmatics of Humorous Interpretations: A Relevance-Theoretic approach. – Amsterdam: Benjamins, 2000.
12. Fine G.A. Sociological Approach to the Study of Humor // Handbook of Humor Research: in 2 vol. / Ed. by Paul McGhee and Jeffrey M. Goldstein. – N.Y. etc.: Springer-Verl., 1983. – Vol. 2.
13. Galperin I.R. Stylistics. – M.: Vyssaja Škola, 1981.
14. Giora R. Irony and Its Discontent // Psychology and Sociology of Literature / Steen G., Schram D. – Amsterdam: Benjamins, 2000.
15. Kukharenko V.A. Seminars in Style. — Moscow: Higher School Publishing House, 1977.
16. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
17. The Encyclopaedia of Language and Linguistics / Asher D. – London, 1994.
18. Wilson D., Sperber D. On Verbal Irony // Lingua. – North Holland, 1992. – No. 87.
19. Dahl R. Matilda. – London: Penguin Books Ltd, 1997.
20. Fleisher L. Shadowlands. – London: Headline Book Publishing, 1994.
21. Keyes M. Rachel's Holidays. – Penguin Books: Harmondsworth, Middlesex, England, 1997.
22. Steel D. Secrets. – London: Warner Books, 1998.

Ф.М.Штейнбук

Антропологічний аспект тілесного міметизму в текстових стратегіях сучасної літератури

Попри найархаїчніші символічні уявлення про людину як про образ універсуму, розвиток філософської думки набув здебільшого обмеженого, однобічного характеру, зосередившись на духовній складовій людини. Щоправда, час від часу в історії культури мали місце спроби повернутися до універсального погляду на людину. Зокрема, "ще 1596 року протестантський гуманіст О.Гасманн видав роботу під назвою "Антропологія", де остання постає як наука про подвійну духовно-тілесну природу людини" [10, с. 20]. Цікаво, що й "середньовічна українська думка зосереджує увагу на людині й має переважно антропологічний зміст" [3, с. 63]. "В творах українських гуманістів Ю.Рогатинця, К.Т.Ставровецького, Д.Наливайка, З.Копистенського, Л.Зизанія та ін. розробляється комплекс ідей про рівність людини Богові, про людину як найвищу цінність, про її фізичну та духовну довершеність, розум і волю як джерело її творчої діяльності, про насолоду красою світу і життя, пошуки щастя на землі, а не на небі тощо" [там само, с. 66], тобто про те, що людина та людське не обмежується лише духовним виміром, чи то пак раціональною складовою [див. про це також: 12].

Проте слід визнати, що такі випадки були епізодичними і не переросли хоча б на якусь подобу суголосної та стрункої системи. Перша спроба створити таку систему належить засновнику філософської антропології німецькому філософу Максу Шеллеру. "Шеллерів задум філософської антропології обіймав дуже широке коло питань – від сутності й сутнісної структури людини, її відношення до царини природи (неорганічний світ, рослина, тварина) та до основи усіх речей – до фізичної, психічної й духовної появи людини у світі, а також напрямів і закономірностей її біологічного, психічного, духовно-культурного й соціального розвитку", а відтак "чільним місцем у цьому" задумі було намагання "здійснити нетрадиційну інтерпретацію "подвійності" людської природи" [10, с. 19–20]. Або, простіше кажучи, йшлося про те, аби обґрунтувати нову філософію, відповідно до фундаментальних засад якої людина розумілася б як істота, що одночасно "здатна до найглибшої вкоріненості та до трансценденції" [там само, с. 22].

Публікація праць М.Шеллера, як і ідеї, що в них було викладено, виявилися цілком на часі, бо співпали із початком XX століття, а отже, з початком глобальної кризи людської цивілізації, яка тисячоліттями будувалась на засадах розумності та духовності людини. І тому подальші розвідки в царині антропології просувалися, власне, двома шляхами: традиційним, в руслі якого продовжувалося обстоювання людини як істоти передусім духовної, та, сказати б, антитрадиційним, представники якого намагалися довести щойно згадану "подвійність" людської природи", щоправда, або надаючи перевагу паритетності двох начал, або все ж таки схиляючись більше до пріоритетності біологічної чи навіть тваринної сторони природи людини [див. про це докл., наприклад: 1; 4; 5; 6; 7; 14].

Отож, **актуальність** даної статті полягає у тому, що в ній репрезентовано спробу на прикладі творів сучасної постмодерністської літератури розглянути проблематику, яка є пов'язаною із амбівалентним характером результатів духовної діяльності людини в царині естетики.

Натомість **метою** статті є аналіз антропології тілесного міметизму, завдяки якому здійснюється організація відповідних текстових стратегій, в аспекті відношення до власного тіла.

Нам здається, що навряд чи буде помилкою розгляд фундаментальності вияву тілесних змістів починати з такого аспекту, як дитинство. Принаймні необхідно вказати хоча б на один, безумовно, парадоксальний приклад даного зв'язку. Традиційно завжди вважалося, що дитина є уособленням найкращого та найсвітлішого в людському житті, і в такому універсальному для всіх культур переконанні, безперечно, є неабиякий сенс. Проте антропологія дитячості має амбівалентний характер, і література, в певному сенсі, може претендувати на статус своєрідного "вироку" цьому нібито безтурботному й безпроблемному стану людини.

У такому контексті надзвичайно показовим є зміст роману Людмили Улицької "Казус Кукоцкого", тому що тема дитини, її народження і взагалі дитинства є однією із наріжних в даному творі. Зрештою, інакше і бути не могло, оскільки головний герой цього роману Павло Олексійович Кукоцький за професією є гінекологом. Але його праця, що була передусім причетною до народженням життя, водночас змусила героя Улицької ствердити і якусь онтологічну неодмінність алогічної, за своєю суттю, кореляції цього процесу зі смертю.

По-перше, досить часто в медичній практиці Кукоцького траплялися випадки, коли народженню дитини перешкоджали різноманітні хвороби, від яких потерпали жінки, що ставали його пацієнтками. І, по-друге, самі жінки дуже часто намагалися вбити небажаний плід, через що прирікали себе на загибель. Та і його пасербицю, яку він любив, як власну доньку, вбили, власне, складні пологи. І лише в одному випадку дитина принесла справжню радість та щастя: Олена Георгіївна, дружина Кукоцького, попри запону недоумкуватості, бачачи чи то в своїх видіннях, чи то в реальності новонародженого правнука, "плачет от совершенного счастья и чуть-чуть при этом удивляется, потому что она чувствует одновременно солёную сладость слёз и совершенную свою ***бестелесность*** (підкресл. нами. – Ф. Ш.)..." [11, с. 460].

Інакше кажучи, лише безтілесність, за такої перспективи, може гарантувати "солёную сладость слёз" – в усіх же інших випадках ми маємо справу із, щонайменше, драмами, а щонайбільше – трагедіями. Проте навряд чи ця тема виникає випадково, хоча б знову ж таки тому, що немає жодної людини, яка оминула б дитинство або як стан, або як проблему, а радше, як і те, і те, тому що дитинство є такою ж самою антропологічною ознакою людини, як і будь-яка інша антропологічна властивість, починаючи із прямоходіння та закінчуючи соціальним характером людської екзистенції або, в даному контексті, – власне літературною творчістю. А відтак, проблема відношення до власного тіла, в тому числі і в антропологічному аспекті, не може розглядатися поза темою дитинства.

Цікаво корелює із отриманими висновками й концепція російського філософа Валерія Подороги, який пропонує погляд на питання щодо відношення до власного тіла ще й з іншого боку. Зокрема, він вважає, що "текст, який нами читається, є нічим іншим, як своєрідною тілесною партитурою, і ми здобуваємо за її допомогою музику перевтілення..." [8, с. 141]. Коментуючи цю думку В.Подороги, М.Ямпольський пише про те, що "якщо розуміти процес читання як, за виразом Подороги, "процес психоміметичний", то текст майже повністю може бути репрезентованим у статусі "тілесної партитури" [13, с. 21].

Наводячи відповідний приклад, Подорога так описує роботу тексту Достоєвського (хоча, як нам здається, цю характеристику можна застосувати і до тексту будь-якого іншого письменника): "...Достоєвський, змальовуючи рух своїх персонажів, не бачить того, що він сам описує, він тільки показує, що емоція "зацікавле-

ності" визначається певною швидкістю пересування тіла Лебедєва у просторі, яке цією швидкістю і створюється; саме ця швидкість з'єднує низку дієслівних форм, які, не будучи адекватними жодному реальному руху тіла, тим не менш створюють психоміметичний ефект пересування тіла, що перебуває в стані нав'язливого прагнення викликати в Іншому зустрічний рух і в такий спосіб зняти психоміметичною подією емоційне напруження" [9, с. 88].

Це можна сформулювати й інакше: дії персонажів, на думку Подороги, тільки посилюють міметичний ефект письма, дієслівних форм, синтаксичних конструкцій тощо, оскільки у такому світі, за версією Подороги, діють швидкості: письменник квапиться писати, персонаж поспішає, тому що його зарядили динамічним імпульсом самого письма, та й потрібен він автору лише для того, аби динамізувати форму, а читач резонує в такт цим швидкостям та напруженням.

А відтак, якщо погодитися із думкою про те, що письму є притаманний міметичний ефект, то тоді слід визнати, що фундаментальний "активний шар" тексту існує, далебі, ще до розуміння або й навіть поза розумінням. Більш того, на думку М.Ямпольського, цей "активний шар" діє тим сильніше, чим нижче рівень розуміння, оскільки саме розуміння гальмує ті швидкості, які діють всередині тексту. Однак якщо навіть прийняти із застереженням картину текстового міметизму, що її розробив В.Подорога, то не можна не погодитися із тим, що, по-перше, міметизм принципово суперечить розумінню, а по-друге, що він розташовується в площині тілесності та фізіології. Саме це й робить його "авторефернтним", тобто це фактично означає, що тіло, власне, резонує в такт самому собі [13, с. 21].

Втім, можна розглядати психоміметичний процес не стільки як такий, що суперечить розумінню, скільки як певний "регресивний" процес, який відновлює чи пробуджує якийсь інший архаїчний тип розуміння, що, наприклад, німецький психолог Хайнц Вернер назвав його "фізіономічним сприйняттям". На думку Вернера, на ранніх етапах розвитку психіки взаємодія між суб'єктом та об'єктом набуває динамічної форми. Об'єкт, що рухається, провокує на цій стадії передусім моторно-афективну реакцію, яка несе відповідальність за інтеграцію суб'єкта в навколишнє середовище. Але саме це середовище в такому контексті сприймається як щось динамічне і таке, яке є просякнутим своєрідною "мелодикою".

З цього приводу Вернер, зокрема, пише: "Подібна динамізація предметів оточуючого світу, в основі якої лежить здебільшого розуміння об'єктів за посередництвом моторної та афективної поведінки суб'єкта, може призвести до певного типу сприйняття. Речі, що сприймаються у такий спосіб, можуть видаватися "живими" і навіть, будучи насправді позбавленими життя, виражати деяку внутрішню форму життя" [15, с. 69].

Отже, перманентна, незатухаюча динаміка таких об'єктів – а до них можуть належати і тіла літературних персонажів – надає їм дивну амбівалентність: попри механічну мертвотність чистої моторики, ми завжди відчуваємо в цих об'єктах щось "живе". Особливо це стосується саме літературних персонажів, оскільки вони відчутним чином виявляють відношення до власного тіла, внаслідок чого ми маємо всі підстави стверджувати, що в літературних текстах може і дається взнаки антропологічний характер тілесності.

В окресленому контексті надзвичайно показового змісту набуває роман Януша Вишневського "S@motność w Sieci", адже більша частина твору є присвяченою стосункам людей, які жодного разу не бачили і навіть не чули голосів один одного. А проте вони познайомились та продовжували спілкуватись за допомогою Інтернету, в якому "nic <...> nie rozprasza. Ani zapah, ani wygląd, ani to, że piersi są zbyt małe. W Sieci obraz siebie kreuje się słowami. Własnymi słowami" ("ніщо не відволікає. Ані запах, ані зовнішній вигляд, ані навіть те, що груди є надто малими. В Мережі свій образ твориться за допомогою слів. Власних слів") [16, с. 43].

Та однак, попри такий специфічний (можна було б сказати – в умовах чистого експерименту) спосіб контакту між двома особистостями, його ефект перевищує найсміливіші сподівання. Принаймні саме так сталося з головними героями роману польського письменника, оскільки, за її свідченням, "dowiedyiała[] się o [jego] istnieniu około 16.30. Teraz jest dopiero 17.15 w Warszawie, a zdążył[] już wywołać [w niej] podziw, zdumienie, ciekawość, zazdrość, wzruszenie, smutek i radość" ("Вона дізналася про його існування близько 16.30. Зараз у Варшаві лише 17.15, а він вже встиг збудити в ній захоплення, здивування, зацікавлення, ревнощі, зворушення, сум та радість") [там само, с. 47].

Та й Якуб з цього нібито поверхового та заочного знайомства, як виявляється, отримує досить багато такої інформації, яка дозволяє йому дивувати не тільки Її, а й читачів. Так, зокрема, він "w zagadkowy sposób wyczuwał, prawie nieomylnie, jej nastruj. Nigdy nie próbował jej rozbawić dowcipem, gdy podejrzewał, że jej smutek

nie jest akurat odwrotnością śmiechu. Kiedyś ni stąd, ni zowąd zapytał:

– Czy zawsze masz bolesny okresy?

Skąd wiedział, że miała i że bolało ją strasznie?!" ("у таємничий спосіб, майже ніколи не помиляючись, відчував її настрій. Ніколи не намагався жартувати з нею, якщо не був переконаним, що вона у цю хвилину здатна сприймати веселощі. А якось він несподівано спитав її про те, чи вона завжди болісно переживає критичні дні? А звідки ж він міг знати, що на той час вона їх дійсно переживала і їй дійсно у такі дні завжди було страшенно боляче?") [там само, с. 57].

При цьому необхідно звернути увагу на те, що, попри віртуальний в усіх сенсах спосіб буття обох героїв, "to chyba od tego dnia i od tych pytań do ich rozmów na stałe weszła cielesność" ("певно, починаючи саме з цього дня і саме з цих питань, тілесність в їхніх розмовах набула характеру сталого чинника") [там само, с. 58], і, вочевидь, саме цей чинник протягом досить тривалого часу забезпечував аналізованим персонажам піднесений чуттєвий стан біля моніторів їхніх комп'ютерів.

Натомість, з іншого боку, після реальної зустрічі Якуба з його коханою, на них обох чекала цілковита катастрофа щодо їхніх відносин. А в такій перспективі, якщо прийняти дану парадигму стосунків за загальне правило, можна дійти взагалі парадоксального висновку, відповідно до якого тілесність, що екстраполюється в межі дискурсу, має набагато глибший та сильніший потенціал, ніж власне її безпосередній вияв.

У зв'язку із тим, про що йшлося вище, ми дозволимо собі зробити наступне припущення: безпосередні вияви тілесності є позбавленими необхідності аж занадто ригористично дотримуватися чи то природних, чи то штучних вимог щодо відношення до власного тіла. Адже дуже часто виникає враження, що, зазвичай, правила й існують тільки для того, аби їх порушували. Але це, повторимося, в реальності.

Що ж стосується текстових стратегій, то в цій сфері діють зовсім інші закони, відповідно до яких, зокрема, антропологія тілесності в дискурсі дається взнаки набагато більш переконливо, ніж в дійсності. Ось, наприклад, про що думає Якуб напередодні зустрічі з Нею на паризькому літовищі: "...fantazja mogła minąć się z rzeczywistością. To, co było między nimi, wyrosło na gruncie fascynacji słowem i wyrażoną tekstem myślą. Dlatego było pewnie tak silne, intensywne i cały czas <...> Był niejednokrotnie podniecony do

erekcji, czytając jej teksty <...> W jego wypadku jej zmysłowość była trochę jak erotyczne wiersze z tomiku poezji. Na dodatek ten tomik ciągle jeszcze ktoś pisał" ("...фантазії могли не співпасти із дійсністю. Те, що було між ними, виникло на ґрунті замилування словом та думкою, яку було виражено за допомогою тексту. Тому, певно, це щось за весь час їхнього спілкування через Мережу було таким могутнім та інтенсивним <...> Читаючи її тексти, він неодноразово збуджувався до стану ерекції <...> Її привабливість трішки нагадувала йому еротичні вірші з томику поезій. А на додаток цей томик хтось продовжував писати й надалі") [там само, с. 234].

Майже про те ж саме пише й одна з читачок Вишневського, e-mail якої вміщено до спеціальної частини роману. Отож зі згаданого електронного листа ми дізнаємося, що певна Катажина Скшипек-Луковська "wie[], jak smakują takie słowa. Wie[], jak pachną, jak kuszą, jak bolą" ("знає, якими смачними є такі слова. Знає, як вони пахнуть, як вони спокушають, як вони болять") [там само, с. 402].

Таким чином, і на рівні конкретного тексту ми отримуємо доказ щодо наших теоретичних рацій, відповідно до яких ***літературний текст містить в собі амбівалентний зміст, що інспірується, зокрема, відношенням до власного тіла, або антропологічним виміром тілесності, завдяки чому і виникає можливість, з одного боку, письменнику висловитися так, аби його зрозуміли, а читачу зрозуміти те, про що пише письменник***.

Про це ж, як нам здається, міркував і Мартін Бубер: в одній зі своїх праць він зауважив, що саме "у такий спосіб Ти, яке спочатку залишається недосяжним для жодного об'єктивного досвіду, тим не менше з часом, будучи вистражданим всім тілом, всім єством людини, врешті-решт, перетворюється на Він чи Вона" [2, с. 87].

Література

1. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – М.: Институт философии РАН, 2000. – 326 с.

2. Бубер М. Я и ТЫ // М. Бубер. Два образа веры / Пер. с ивр. В.В.Рынкевича. – М., 1995. – 347 с.

3. Булатов М. Антропологічні ідеї в історії української філософії. – В кн.: Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / В.Г.Табачковський, М.О.Булатов, Н.В.Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2004. – С. 61–78.

4. Вальверде К. Философская антропология. – М.: Наука; Флинта, 2000. – 426 с.

5. Головко Б.А. Філософська антропологія. – К.: Либідь, 1997. – 418 с.
6. Дейвіс Б. Вступ до філософії релігії. – К.: Либідь, 1996. – 372 с.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Тандем, 2001. – 278 с.
8. Подорога В. Метафизика ландшафта. – М.: Наука, 1993. – 388 с.
9. Подорога В. Человек без кожи. Материалы к исследованию Достоевского. – В кн.: Ad Marginem'93. – М.: Ad Marginem, 1994. – С. 71–115.
10. Табачковський В. Предмет філософської антропології. Різновиди антропологічного пізнання // Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / В.Г.Табачковський, М.О.Булатов, Н.В.Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2004. – С. 15-38.
11. Улицкая Л. Казус Кукоцкого: Роман. – М.: Эксмо, 2003. – 464 с.
12. Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. – К., 1987. – 468 с.
13. Ямпольский М. Демон и Лабиринт // Новое литературное обозрение / Научное приложение. – Вып. VII. – М., 1996. – 336 с.
14. Mascall E.L. The importance of being human. – Oxford, 1959. – 582 p.
15. Werner H. Comparative Psychology of Mental Development. – New York: International Universities Press, 1948. – 247 p.
16. Wiśniewski J.L. S@motność w Sieci: Tryptyk. – Warscawa: Wydawnictwo czarne "Prószyński i S-ka", 2001. – 416 s.

ІСТОРІЯ

Ю.В.Кузьменко

Християнські мотиви в народних історичних переказах про монголо-татарську навалу на Чернігівщині

У першій половині XIII століття на роздроблену Русь з азіатських степів насунулась монголо-татарська навала. У жовтні 1239 року великий татарський загін на чолі з ханом Менгу обложив Чернігів. Протягом тривалого часу мешканці Чернігова тримали оборону міста, однак сили були не рівні й інтервентам вдалось захопити місто. На шляху до Чернігова під ударами загону хана Менгу назавжди зник давній Нежатин. Відродилося місто лише в II половині XIII століття. У 1356 році воно відоме під назвою Ніжинське городище [12, с. 4].

Монголо-татарська агресія залишила особливий слід у народній історичній пам'яті населення Чернігівщини. Втрата політичної самостійності наклала значний відбиток у свідомості народу та самосвідомості князівської еліти. В історії Південно-руських земель почався новий етап – етап принизливої залежності руських князів від волі монголо-татарського іга. Винятком є легендарний чернігівський князь Михайло, який не зрадив християнської віри і не приклонив коліно перед поганськими ідолами в ординській ставці, за що був жорстоко позбавлений життя. В історичній пам'яті Чернігівщини зберігся історичний переказ про святого мученика – чернігівського князя Михайла і його боярина Федора, який ілюструє долю князів, що виявили свою непокору завойовникам. Так, переказ, записаний П.І.Іловайським, наприкінці XIX століття від чернігівських старожилів оповідає: "*Коли Михайло прибув у стан Батия, то волхви татарські почали вимагати, щоб він пройшов крізь розкладене перед ставкою священне вогнище і поклонився їхнім ідолам. – " Ні, – сказав Михайло, – я можу поклонитися царю вашому, оскільки небо вручило йому долю справ земних, але християнин не слугує ні вогню, ні глухим ідолам. Ні погрози хана смертю, ні мольби та сльози юного Бориса, ні переконання вельмож ростовських, що вони беруть на себе гріх, якщо Михайло не виконає волю Батия, як це вже зробили інші князі, не могли похитнути твердості Михайла. Він вийняв запасні дари, що були при ньому, разом зі своїм улюбленцем Федором*

причастився св. Таїн і голосно заспівав псалми Давида. Вельможі продовжували благати князя. – "Для вас не згублю души" – сказав Михайло і, зкинувши з себе князівську мантію, вимовив: "Увізьміть славу світу; хочу небесної". За вказаним знаком вбивці накинулися на Михайла, повалили його на землю, били і топтали його. Руські бояри, що були присутні тут, з жахом дивилися на цю страшну картину. Лише Федір стояв спокійно і веселим виглядом підбадьорював князя. Довго мучали татари Михайла, поки нарешті відступник від християнської віри, Доман, мешканець Путивля, не відсік йому голову. Палач цей чув останні слова, які вимовив князь. Слова ці були: "християнин есмъ" [13, с. 8–9].

М.Є. Марков, який досліджував подібний переказ, що вміщений у літопися уривок із літопису, вказував, що у 1247 році в Чернігів були привезені обезголовлені тіла князя Михайла та боярина Федора Польового. Мощі святого князя Михайла спочивали у Спасо-Преображенському соборі, а у 1572 році були перевезені царем Іваном у Москву [2, с. 35].

У цьому переказі князь Михайло виступає уособленням ідеалу поборника християнської віри та Руської землі – страстотерпця, тобто того, хто в чистоті свій і невинності стає жертвою сил зла. До того ж, переказ про святого князя Михайла змальовує важкі часи золотоординського панування, яке прагнуло змінити суспільну психологію населення Русі і, перш за все, психологію еліти, тобто князів, перетворивши їх на своїх холопів. В історії південноруських земель цього періоду існує немало фактів, які свідчать про те, що це їм вдалося, а історія чернігівського князя, що проявив стійкість у переконаннях і вірність християнській вірі, це, скоріше, виняток ніж правило.

Пам'ять населення Чернігівщини про сповнені жахів та лиха часи монголо-татарського іга збереглася у багатьох народних історичних переказах, що дає нам змогу прослідкувати домінантні тенденції у суспільній психології народу, зокрема населення Чернігівщини. Одне з них, наприклад, оповідає, що з лівокруглої башти Спаського собору кинулась і вбилася на смерть княгиня Домнікія, яка не хотіла живою віддатися на поругу татарам [13, с. 9].

Найбільш поширеним і найпопулярнішим (за свідченнями чернігівських етнографів кінця XIX століття [9, с. 3]) із переказів про період монголо-татарської навали був народний історичний переказ про Чорну могилу. Таку назву має курган заввишки понад 10 метрів, окружністю 170 метрів, що знаходиться біля Єлецького

Успенського монастиря. Курган датується X століттям. У 1872–1873 роках його досліджував археолог Самоквасов Дмитро Якович, який виявив тут залишки великого поховального кострища, обгорілі людські кістки, зброю, знаряддя праці, побутові предмети, золоту монету часів Костянтина Багрянородного (IX століття). У верхній частині насипу виявлено залишки тризни: шоломи, кольчуги, залізний казан, два ритони з турячих рогів у срібних оправах, дві золотих монети часів візантійського імператора Василія I Македонянина (867–886) [14, с. 937–938].

У народі існує декілька варіантів переказів, пов'язаних з цим курганом. У першому варіанті йдеться про те, що цей курган є місцем поховання сіверянського князя часів язичництва на ім'я Чорний, легендарного засновника Чернігова, від ім'я якого в народі продукують назву міста. Більшість істориків вважають таку версію виникнення кургану цілком вірогідною. Д.Я.Самоквасов вбачав у знайдених людських рештках прах самого князя, юнака (можливо, зброєносця) та жінки-наложниці, що були спалені у поховальному вогнищі разом із тілом князя [11, с. 8]. Цю ж версію виникнення кургану подано в енциклопедичному довіднику "Чернігівщина" [14, с. 938].

Іншої точки зору дотримувався дослідник історії Чернігова середини XIX століття М.Є.Марков, який, спираючись на літопис, вважав, що тут у 1212 році було поховано чернігівського князя Всеволода Святославовича Чермного, а народ "перекрутив" ім'я Чермного у Чорного [2, с. 27]. Варто відмітити, що ця версія була б цілком вірогідною, якщо М.Є.Марков спирався б на дані археологічного дослідження, а не лише на літопис, у якому прямо не вказується на те, що князь похований під курганом, а лише зазначено, що місце поховання знаходиться десь біля церкви Богородиці.

Інший народний переказ про Чорну могилу стосується безпосередньо часів монголо-татарської навали. Й.Журавський записав цей переказ у 80-х роках XIX століття від чернігівських старожилів і віршував його, за що був розкритикований Б.Д.Грінченком, який був прихильником запису переказів у тій формі, у якій він був переданий етнографові простим народом. Однак такий самий переказ міститься у дещо пізнішій розвідці П.І.Іловайського. Звідси зрозумілим стає, що Й.Журавський достатньо об'єктивно виклав переказ, хоча й у віршованій формі.

За цим історичним переказом, на місці кургану люта "чарівниця-бусурменка", жінка татарського хана, що "топтала дітей кіньми", зустріла "владику преподобного", який, боронячи себе від

злої сили хрестом, підняв його над собою. "Почорніла ханша", впала з коня і провалилася крізь землю.

"Дни и ночи лютувалы
У городи нехрещены,
Людей киньми тратувалы,
Розпиналы бусурмены.
Задовольнылысь …
Насыпалы
Высоку могилу
На тымъ мисти – де пропала
Бусурменська вража сила."

Цікаво, що Й.Журавський подає інформацію про те, з яким інтересом поставилися мешканці Чернігова до археологічних розкопок кургану, яка дає нам уявлення про те, як глибоко укорінився цей історичний переказ у свідомості чернігівців: "… народ, ожидавшій увидеть во время раскопокъ "волшебныцю-бусурменку", похороненную здесь, по окончаніи раскопокъ могилы, когда в ней ничего не было найдено, разошелся съ тупымъ, упорным сознаніем, что – "не даетця … безъ хреста ничого не буде … ушла у землю…" [9, с. 3].

Що ж спільного у таких різних, на перший погляд, народних переказів про Чорну могилу?

На наш погляд, спільним є те, що в обох переказах мова йде про язичників (легендарний князь Чорний – язичник, про що свідчить спосіб його поховання; монголо-татари – також язичники). До того ж, слово "чорна" тлумачиться багатьма етнографами як символ, що протилежний символу святого хреста [13, с. 10]. У такому разі, можна гіпотетично припустити, назва "Чорна могила" означає місце неосвячене хрестом. Ймовірно, народна пам'ять механічно пов'язала сповнені емоцій спогади чернігівців про поганців, від яких їм доводилося терпіти утиски, з місцем, що нагадувало мешканцям Чернігова про язичницькі часи в історії їхнього міста.

Окрім цього, історичний переказ про "Чорну могилу", що був записаний Журавським, дає нам інформацію про релігійний гніт та наругу над християнською церквою, що були перенесені чернігівцями у період монголо-татарського іга:

"Ой у церквах поганыи
Коней попасають,
На эвангельи святому
Овса засыпають…"

Цей же переказ красномовно свідчить про те, що у свідомості народу збереглася пам'ять про жахливі та безсердечні злочини завойовників:

"Плаче бидна зъ жалю маты,
По дытыни упадае…
По городу з гайдукамы
Люта ханша розизжае,
Малыхъ диток копытамы
Знарочыто розчавляе…"

І, нарешті, найважливіший елемент у переказі – це перемога християнської віри над поганською.

У народних переказах про Чернігів часів монголо-татарської навали неодноразово згадується про Троїцько-Іллінський монастир, що розташований на Болдиних горах. Початок монастирю, за літописом, було покладено ченцем Антонієм Печерським у 1069 році. Викопані ним та його послідовниками печери поступово розширювалися й перетворилися на багатоярусний підземний комплекс, т. зв. Антонієві печери. У XII столітті було збудовано Іллінську церкву, яка безпосередньо сполучалася зі входом до печер [14, с. 808].

У 1239 році монастир зруйнували монголо-татарські орди. Проте цей історичний факт не визнавався населенням Чернігова, про що свідчать місцеві легенди про монастир. В одній з них йдеться про спасіння монастиря від татар дивом Божої Матері, що було викликано молитвами одного старця, ім'я якого не збереглося. Цікаво, що ця легенда була записана Й.Журавським від монахів Харківського Курезького монастиря, які знали цю легенду через те, що чудотворна ікона Божої Матері на момент запису легенди знаходилася у Харкові. Журавський, зацікавившись цією легендою, зробив розвідку, яка підтвердила існування легенди про Троїцько-Іллінський монастир серед корінного населення Чернігова.

Легенда оповідає:

"Темна хмара розтягнулась,
Небо закрывае;
На Монастеръ орда-хмара
Видъ полудня наступае…
Орда городъ заступае, –
Зрабувала церквы;
Скаженіе и лютуе

Въ червонимъ бенкети.
У пожежи весь палае
Городъ, (хмару нагривае);
Орда риже и мордуе
У неволю забирае…
Здовольнылась орда-хмара
Городъ рабуваты,
Потягнула на Монастеръ
Святый руйнуваты…
У Монастери святому
Ченци Бога молять,
Молять Тройцу Пресвятую
Стать имъ в оборону.
Тыльки старець Преподобний
Занедужавъ, не выходыть
Ий у келіи своеи
Мати Божу молить.
Винъ молывся не за себе,
А за церковку святую,
Щоб не дала Божа Маты
Тамъ иконы зневажаты.
Заступыла Божа Маты
И приказуе старому:
Йти церковъ ратуваты,
Орду проганяты…
И выдужавъ старець сывый,
Вишовъ зъ келіи святои –
Попрощатысь, помолитись
Разомъ з братьей своею…
Вышовъ глянуть за Монастеръ,
А тут орда обступыла –
"Ратуй церкву, Божа Маты!"
И о чудо! Свята церковъ
Въ землю заховалась,
А орда якъ божевильна
Генъ порозбигалась…" [9, с. 7].

Оповідається також у легенді, що зникла під землею церква з'явилася знову у день святого Іллі. Через це нібито вона й була названа Іллінською – на славу цього пророка.

Як вище вже було зазначено, легенда про Троїцько-Іллінський монастир не має у собі історичної основи, оскільки храм не уцілів у 1239 році, а відбудований був лише у 1649 році

на кошти сподвижника Богдана Хмельницького чернігівського полковника С.Пободайла [14, с. 808]. Проте ідейно-релігійне забарвлення легенди досить виразне і співзвучне з попереднім переказом. Тут так само відображені злочини монголо-татар проти населення міста та християнської церкви і, відповідно, тріумф православ'я над поганством.

Із храмом святого Іллі та Антонієм Печерським пов'язана ще одна чернігівська легенда, що містить у собі розповідь про набіги монголо-татар та перемогу духовної християнської сили над ордою завойовників-язичників. Легенда оповідає про дуб, посаджений Антонієм Печерським біля церкви святого Іллі. Йосиф Журавський, який записав цю легенду, бачив цей дуб наприкінці XIX століття: "Съ боку холма, на которомъ находится церковь св. Ильи, растётъ старый, почти засохшій громаднейшихъ размеровъ дубъ. Изъ корня выросло три совершенно отдельных ствола, каждый въ полтора человеческихъ обхвата; два изъ нихъ совершенно высохли, третий ещё зеленеет. Дубъ этот слывётъ за святыню, съ него берут кору, считая её целебной" [9, с. 4]. Далі Журавський дає виклад легенди у віршованій формі:

"...Выроставъ-же дубъ на славу;
Бачивъ вику винъ чи-мало!
Бачивъ винъ, якъ церкву Божу
Нехрещены рабували,
Якъ иконы пресвятыи
Бусурмены зневажалы...
Чувъ и бачив: – обступылы
Йего самого зрубаты;
Нехрещены память ченця
Хтилы зъ дубом доконаты...
Обступылы, сокырамы
Бьють по дубу – "тыльки стогне"–
Поломалы ий сокыры.
(А на дуби кровъ холоне...)
Отжахнулысь бусурмены,
Бачуть – чудо Бога Вышнихъ!..
Розбижалысь нехрещены..." [9, с. 5].

У легенді, окрім притаманних іншим переказам і легендам, що розглядалися вище, ідеї Божественого втручання у справу захисту рідної землі, прослідковується й наявність християнської символіки: так, дуб є деревом, що символізує славу віри, а його тройчастість, ймовірно, пов'язана з християнським культом Трійці.

Отже, аналіз чернігівських переказів та легенд, що оповідають про монголо-татарське іго, дає підставу стверджувати, що в історичній свідомості мешканців міста сформувався образ монголо-татар як грубих язичницьких завойовників, нетерпимих до християнства. В народних переказах, з одного боку, описуються жахи тих важких і сумних часів, а з іншого – яскраво змальовується перемога духовної сили над силою поганською та фізичною, що уособлюється у ханській орді.

Може здатися дивним той факт, що релігія, яка ще три століття тому була чужою для народу, так тісно увійшла у його свідомість. Проте входження християнства у свідомість і повсякдення народу відбувалося не просто й не водночас, а супроводжувалося цілою низкою перехідних моментів, до яких належить збереження найпривабливіших і найпоширеніших атрибутів старої (поганської) віри. І справа тут не лише в силі інерції, психології звички, а й у тому, що на час утвердження християнства на Русі її давня культура вже глибоко вкоренилась у свідомість, особливо віддалених від центру й суспільної верхівки народних мас. Ніяка сила не могла зруйнувати в одну мить те, що було зрощене з давніми звичаями, які мали для русича привабливі риси. З цього приводу Л.Нідерле, характеризуючи місце музики та пісні в житті слов'янина й маючи на увазі християнізацію культури та опір їй, писав: "Церква безуспішно намагалася викорінити ці "бісівські" чи "сатанинські" пісні й танці. Все було даремно. Народ прагнув до цих розваг, музика, яка їх супроводжувала, була йому в сто разів милішою, ніж монотонні пісні в церквах. У 1068 році Київський літописець гірко скаржиться на те, що на розважальних святощах повно народу, тоді як церква зія порожнечею" [10, с. 464]. Елементи язичництва ще протягом тривалого часу міцно тримали свої позиції у світогляді та віруваннях простолюддя, співіснуючи із християнством, що й дало початок т.зв. двовір'ю.

Пояснення причин християнізації народних легенд та переказів лежить, на нашу думку, у площині взаємодії та взаємовпливів народних уявлень про історичне минуле з офіційною державною ідеологією та концепцією історії, в якій одну з провідних ролей відіграє християнство в цілому та православна церква зокрема. Власне тому, не варто протиставляти народну історичну пам'ять офіційній, оскільки остання, зрештою, стає невід'ємною частиною першої.

Однією з найдавніших ніжинських легенд, що стосується періоду монголо-татарської навали, є легенда про Ніжин-озеро. Це

озеро справді існувало, але називалось Неженъ, або Нежено. Його існування засвідчено в праці О.Шафонського, а також у купчій грамоті II-ої половини XV століття [15, с. 78].

Ніжин-озеро знаходилось у південній частині Мигалівки, яка раніше називалась Шекеро-Гринівкою. Воно було глибоке і ніколи не висихало, поповнюючись джерельними водами, але для купання ніколи не використовувалось. За легендою, саме тут першопочатково було засновано давнє місто, але воно затонуло (провалився під землю) під час навали монголо-татар і на місці колишнього міста виникло Ніжин-озеро [17, с. 4].

Ця легенда за своїм змістом дуже подібна до легенди про місто Кітеж, яке нібито опустилось на дно озера Світлояр і, таким чином, змогло уникнути розорення татарами. За переказами, в тиху погоду можна почути дзвони церков, а на глибині озера побачити будівлі затопленого міста. Назва Кітеж походить від містечка Кідекше (нині це село у 4 км. від Суздаля), що було знищене татарами у 1237 році [4, с. 247].

Подібною до цих двох легенд є вище наведена чернігівська легенда про Троїцько-Іллінський монастир, що під загрозою знищення від рук завойовиків був врятований волею Божої Матері – і церква зникла під землею.

Таким чином, усі три легенди несуть у собі спільне ідеологічне навантаження, яке полягає у тому, що хоча давнє місто (у останній легенді – церква) зникло під водою, але воно не віддало на поругу монголо-татарам своїх святинь і зберегло їх під землею. Це мало послугувати стимулом до відродження міста (церкви) для місцевого населення. Ймовірно, легенда про град Кітеж послугувала прототипом для виникнення подібних легенд на Чернігівщині. Проте постає питання: яким чином легенда про град Кітеж могла потрапити на Чернігівщину? На нашу думку, відповідь на це питання слід шукати в особливостях соціальної психології народу та у специфіці його побутової історичної свідомості. Свідомість тогочасної людини, вихованої на казках, билинах, легендах, переказах, навряд чи можна охарактеризувати як таку, що критично сприймає інформацію; більше того, принцип сумніву і критичність у побутовій історичній свідомості на масовому рівні поступається місцем міфологічному уявленню про історичну дійсність. За таких умов оповідання про дивовижний порятунок від монголо-татарської навали містечка Кітеж могло швидкими темпами поширитись на інші території засобом усної передачі. Тим паче, що

легендарний Кітеж, а точніше містечко Кідекше, було зруйновано монголо-татарами за два роки до появи подібних легенд на Чернігівщині. Можна зробити припущення, що місцеві жителі створили легенду про стародавнє озеро, яке існувало ще за часів Київської Русі, з однією лише метою: вона ставала ніби закликом до відродження міста після його нищівного зруйнування, а озеро ставало символом історичної спадкоємності Ніжина з давнім Нежатином.

Підбиваючи загальний підсумок викладеному, можна зробити ряд висновків: християнські мотиви є домінуючими в усіх історичних переказах Чернігівщини про боротьбу проти монголо-татар. Характерними рисами цих легенд та переказів є: 1) опис бездушних злочинів татар-язичників проти святинь православної церкви та знущання над народом; 2) перемога духовної сили над фізичною, уособленням якої є монголо-татарська орда.

Можна припустити, що переважання саме християнської ідеї в усній народній творчості даного періоду є наслідком систематичних впливів офіційної ідеології на народну свідомість, оскільки у цей час язичництво продовжує зберігати в народі досить міцні позиції. Проте не варто заперечувати й факту природної християнізації широких верств суспільства, адже з моменту прийняття християнства до монголо-татарської навали минуло більше ніж 250 років, а цього часу було достатньо для того, щоб нова віра знайшла широке коло своїх прихильників. Так чи інакше, але ідейно-релігійні мотиви народних легенд та переказів відігравали неабияку роль у процесі консолідації суспільства та мобілізації його сил, необхідних для відродження краю.

Література

1. Азбелев С.Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982.

2. Бережков М. М.Е.Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки. – М., 1910.

3. Бережков М. М.Е.Марков и его рукописный сборник о черниговской старине. – Нежин, 1902.

4. Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 14.

5. Булашев Г.Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993.

6. Васильківський Г.П. Ніжинські озера // Під прапором Леніна. – 1981. – 21 січня.

7. Гринченко Б. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1900.

8. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1897.

9. Журавский Й. Народные легенды. Записано со слов старых людей. – Чернигов, 1890.

10. Історія світової культури: культурні регіони / Під ред. С.М.Каверіної. – К., 2000.

11. Кузнєцов Г.О. Єлецький Успенський монастир. Чорна могила. – Чернігів, 2002.

12. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX століть. – Ніжин, 1998.

13. Черниговская старина по преданиям и легендам (Очерк П.И.Иловайского). – Чернигов, 1898.

14. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990.

15. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове 1786. – К., 1851.

С.О.Кириленко

Полеміка М.Погодіна – М.Костомарова про походження Русі на сторінках часопису "Современник"

Питання про шляхи формування Давньоруської держави – одне з ключових в історії Київської Русі. Майже три століття воно є предметом гострих дискусій. Підґрунтям цієї суперечки стала літописна повість про мирне, добровільне і всенародне покликання варязьких князів, які й заклали підвалини державності у східних слов'ян [1]. Проте саме джерело виявилося настільки розпливчастим і суперечливим, що спричинило активні історичні пошуки витоків Русі не лише в Скандинавії, а практично в усіх куточках Європейського континенту і навіть в Азії й Африці [2]. "Навкололітописні" баталії XVIII – першої половини XIX ст. призвели до появи двох потужних історіографічних шкіл – норманської та антинорманської.

На середину XIX ст. питання походження Давньоруської держави цілковито перебувало під контролем норманської історичної школи, і антинорманізм М.В.Ломоносова й Г.Ф.Еверса виявився неспроможним захистити себе перед натиском методології норманістів. Поодинокі ж виступи М.Максимовича, С.Гедеонова, Ю.Венеліна були занадто слабкі. До того ж царський уряд шляхом широкої пропаганди через літературу, школу, церкву, періодику поряд з теорією офіційної народності намагався вкоренити й теорію норманського походження Давньоруської держави.

З особливою активністю на захист ідей норманізму в цей період виступив М.П.Погодін. Після захисту магістерської дисертації

"Про походження Русі" (1824 р.) він по праву посів місце лідера в когорті норманістів. Розвиваючи ідеї Г.-З.Баєра й особливо А.Л.Шльоцера, руську історію він починав з так званого покликання варягів, які, на його думку, й стали засновниками Руської держави. Період з 862 по 1054 рр. він називав "власне норманським". За його словами, "удатні нормани протягом двохсот років розгорнули плани майбутньої держави, окреслили її кордони, нарізали їй землі без циркуля, без лінійки, без астролябії, з плеча, куди сягала розмашиста рука... Вони "були майже зовсім відмінним племенем від слов'ян, вони жили разом, але не сплавлялися, не становили єдиного народу... Вплив варягів на слов'ян був більше зовнішнім – вони утворили державу. ...Слов'яни платили данину, працювали – і тільки, проте жили як і раніше". І лише в наступний період скандинави "зробилися слов'янами, прийнявши їх мову, хоча і залишалися їх урядом" [3]. Подібні висловлювання вочевидь розходилися зі свідченнями джерел і здоровим глуздом, що викликало протест навіть з боку норманістів. Так, М.Лабман з подивом писав, що "невже скандинави спромоглися заснувати слов'янську державу без участі самих слов'ян" [4]. І.І.Первольф, характеризуючи дану проблему, не без сарказму зазначав: "Все робили на Русі скандинавські нормани: вони воювали, грабували, видавали закони, а ті нещасні словени, кривичі, сіверяни, в'ятичі, поляни, древляни тільки те й робили, що платили данину, крали собі жінок, грали на гуслях, танцювали і зі співом ходили за плугом, якщо не жили зовсім по-звірячому" [5]. Ю.І.Венелін у своїх оцінках був ще лаконічнішим, назвавши це явище "скандинавоманією" [6].

Подібна ситуація не могла не збентежити і М.І.Костомарова. Наслідком цього став вихід у світ праці "Начало Руси" (1860 р.) [7]. В ній учений здійснює спробу крізь призму нових підходів інтерпретувати літописний текст про початок Русі. Взявши за правило "витримати точку зору літописця, щоб не приписувати йому того, про що він не думав, і не виводити зі сказаного ним чого не варто" [8], він доходить висновку, що під варягами варто розуміти іноземну найману дружину, до якої входили "русь", "свое", "урмяне", "гъте". Власне ж русь "треба шукати на балтійському узбережжі" в гирлі річки Німан, яка литовською називається "Русь". Саме "правий берег річки називався Руссю або Русією, а народ, що там мешкав, русами або русіснами, і належав до литовського племені жмудь" [9].

Надрукована в "Современнике" стаття "Начало Руси", безумовно, зачіпала гострі кути "погодінської теорії" і настроїла проти М.Костомарова її автора. "Старий ветеран історії, – писав в автобіографії М.Костомаров, – ніяк не міг переварити сміливості, з якою я відважився на розбиття системи походження русі із норманського світу. Він приїхав у Петербург і, зустрівши мене в публічній бібліотеці, запропонував мені вступити з ним в публічний диспут з цього питання. Я, погарячкувавши, відразу ж погодився, хоча потім і не повністю був задоволений тим, що дозволив собі виставити такий спеціальний предмет на потіху публіки" [10]. Варто наголосити, що М.Костомарова хвилював резонанс у пресі, і він прохав редакцію "Современника" "не втягувати його в журнальну полеміку" [11]. Водночас не можна було й відмовитися від наміченого, бо цей захід передбачав передачу коштів від продажу квитків бідним студентам. А сума як на той час виявилася солідною – 2000 карбованців сріблом [12].

Диспут відбувся у суботу, 19 березня 1860 р., у великому університетському залі, де зібралося понад 1500 чоловік. Після короткої вступної промови ректора університету слово взяв Погодін. Він тезово виклав основні постулати своєї теорії, зачитав лист. М.Костомаров, у свою чергу, прочитав відповідь на лист Погодіна – і розпочалися гарячі дебати. Спочатку, як видно зі стенограми В.Мордвінова, обидва науковці намагалися надати своїм перемовам вигляду пристойної вченості, використовуючи найрізноманітніші прийоми. Але коли мова зайшла про давньоруські імена і їх відповідники, поєдинок набув комічного характеру:

Погодін. ...Ви захищаєте литовське походження русі цілими словами, запозиченими із мови того народу, який прибув до нас із князями... я подаю Вам живого Ігоря, однаковими з руськими Ігорями.

Костомаров. Припустимо, я віддаю Ігоря, – віддайте мені Олега.

Погодін. ...Ваш Олег міцніший за мого Олега (*сміх*).

Костомаров. Поступіться мені Ольгою. Це все рівно, що Олександр і Олександра.

Погодін. Ви просите занадто багато (*сміх*) [13].

Полеміка закінчилася спробою примирення. Першим "перемир'я" запропонував М.Костомаров, висловивши припущення, що в правлячому литовському елементі під іменем "русь" були й незначні домішки норманів. М.Погодін в свою чергу запропонував зворотне: допустити, що в домінуючому норманському характері

руської держави могли бути слов'яни, чудь і литва. Протестуючі сторони розуміли, що дискусія зайшла в глухий кут, публіка стомилася і подальші дебати були безперспективні. Заключне слово взяв М.Погодін, виголосивши оду Русі і науці в стінах Петербурзького університету [14].

Результатами диспуту не задовольнили жодну зі сторін. М.Погодін не зміг переконати молодого ученого, і це явно підривало його авторитет в очах громадськості. М.Костомаров, навпаки ж, набув більшої популярності. М.Г.Чернишевський писав: "Кожне слово Костомарова покривалося тривалими знаками підтримки з боку публіки. По закінченні диспуту Миколу Івановича винесли на руках... публіка зійшлася, звичайно, тільки через любов і повагу до Костомарова. Він користується тут такою славою, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету" [15]. П.М.Полевий наголошував, що це був колосальний словесний поєдинок, "на якому нові, свіжі начала російської науки боролися із старими, віджилими" [16].

Подібне трактування літописного тексту і наукові підходи не могли розв'язати проблему походження Русі. М.Костомаров залишився в полоні тих методологічних засад, що і його наукові опоненти. Він ладен був шукати русь деінде, тільки не у Скандинавії. Схоже, що він і сам чудово розумів безперспективність своїх історичних реконструкцій. Пізніше у спогадах він писав: "Власне кажучи, ні Погодін, ні я не були абсолютно праві, але на моєму боці була та перевага, що я розумів прочитання літописів в більш прямому значенні... Пізніше вдумавшись у склад наших літописів... я прийшов до такого висновку, що сама історія покликання князів є не що інше, як байка... Моя теорія про походження Русі із литовського світу якщо і не мала за собою незаперечної істини, то в усякому разі доводила норманістам, що походження князів наших і їх дружини ще з більшою вірогідністю, ніж із Скандинавії, можна виводити із інших земель..." [17].

Отже, бачимо, що основна мета дослідника полягала не в пошуках істини, а в підриві тих авторитетних думок, які були канонізовані і занесені до підручників у якості незаперечного факту. Проте пошуки витоків Русі в цьому регіоні виявилися перспективними. Так, А.Г.Кузьмін, зібравши в єдине ціле всі докази того, що літописні "варяги" і пов'язана з ними "Русь" приховують під цими назвами балтійських слов'ян, доходить висновку про балтійське походження Русі [18]. Та хоча багато ще потрібно зробити в цьо-

му напрямку – залучити археологічні, антропологічні, етнографічні, лінгвістичні джерела, переоцінити історіографічну спадщину, – значним позитивом є те, що дана проблема знову стала предметом уваги істориків. З повним правом висловлюємо сподівання, що ідеї, які закладені М.І.Костомаровим, посядуть гідне місце у вивченні історії Давньої Русі і дадуть поштовх історичним дослідженням, розкриваючи нові обрії і перспективи антинорманізму як знакового явища у вітчизняній історіографії.

Література

1. Полное собрание руських летописей. – СПб, 1846. – Т. І. – С. 8–9.
2. Повний перелік історіографії див.: Мошин В.А. Варяго-русский вопрос // Slavia. Casopis pro slovanskou filologii. Rocnik X. Sesit 3. – Praze, 1931. – С. 501–537. Див. також: Откуда есть пошла Русская земля. Века VI–X / Сост., предисл., введ. к документ., коммент. А.Г.Кузьмина. – Кн. 1. – М., 1986. – С. 16–18.
3. Погодин М.П. Норманнский период русской истории. – М., 1859. – С. 139, 144, 150.
4. Ламбин Н. Источник летописного сказания о происхождении Руси // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – №6. – С. 227.
5. Первольф И. Варяги-руси и балтийские славяне // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – №5. – С. 97.
6. Венелин Ю. Скандинавомания и ее поклонники. – М., 1842.
7. Костомаров Н.И. Начало Руси // Современник. – 1860. – №1.
8. Там само. – С. 6.
9. Там само. – С. 6–15.
10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. – С. 528–529.
11. Публиличный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник. – 1860. – №3. – С. 267.
12. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. сочинений: В 15 т. – М., 1949. – Т. 14. – С. 389.
13. Публиличный диспут... – С. 289.
14. Там само. – С. 291–292.
15. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. сочинений. – С. 389.
16. Полевой П.Н. Воспоминание о Н.И.Костомарове // Живописное обозрение. – 1888. – №17. – С. 270.
17. Костомаров Н.И. Исторические произведения. – С. 529.
18. Кузьмин А.Г. "Варяги" и "Русь" на Балтийском море // Вопросы истории. – 1970. – №10. – С. 28–55.

Дудченко Г.М.

Національні переживання української молоді в 40-х рр. XIX ст. (студент Київського університету св. Володимира Г.Андрузький)

Пошуки національної ідентичності та формування національної свідомості на ранньому етапі доби націоналізму в Україні є найменш висвітленими проблемами в українській історіографії. Теоретичні зауваги І.Лисяка-Рудницького [1] та Г.Касьянова [2], узагальнюючі висновки Я.Грицака [3] та автобіографічні розвідки, присвячені будівничим української нації [5; 6], складають основний історіографічний доробок з цієї теми. Проте без ретельного вивчення вище зазначених процесів неможливо скласти повне уявлення про особливості формування української модерної нації.

Дана стаття є спробою аналізу мотивів та особливостей звернення до етнічних цінностей української молоді середини 40-х рр. XIX ст. на прикладі причетного до справи про Кирило-Мефодіївське товариство студента Київського університету св. Володимира Георгія Андрузького.

В середині 40-х рр. XIX ст. саме українська студентська молодь стає тією соціальною групою, в межах якої найяскравіше проявились нові інтелектуальні віяння. Відірвані від свого станового коріння освітою, затуманені не завжди і не до кінця зрозумілим розумуванням німецьких філософів, українські студенти сприймали поезії Шевченка як одкровення і стали на непростий, але в той час ще політично безпечний шлях пошуку власної національної ідентичності.

Для детальнішого дослідження особливостей формування національної свідомості автор обрав студента Київського університету Г.Андрузького. Вибір пов'язаний з кількома обставинами. По-перше, Г.Андрузький був однією з пересічних фігур серед підслідних у справі "Украйно-Словянского общества", що дозволяє розглядати його як типового представника тогочасного студентства. По-друге, завдяки несподіваному арешту в особовій справі Г.Андрузького зберігся унікальний комплекс приватних документів, на основі яких можна зробити зріз тим ідеям, настроям та переживанням, якими переймався Г.Андрузький перед арештом. По-третє, на допитах Андрузький, за словами слідчих, "...показал себя самым откровенным молодым человеком..." [4, т. 3, с. 342] і

не лише "допоміг" слідчим розібратися у справі, але й детально проаналізував природу свого власного захоплення українством. Крім того, незважаючи на те, що саме "відвертість" Андрузького лягла в основу радянського історіографічного міфу про Кирило-Мефодіївське товариство, його власні погляди практично не досліджувались істориками, за винятком статті З.Кузьміної, закцентованої на аналізі соціально-політичних ідей Андрузького [7] та спорадичних уступів в монографіях П.Зайончковського [8] та Г.Сергієнка [9].

Біографія Георгія Львовича Андрузького до 1847 р. не багата на події. Народився він в 1827 р. на Полтавщині в незаможній дворянській родині. Батько Георгія був досить освіченою людиною, його листи написані чудовою російською мовою. Але в побуті, очевидно, в сім'ї Андрузьких спілкувались і українською мовою, що було звичним для небагатих дворянських родин Полтавщини. Принаймні сам Андрузький вважав українську мову рідною [4, т. 2, с. 509]. В одному зі своїх перших українських віршів він напише про Київ і Правобережжя:

Мови рідної не чути,
Свій край зневажають [4, т. 2, с. 430].

Ще пізніше, на допиті, Георгій згадував, що створивши власну азбуку, використовував її лише при написанні українських творів, оскільки для російської мови в нього не вистачало знань [4, т. 2, с. 507].

Про родинне виховання Андрузького відомо небагато. В листі на ім'я Миколи І батько згадував, що його син "...от колыбели имел постоянным уроком священную преданность престолу, царю и отечеству..." [4, т. 2, с. 519]. Написаному, очевидно, слід вірити, оскільки лояльності Льва Володимировича вистачило навіть на те, щоб відіслати до III відділу першого після арешту синового листа з запитом про дозвіл листування. Та й сам Георгій на допиті відносить своє "моральне падіння" до пізніших, університетських років.

Батько Андрузького розумів, що родинна спадщина не забезпечить майбутнього його дітям, тому всі свої статки вкладав у їх освіту. У 12-річному віці Георгія відправлено до Києва, де з 1839 по 1845 роки він виховувався в І-му благородному пансіоні при І-ій київській гімназії.

Досить рано Андрузький втратив матір, чия смерть залишила сиротами також шістьох його сестер та чотирьох братів. Смерть

матері, тривале перебування поза межами родини, складні відносини з батьком наклали відбиток на все життя Георгія. Відчуття сирітства, покинутості, самотності стали не лише визначальними мотивами його поетичної творчості, але й важливими факторами національного самоусвідомлення, оскільки створювали сприятливий емоційний ґрунт для внутрішнього конструювання Андрузьким віртуальної родини-нації – сублімаційної альтернативи справжньої родини. Подібний шлях національної самоідентифікації пройшов і Т.Шевченко.

В 1845 р. Андрузький вступив до Київського університету в число своєкоштних студентів. Але оплачувати навчання батько не мав можливості (...я все что мог издержать для твоего блага, исполнил... Я тебя содержать не могу ни почему...) [4, т. 2, с. 488–489]. А обіцянки Георгія досягти визначних результатів у навчанні не справдились, через що Лев Володимирович неодноразово роздратовано радив синові припинити навчання і шукати місце вчителя на Полтавщині [4, т. 3, с. 488–489].

Не переймаючись особливо навчанням, Андрузький, проте, не поспішав кидати університет. Тут він поступово влився в нове і незнайоме середовище українських студентів-"малоросів", до якого, за його характеристикою, належали ті, хто "любит вспоминать Гетьманщину и читать малороссийские [книги]" [4, т. 2, с. 507], і до якого відразу відчув глибокий інтерес. В коло його найближчого спілкування увійшли студенти Посяда І., Пильчиков Д., Наврощький О., Білозерський В., Маркович О., Судовщиков Є., Левицький М., Загорський Л. Українська студентська громада того часу гуртувалась навколо молодих інтелектуалів, таких як М.Костомаров – викладач історії Київського університету, Т.Шевченко – поет, художник, співробітник Комісії по розгляду давніх актів, П.Куліш – літератор, журналіст. Нові знайомі відкрили для Георгія українську стихію, яка його цілком захопила.

Пізніше на допиті Андрузький спробує проаналізувати природу захоплення студентської молоді українством, захоплення, яке він вже тоді буде вважати шляхом до злочину. Цілком очевидно, що його роздуми і висновки базувались на власному досвіді.

Першим кроком на шляху національного самоствердження, на думку Андрузького, стало знайомство з українською історією та фольклором.

Вчителем Андрузького у цій сфері став його найближчий університетський товариш І.Посяда, виходець із селян, для якого

"востановленние Малороссии" було "задушевною думкою и молитвою" [4, т. 2, с. 505]. Спілкуючись з ним, Андрузький захоплюється "розповідями про Малоросію". Очевидно, з його рук отримує "Історію русів", принаймні з ним ділиться своїми враженнями про книгу. Історією України глибоко переймається більшість університетських знайомих Андрузького. Маркович "обоготворял Гетманщину" [4, т. 2, с. 505], Костомаров "чуть ли не собирался писать Историю Малороссии" [4, т. 2, с. 504], Куліш безперервно займався історією України і на той час уже видав "Историю Южной России для детей" [4, т. 2, с. 504]. Під час спільних вечірок громадою гостро обговорюються історичні проблеми. Андрузький згадує дискусії навколо ролі і значення гетьмана Хмельницького, зради чи подвижництва Мазепи [4, т. 2, с. 504].

Історія України стає важливим світоглядофомуючим чинником для Андрузького. На допиті він покається про одне зі своїх "величайших заблуждений" того часу, пов'язаних з історією. Під враженням від прочитаної "Історії Русів" він вирішує відмовитись писати російською мовою [4, т. 2, с. 507]. А на питання Посяди, чи пішов би він на росіян, відповів: "В их землю на них не пошел, а в родине не ручаюсь" [4, т. 2, с. 507].

Під впливом прочитаного і почутого в уяві Андрузького формується образ "кривавого і варварського, але героїчного і звитяжного" минулого Батьківщини. Цей образ зачаровував, спонукав до роздумів над долею української нації.

Одночасно з заглибленням в українську історію Андрузький знайомиться з українським фольклором. На допиті він згадує, що прочитав "несколько малороссийских песенников" [4, т. 2, с. 504]. Більшість його університетських знайомих збирали, або ж захоплювались українською народною творчістю. З виданням українського фольклору пов'язувалась ідея створення українського журналу. Нарешті, проблеми народної творчості обговорюються на студентських вечірках.

Вивчення фольклору актуалізувало проблему емансипації української "істинно гомеричної" мови і, відповідно, літератури. Цій проблемі присвячено одне з есе, знайдених в паперах Андрузького при арешті. В руслі романтичної традиції автор роздумує над досить риторичним питанням: де більше поезії, в близькому до природи побуті селян чи в "пошлом" побуті поміщиків? Андрузький наполягає, що у дворянства нема духовного життя. Тому журнальна культура поміщиків, вищими досягненнями якої є Пуш-

кін та Лєрмонтов, наскрізь тілесна і приземлена. Навпаки, в простому житті селянства криється патріархальна святість і "прелесть". Народні пісні чарують глибиною і, водночас, простотою почуттів. В них віра, надія, любов, "ум светлый и глубокий". Тому, на думку Андрузького, всі твердження про те, що в Україні нема поезії, а українська мова не придатна для літератури, безпідставні і глибоко обурюють автора. Він визнає, що українське дворянство спілкується російською мовою, але це результат звички, подібної до звички говорити польською "во времена Польши". До вершин української літератури автор есе відносить твори Котляревського, Основ'яненка, Шевченка. Великою перевагою української мови та літератури Андрузький вважає її національність. На відміну від російської журнальної культури, де кожен стан говорить власною мовою, в Україні мова єдина для всіх. Тому й націоналістичні цінності свободи та рівності тут більш зрозумілі [4, т. 2, с. 430].

Гуманітарне захоплення українською історією, народною творчістю та мовою неминуче мало політичні наслідки. Адже, як відзначав на допиті Андрузький, полюбити щось втрачене, означає побажати його повернути [4, т. 2, с. 502].

Для студента Андрузького шляхом до повернення втраченого стає літературна творчість. Перші вірші українською мовою він почав писати ще в гімназії. Але, за його словами, вони були занадто недосконалими, щоб бути збереженими ("они ограничивались вздохами и [были] так слабы"). Університетське середовище стимулює Андрузького до активізації літературної творчості. Свої перші твори він дає читати Навроцькому та Посяді. І заслуговує цілковите їх схвалення.

Переломним моментом у його творчості стає приїзд до Києва Т.Шевченка. Ставлення поета-початківця Андрузького до великого поета було досить неоднозначним. Щире захоплення ("Я сам плакал, читая его "Думы" и "Катерину") межувало з заздрістю до його поетичної слави, яка "гремела по всей Малороссии" до того, що "его ставили выше Жуковского, надеялись иметь в нем своего Шиллера" і "превозносили до небес" [4, т. 2, с. 503]. На допиті Андрузький назве сатиричні та суспільно-політичні твори Шевченка "пасквилями" і вважатиме їх ознаками морального падіння поета. Навіть дозволить собі зневажливо висловитись про Шевченка як про "маленького поета, подающего большие надежды" [4, т. 2, с. 506]. Але в 1847 р. він перебував під абсолютним впли-

вом Шевченка. На честь приїзду Андрузький пише кілька "вольных стихотворений". І заслуговує цілковите схвалення поета. З цього часу, як він сам визнає на допиті, "вольных стихи сделались моей сферой, и я не мог уже без вольной мысли написать по-малороссийски и двух строк" [4, т. 2, с. 506].

Поетична спадщина Андрузького 1846–47 рр. складає три рукописних зошити і кілька десятків творів, написаних на окремих аркушах. Зі 111 творів, які потрапили до слідчої справи, 56 – написані українською мовою, 55 – російською. В тематичному плані ці дві групи суттєво відрізняються. Сам Андрузький зазначав, що російською мовою в нього виписувались "только высокие помыслы ума и светлые порывы и чувства сердца" [4, т. 2, с. 506]. В російськомовних поезіях відобразились релігійні переживання, психологічні саморефлексії, філософські роздуми та інтимні почуття. "Вольные стихи" української поезії Андрузького складались з фольклорних стилізацій інтимної лірики, творів на історичну та суспільно-політичну тематику.

Центральним образом української поезії Андрузького є Україна. Як і у Шевченка, "Україна" Андрузького – це складне синтезоване поняття, зміст якого змінювався залежно від контексту. В першу чергу – це Батьківщина ліричного героя. Причому Батьківщина у вузькому значенні – місце, де автор народився і провів дитинство, де жила його родина. З цієї точки зору Київ для Андрузького така ж "чужина", як і Петербург для Шевченка:

По сім боці і по тім боці
Все б то Україна;
Та вже сяя Вкраїнонька
Мені мов чужина! [4, т. 2, с. 530].

У 40-х роках XIX ст. в інтелектуальному середовищі українських провінцій Російської імперії склались сприятливі умови для поширення україно фільських настроїв. Серед таких умов в першу чергу слід виділити:

– поширення націоналістичного світогляду у рамках продовження європейської романтичної традиції;

– соціальну кристалізацію інтелігенції як основного носія романтичного націоналізму;

– світоглядоформуючий вплив поетичної творчості Т.Шевченка;

– лояльне і навіть прихильне ставлення імперської влади до українського культурництва, в якому вбачалась противага польському впливові.

Література

1. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991.
2. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
3. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990.
5. Козак С. Михайло Максимович – основоположник романтизму в Україні // СІЧ. – 2004.– №9. – С. 3–9.
6. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992
7. Кузьміна З.М. Шевченко і Андрузький // Збірник праць 5-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1950.
8. Зайончковський П. Кирилло-Мефодиевское общество. — М., 1959.
9. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичні рухи на Україні після декабристів. 1826–1850 рр. – К., 1971; Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983.

О.Г.Самойленко

Іван Васильович Лашнюков – перший видатний історик в Ніжині

Останніми десятиліттями імена багатьох відомих у свій час вчених, діяльність яких пов'язана з історією Ніжинської вищої школи XIX – першої третини XX ст., були повернуті до наукового обігу, а їх творчий і життєвий шлях став об'єктом підвищеної уваги дослідників. До них належать розвідки українських і російських вчених про наукову та педагогічну діяльність В.Піскорського [1], В.Ляскоронського [2], М.Петровського [3], К.Штепи [4], Є.Рихлика [5], А.Єршова [6], О.Покровського [7], Є.Щепкіна [8], В.Режабека [9], І.Турцевича [10], М.Бережкова [11] та ін. Разом з тим частина імен науковців минулого не завжди справедливо забуті і залишаються маловідомими для широкого загалу істориків і бібліографів. Серед них й ім'я Івана Васильовича Лашнюкова, з якого фактично розпочалося становлення дійсно наукового вивчення та викладання історії в Ніжині. На жаль, спеціальних праць, присвячених цій неординарній особистості, майже немає, й ті написані вже більше століття тому [12], а у XX ст. він лише інколи згадувався у загальних дослідженнях історіографічного характеру [13]. На нашу думку, вже давно прийшов час глибокого аналізу життя і наукового доробку цього визначного українського вченого, доля якого більшу частину життя була пов'язана з Чернігівщиною і старовинним Ніжином зокрема.

І.В.Лашнюков народився 30 березня 1823 року в сім'ї колишнього сільського священника Сосницького повіту Чернігівської губернії [14]. Як і більшість дітей священнослужителів Російської імперії, початкову освіту юнак одержав у духовній семінарії, яку закінчив у 1844 році у Чернігові. За власними спогадами, що дійшли до нас завдяки професору Ліцею князя Безбородька Ф.Я.Вороному [15], він мав погану славу у керівництва семінарії за ліберальні погляди. Саме симпатії до лібералізму, який був практично відсутній в духовних навчальних закладах, а також "під впливом часу, коли простежувався масовий процес поступового відходу молоді, що походила з духовенства, від свого стану і повернув її прагнення до світської освіти, Лашнюков вирішив порвати з духовною кар'єрою" [16], хоча завдяки своїм здібностям і знанням він міг би стати одним з кращих слухачів Київської духовної академії, до якої йому, незважаючи ні на що, було надано рекомендацію. Проте дев'ятнадцятирічний випускник семінарії без вагань відмовився від духовного звання і вирішив продовжити освіту у світському навчальному закладі. Вибір зупинився на Петербурзькій медично-хірургічній академії, але через слабкість здоров'я втілити його у життя не вдалося. Ця невдача не надломила бажання юнака одержати ґрунтовні знання в одному з навчальних закладів Російської імперії, і він обрав Юридичний ліцей князя Безбородька в Ніжині, повний курс навчання в якому пройшов у 1844–1847 рр. Саме школа, яку має пройти молодий науковець за роки навчання, значною мірою визначає, на нашу думку, подальші наукові інтереси та формує методологічні засади, світогляд майбутнього вченого. Такою школою для І.В.Лашнюкова став Ніжинський Юридичний ліцей, а потім Університет Св.Володимира в Києві. Незважаючи на загальний тиск на освіту з боку царизму в другій третині XIX століття та обмеженість висококваліфікованих професорів у навчальних закладах Російської імперії, в безбородьківському Ліцеї у 40-х рр. XIX ст. працювала низка талановитих вчених, які впливали на світогляд ліцеїстів. Серед них: М.Х.Бунге, І.А.Максимович, Я.К.Ціммерман і, особливо, М.А.Тулов. Учень М.А.Максимовича, один з перших гегеліанців в Україні, Михайло Андрійович Тулов своїм викладанням здійснював "сприятливий вплив на слухачів, воно захоплювало їх і розвивало в них естетичний і літературний смак та літературний нахил" [17], тому не здається дивним, що серед поетичних творів ліцеїстів, що збереглися до наших днів у Санкт-Петербурзі, вдалося відшукати і два вірші молодого Лашнюкова, один з яких починається словами:

Счастлив поэт в минуты вдохновенья,
В его душе святой восторг,
И сердце полно наслажденья,
И на земле он полу-Бог!

Але не лише літературно-мовні заняття захоплювали Івана Васильовича на студентській лаві. Він цікавився проблемами філософії, історії, права. Завдяки широкій ерудиції, природнім здібностям і гострому розуму І.В.Лашнюков мав безмежний вплив на своїх однокурсників, займав провідне місце у студентському гуртку, що сформувався у Ліцеї. Ніхто краще за нього не міг засвоїти і пояснити поняття права або розтлумачити своїм товаришам найбільш складні місця з філософії права, особливо Гегеля. Навчання у Ніжині наклало на молодого науковця позитивний відбиток. Він звільнився від однобоких поглядів, які нав'язувались у духовній семінарії, привчився перевіряти істинність науки і явищ життя розумом. Після закінчення Ліцею в 1847 році Лашнюков, за порадою і при матеріальній підтримці М.А.Тулова, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де пройшов повний курс до 1851 р. В університеті, як і в Ліцеї, Івану Васильовичу пощастило з наставниками. Авторитет історико-філологічного факультету, кафедри на якому очолювали визнані науковці О.М.Новицький, С.С.Гогоцький, В.Я.Яроцький, А.І.Ставровський та ін., наприкінці 40–50-х рр. XIX ст. був дуже високим. Але не вони сприяли подальшому формуванню молодого науковця. Найбільш близькими за поглядами до Лашнюкова і найбільш впливовими на нього були професори І.В.Вернадський, П.В.Павлов і В.Я.Шульгін. Іван Васильович Вернадський, професор політичної економії і статистики, після закінчення філософського факультету Київського університету пройшов гарну школу у Німеччині та Франції, де слухав лекції Ріделя, Гельвінга, Раумера, Рау, Бланка, Шевальє. Розпочавши викладацьку діяльність, Вернадський знайомив своїх слухачів з принципами економічного лібералізму. Народний побут, склад населення і його заняття зайняли головне місце у науковій творчості професора, що з часом стало і предметом наукового інтересу його слухача – І.В.Лашнюкова. Іншим професором, який мав, за спогадами самих студентів, помітний вплив на вироблення системних знань і переконань слухачів, був професор ліберальних поглядів Віталій Якович Шульгін, що викладав курси загальної історії та історіографії. Як згадували сту-

денти університету: "Хто слухав його лекції, для того образ Шульгіна – професора – одне з найяскравіших спогадів студентських днів". Він не лише започаткував семінарії з загальної історії в Київському університеті, але й ввів нові елементи до структури підручників – бібліографію праць російських та зарубіжних істориків з проблеми дослідження, що було запозичено у нього в майбутньому І.Лашнюковим. Проте справжнім вчителем і наставником Івана Васильовича став доктор історії, політекономії і статистики Платон Васильович Павлов. Саме він звернув студентську молодь до вивчення російської історії в її першоджерелах зі збереженням зв'язку з історією людства і під верховенством філософії історії. Під керівництвом Платона Васильовича І.В.Лашнюков розпочав сумлінні заняття над російською історією, вивчав твори Гізо, Тьєррі, Се та ін., перетворившись на першого і найкращого учня свого вчителя. Метод дослідження, запропонований професором, – критика джерел історії і погляди на неї вчених – визнавався головним і залишився у Лашнюкова до кінця життя. Під керівництвом П.В.Павлова була написана і перша праця молодого науковця "Про причини міжусобиць між руськими князями і про вплив їх на сучасне суспільство в період часу від Рюрика до Івана Калити та Гедиміна", яку відзначено золотою медаллю. У відгуку на цей твір, опублікованому в університетському звіті за 1850 рік, було подано позитивну оцінку: "Сочинение это составлено автором по источникам преимущественно летописным, по двум методам, тесно соединенным – критическому и повествовательному; так что в нем отчетливо, с одной стороны, раскрыт смысл событий, а с другой стороны, изложены сами события. Это сочинение имеет несомненную цену для науки отечественной истории, ибо, соединяя в себе результаты прежних исследований по этой части господ Устрялова, Погодина, Кавелина, Соловьева, вносит много совершенно нового в области исторического ведения, как в целом, так и в частях". Дослідження було помічене і читачами, про що свідчить позитивний відгук у газеті "Москвитянин" (1851, №17). Саме університетська освіта остаточно зміцнила природній критичний дар І.В.Лашнюкова, сформувала широкий гуманістичний погляд на життя та історію, який ніколи не допускав його до однобокості і дріб'язковості і який допоміг йому назавжди зберегти у боротьбі з провінційною вульгарністю ясність думок і віру в людський прогрес. Закінчивши у 1851 році повний курс наук, І.В.Лашнюков одержав ступінь кандидата і право на викладацьку

діяльність. Провівши два роки на посаді вчителя історії у 2-й Київській і Білоцерківській гімназіях, у грудні 1853 році він був призначений у Ніжинський юридичний ліцей виконуючим обов'язки професора російської історії та статистики і затверджений на цій посаді після складання іспиту на ступінь магістра російської історії [18] та захисту дисертації "Про історичне значення князювання Володимира Мономаха", що відбувся 7 червня 1854 року в Київському університеті. На розгляд комісії було винесено 12 положень:

"1. Від приходу варяго-русів до Ярослава триває збирання слов'янських племен силою зброї і адміністративними заходами варяго-руських князів, при переважанні варязької стихії.

2. Ярослав Мудрий визначає відносини варяго-руських князів між собою і до слов'янського населення на родовій основі.

3. В силу заповіту Ярослава Русь розпадається на окремі племенні князівства, із яких утворюються князівські вотчини.

4. При існуванні окремих князівських вотчин існує й неподільна загальна власність всього роду Ярослава – це Київ з областю і власне Руська земля.

5. Всі міжусобиці від смерті Ярослава до з'їзду в Любичі відбувались внаслідок порушення заповіту Ярослава старшими членами роду.

6. У діях Всеволода помітне прагнення до зосередження Русі за візантійським поняттям про державну владу.

7. За батька свого Всеволода Володимир Мономах діяв як виконавець його планів.

8. За Святополка Володимир Мономах був нарадником князівського роду і Руської землі.

9. Володимир Мономах як Великий князь Київський відновлює племенну єдність Русі, затверджену заповітом Ярослава, діючи в дусі слов'янської стихії.

10. Періодами суспільної діяльності Володимира Мономаха визначається і розвиток його особистого характеру.

11. Княжіння Володимира Мономаха складає найбільш вагомий момент т.зв. удільного періоду.

12. Так званий удільний період є витвір не варязької і не візантійської стихій, а слов'янської" [19], які блискуче було аргументовано і обґрунтовано.

В Ліцеї І.В.Лашнюков користувався величезним авторитетом серед викладачів і студентів, а за тим значним впливом, який він

мав на молодь, посідав визначне місце серед кращих діячів свого часу. Як лектор Іван Васильович зачаровував слухачів своєю живістю і незвичайною гостротою. Його лекції відповідали найсуворішим вимогам науки, виклад матеріалу на яких проходив за своєрідною методою. Історико-критичний підхід сприяв тому, що вчений не боявся торкатись досить гострих і складних явищ вітчизняної історії, долі видатних осіб у ній. Особливо подобалось І.В.Лашнюкову досліджувати суперечливі питання, співставляти різні точки зору, які існували у дослідників джерел, і підводити слухачів до певних висновків. Професор викладав у Ліцеї російську (1 ¼ год. на тиждень) і загальну (3 ¾ год. на тиждень) статистику та російську історію (3 ¾ год. на тиждень). Як зазначалось у річному звіті: "При читанні російської історії у напрямку і в загальному плані викладач дотримувався Соловйова і керувався Карамзіним, Погодіним, Калачевим, Чичеріним та ін. Передбачалось пройти вступ до російської історії, історію науки російської історії з початку XVIII століття до нашого часу і події російської історії від початку Руської держави до смерті Олександра Благословенного і все передбачене пройдено" [20].

Відомий вчений, попечитель Київського навчального округу М.І.Пирогов, знаючи про професійні якості ніжинського професора, запропонував І.В.Лашнюкову навіть місце директора Ровенської гімназії, але він відмовився, не бажаючи залишати викладацької діяльності.

У перший же рік свого перебування в ніжинському навчальному закладі молодий професор виступив 18 червня 1854 р. з блискучою доповіддю "Про міжкнязівські та суспільні відносини в давній період нашої історії від покликання варяго-русів до смерті Ярослава". Перебуваючи під помітним впливом ідей М.Костомарова, вчений головним чином зосередився на дослідженні суспільних явищ у Київській Русі та Московській державі, не забуваючи про економічний і політичний розвиток, релігію та культуру руського народу. Науковий інтерес дослідника був спрямований на вивчення переважно давньої історії Русі та становища західних слов'ян у XIX ст. Ще в студентські роки І.В.Лашнюков почав цікавитись історією та старожитностями західнослов'янських народів, більш того, ці заняття виховали в ньому любов і повагу до них – явище, яке вважалось на той час у Києві дивиною, на думку при-

хильників німецької науки і її методології, що панували в Європі. У 1861–1862 рр. вченого було направлено у відрядження за кордон до Західної Європи для ознайомлення з досягненнями історичної науки й освіти. Ця подорож ще більше переконала науковця у величезному значенні для Росії західнослов'янської науки та культури. У своєму звіті, надрукованому в "Циркуляре по управлению Киевским учебным округом", І.В.Лашнюков виказав своє враження від побаченого у західнослов'янських землях: "Спостереження мої привели мене до того висновку, що чехи – найбільш розвинуте, обдароване і освічене слов'янське плем'я і що росіяни можуть багато чому навчитись у чехів..." [21]. Більш того, знайомство з системою освіти і розвитком історичної науки надали великої користі самому науковцю. Особливою симпатією проникнувся молодий науковець до чеських істориків, в працях яких вбачав взірець дослідження вітчизняної історії. Знайомство з видатним чеським вченим Франтишеком Палацьким і штудіювання його "Історії чеського народу в Чехії та Моравії" принесло І.Лашнюкову, як зазначав він у своєму звіті, величезну користь: "Я зрозумів завдання слов'янської історії і усвідомив необґрунтованість наших поглядів на слов'янську і вітчизняну історію. Історія Палацького за повнотою, фактичністю змісту, за багатством історичного матеріалу, за глибиною критики і за вмінням групувати і викладати факти стоїть вище відомих історій польських і російських. У праці Палацького не помітно доктринерства, яким відрізняється значна частина наших історичних досліджень; не видно в ній і вузьких національних тенденцій, у чому сильно грішать польські історики" [22]. Ніжинського вченого приваблювало у творчості відомого чеського вченого те, що "ні європейська наука, ні великі взірці європейської історіографії, якими керувався Палацький, не позбавили його праці оригінальності і не придушили в авторові тієї об'єктивності поглядів, які він виніс із вивчення пам'яток своєї вітчизняної історії і народного життя. Палацького не можна назвати ні західником, ні слов'янофілом, західна наука дала йому лише засоби осмислити і викласти історію свого народу; але не вона навіяла йому глибоку симпатію до свого народу і те доброчинне патріотичне почуття, яким пронизана його історія; патріотичне почуття не затьмарило розумного, світлого погляду чеського історика на західну цивілізацію, на велич долі європейського світу"

[23]. Як послідовник романтизму, що панував в європейській історичній науці середини XIX ст. і зосереджувався на вивченні народної культури, побуту, пісень, фольклору, І.Лашнюков саме з цих позицій оцінював перевагу чеських істориків, які на цьому шляху просунулись значно далі, ніж інші слов'янські вчені: "Кращі праці західних істориків і дослідників присвячені всебічному вивченню старожитностей і народного життя за пам'ятками, переказами, піснями і легендами старовини. У нас лише недавно розпочалась ця праця. Ми приймали чужі погляди на історію і цілком прикладали їх до руської історії. Наша історична наука багата теоріями, поглядами і дуже бідна критичними дослідженнями" [24].

Повернувшись із Європи, І.В.Лашнюков написав цілу низку статей, присвячених західним слов'янам, що були надруковані у "Вестнике Юго-Западной России", "Киевлянине", "С.-Петербургских ведомостях", "Черниговском листке". Найбільший інтерес у сучасників викликали розвідки вченого: "Лист із Саксонської Швейцарії про Лужицьку семінарію", "Сучасне політичне становище західних слов'ян", "Становище історичної науки у західних слов'ян", "Слов'янство і світ майбутнього", "Слов'янська ідея і її доля" та ін.

Але все ж найбільший інтерес та любов вченого привертала історія власного народу, особливо її давній період. Ще на початковому етапі своєї наукової діяльності, як зазначалося вище, він розпочав дослідження на ниві давньоруської історії, присвятивши свої перші дві розвідки суспільним відносинам в Київській Русі. Починаючи з середини 60-х рр. XIX ст., розробка давньої історії майже повністю захопило І.В.Лашнюкова. Саме на цей час припадають найбільш визначні праці професора, які продемонстрували науковому світу появу нового фахівця з дослідження проблем давньоруської історії. У періодичних виданнях з'являються його статті "Володимир Мономах і його час", "Чи вирішено питання з першим Самозванцем?" та ін.

У 1868 році І.В.Лашнюкова запросили працювати до Київського університету доцентом на кафедру російської історії. Вступна випробувальна лекція "Про склад давнього руського літопису" викликала позитивний відгук з боку професорів і численних слухачів. Перебуваючи в університеті, науковцю вдалося згрупувати матеріал, зібраний і оброблений за роки роботи в Ніжині, який було покладено в основу нових публікацій. З-під пера вченого

вийшла ціла низка досліджень: "Посібник до вивчення руської історії критичним методом", "Лекції з російської історії", "Записки Курбського про Грозного", що частково були опубліковані вже після смерті історика.

Особливе місце в його наукового доробку займають дослідження з історіографії та джерелознавства. Як зазначав відомий історик О.С.Лаппо-Данилевський, І.В.Лашнюков разом з С.М.Соловйовим, К.М.Бестужевим-Рюміним, М.Полєтаєвим поклали початок третьому періоду дослідження російської історіографії, а саме вивчення цієї дисципліни з "наукової точки зору" [25]. І це не дивно, що ніжинський історик стоїть в одному ряду з відомими російськими вченими, науковий доробок яких був широко відомий серед наукових кіл Російської імперії та за її межами. Саме вивченню історіографії Іван Васильович приділяв особливу увагу. Вже в перших своїх серйозних розробках давньої історії Русі науковець подав досить ґрунтовний критичний аналіз поглядів своїх попередників та сучасників на ниві даного напрямку дослідження. На думку науковця, "історіографія певного народу – кращий виразник його характеру, його розумового і морального стану в різні епохи історії його життя, найкращий показник ступеня його політичного розвитку і суспільного, національного самопізнання, правильний відгук того, що зробив народ у своєму прожитому житті" [26]. Вчений подав власне бачення періодизації розвитку російської історичної науки, виділивши три основні її періоди: 1) історіографія удільно-вічової Русі; 2) історіографія Московської держави; 3) історіографія XVIII–XIX ст.

Найвагомішою працею ніжинського історика, що стосується давньоруських літописів та інших джерел, була "Нариси російської історіографії та історії", надрукована наприкінці 60-х – на поч. 70-х рр. XIX ст. в "Киевских университетских Известиях". У своїх "Нарисах" І.Лашнюков одним із перших у вітчизняній науці здійснив ґрунтовний, систематизований огляд джерел (літописів, зводів, записок) і праць з історії [27].

Саме в історіографічних працях Лашнюков найбільш чітко окреслив власні історіософські погляди, відзначаючи, що метою загальнолюдської історичної науки (філософії історії) є пояснення основ і законів, які визначають хід історичного життя народу. Вчений вважав, що східнослов'янська історіографія була більш національною, ніж історіографія інших європейських народів, а почи-

наючи з часів об'єднання північно-східної Русі під владою московських князів, стала виключно національною. На думку ніжинського професора, народний історик, який повинен зображати історичне життя певного народу у всьому розмаїтті, не може не поділяти відомих національних поглядів, тенденцій і навіть забобонів, не може не співчувати інтересам свого народу, оскільки він виразник народного самопізнання, тлумач долі своєї вітчизни. Значною мірою такий підхід до дослідження проблем російської та української історії помітно і в працях самого історика.

Центральне місце у цьому дослідженні ніжинський науковець відвів саме розробці давньоруських літописів, а також критичному аналізу праць українських та російських вчених, які стосувалися даного виду письмових джерел. Автор, вже на перших сторінках своєї праці, чітко сформулював мету її написання, наголосивши на необхідності кристалізації характерних особливостей змісту, мови літописів удільно-вічевої Русі, поглядів літописців, маючи на увазі переважно літописи південно-руські та літописи Східної Русі [28]. Думка І.Лашнюкова на Початковий літопис була дещо розбіжною з оцінками його сучасників, хоча ніжинський вчений в більшості випадків схилявся до традиційної для російської історіографії точки зору. Згідно з враженнями професора Юридичного ліцею, яких він набував в ході тривалої пошукової і аналітичної роботи, Початковий літопис не був зводом, в розумінні більш пізніх зводів, автори яких механічно компілювали інші (давні) літописи, що поповнювались переважно свідоцтвами, які відносилися до історії церкви і держави [29]. Початковий літописець, як вважав дослідник, збирав матеріал переважно з неписемних джерел, викладав його за власним розумінням, не маючи під рукою зразка. Для цього необхідний був великий талант, щоб наприкінці XI – на поч. XII ст. скласти досить повну, зв'язану і чудово-правдиву історію народу.

Перебуваючи на народницьких позиціях, ніжинський історик і руське літописання розглядав саме в цьому руслі. В літописах Київському і Галицькому І.Лашнюков звертав увагу не стільки на міжкнязівські відносини, скільки на становище народу, ставлення його до влади і до землі. Київські літописці поділяли неприхильність народу до дружини, літописці галицькі зі злістю нападали на боярство. В літописах східних, і особливо Московської Русі, різко відбивалися інтереси князів, духовенства та боярства.

Відмітив вчений і особливості, які характеризували склад життя і хід історії давньої Русі, що відбилися на зовнішній формі і мові літописів. На думку дослідника, в південно-руських літописах переважною була форма діалогу, мальовничість, художність у викладі, в той час як у літописах Московської Русі помітною була рясність моральних сентенцій, виразів із Святого писання, сухість розповіді. З цього І.Лашнюков робить висновок, що південно-руський літописець приймав жваву участь у подіях, які описував, був присутнім на народних віче і в князівських походах, розповідав про події, які відбувалися на його очах. Це і дало підставу дослідникам зробити припущення про написання деяких епізодів в Київському і Галицькому літописах світськими людьми. Літописець Східної Русі вів свій літопис у монастирі і під керівництвом влади, записував чужі розповіді, звідси сухість і офіційність викладу, одноманітність подій і подробиць в його оповіданні [30].

З цим же пов'язана також ідеалізація вченим поглядів давнього літописця, які не були, на його думку, доктриною, а світогляд був сформований під впливом самого життя і ходу подій. Літопис (у XIV ст.) прийняв офіційний характер, а світогляд літописця став доктриною, яка штучно перекладалася на події і явища життя. Значний інтерес для історичної науки являє собою аналіз поглядів попередників і сучасників І.Лашнюкова на давньоруські літописи, оскільки це був практично перший в Росії історіографічний огляд літописання на Русі. Саме в цій частині розвідки яскраво простежуються погляди ніжинського професора на даний напрямок дослідження, які розкриваються в ході заочної полеміки вченого з представниками російської історичної науки. Історики і дослідники XVIII–XIX ст. приймали свідоцтва про належність літопису Нестору як незаперечний факт, в той час як скептики вважали неможливим складання літопису раніше XIII–XIV ст., а Нестора називали автором монастирських записок. Погодін і Бутков ґрунтовно розібрали думку скептиків і довели її безпідставність. Після досліджень цих вчених питання про достовірність літопису Нестора було вирішено. Знову це питання підняв Казанський, який помітив протиріччя відомостей в житії Феодосія, автором якого вважали Нестора, і в літописному сказанні про початок Печерського монастиря, прийшовши до висновку, що літопис не належить літописцю. Але, на думку І.Лашнюкова, протиріччя між патериком і літописом не настільки суттєві, щоб робити рішучий висновок, що літопис не належить Нестору [31].

Розбираючи погляди своїх попередників і сучасників на давньоруське літописання, ніжинський вчений паралельно сформував і власне бачення цього напрямку історичного дослідження. Найбільше несприйняття у вченого викликали висновки Костомарова і Бестужева-Рюміна. Костомаров визнавав Початковий літопис зводом, складеним Сільвестром і написаним кількома особами. Відповідаючи на це, І.Лашнюков писав: "Ми не заперечуємо участі Сільвестра в складанні Київського літопису, але не маємо ніякої підстави припускати, що він був складачем літопису, який приписується Нестору. Сільвестр міг переписати літопис Нестора, додати до нього те, що він сам записав, і потім сказати про себе, що написав "книги сі літописець". Слово "написав" не значить, що саме склав, а, швидше переписав" [32]. Як зазначив дослідник, Карамзін, Погодін, Бутков вважали Сільвестра переписчиком Несторового літопису, а Срезневський розділяв припущення, що складачем міг бути Сільвестр. "Ми не беремося за вирішення питання, де саме зупинився Нестор і звідки починається розповідь Сільвестра, але стверджуємо, що до 1110 р. літопис вівся Нестором... Початковий наш літопис в дійсності збірник, але збірник, складений Нестором, якому і наука і легенда "Повість временних літ" [33].

І.В.Лашнюков першим в українській історіографії здійснив спробу в своїй праці визначити значення "Опису" Боплана як історичного джерела, прийшовши до висновку, що Боплан "знав, без сумніву, мови польську і малоросійську, оглянув Дніпро від Києва до сучасного Олександрова, проїхав степи українські, відвідав всі відомі в той час міста, бачив козацтво у всьому його блиску і чув оповідання козаків про їх походи і подвиги... Безпристрасно і правильно розповідає про обрання королів, про права польської шляхти і жалюгідне становище руського народу в Польському королівстві. Але що особливо важливо в творі Боплана – це топографічний опис України" [34].

Заслуговує на згадку і невелика розвідка І.В.Лашнюкова "Погляд Карамзіна на історію", яка носить в певному розумінні не лише історіографічний, але й методологічний характер, оскільки в ній чітко простежуються відмінності в підходах до дослідження історичних процесів між відомим російським вченим і ніжинським науковцем. Відзначивши вагомий внесок російського історіографа у розробку російської історії і перевагу його поглядів за погляди

попередників, І.В.Лашнюков як представник народницького напряму не сприймав концептуальних положень "Истории государства Российского", в якій в основі лежала історія держави, а не історія народу, а головним творцем історії вважалась мудрість уряду. Більш того, критиці піддавалося й те, що Карамзін не завжди виступав суворим суддею вчинків царюючих осіб, робив поступки, виправдовував жорстокість то вимогами часу, то користю державною і взагалі доходив у своїх вироках до крайніх висновків [35].

На жаль, тяжка хвороба і, як її наслідок, смерть, що прийшла 25 жовтня 1868 року, не дозволили І.В.Лашнюкову розкрити свій талант повною мірою, але його науковий доробок представляє інтерес та фахову цінність і для сучасних дослідників давньої історії Русі та історіографії. Праці вченого використовували у своїх дослідженнях відомі історики минулого М.Грушевський, М.Костомаров, В.Ключевський, В.Іконников та ін., але, на при великий жаль, у останні десятиліття його спадщина залишилась майже не використаною.

Література

1. Новиков О.М. Видатний учений-іспаніст В.К.Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №8; Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. – 1967. – 19 серп.; Беляева И.С. Владимир Константинович Пискорский // Новая и новейшая история. – 1968. – №3; Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3 ; Мильская Л.Т., Пичугина И.С. Русский историк-испанист – В.К.Пискорский (1867–1910 гг.) // Проблемы истории Испании. – М., 1975; Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський // Всесвіт. – 1988. – №2; Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5–6; Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В.К.Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Література та культура Полісся. Вип. 1.– Ніжин, 1990. – С. 57–59; Новикова О.О. До біографії професора В.К.Піскорського: текст вступної лекції перед студентами у вересні 1905 р. // Архіви України. – 2002.– №1–3. – С. 271–273 та ін.

2. Острянко А.М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа // Література та культура Полісся. Вип. 30. – Ніжин, 2005. – С. 105–111; Ситник О.М. Василь Григорович Ляскоронський: життєвий і творчий шлях відомого українського історика, археолога, нумізмата // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С. 88–89.

3. Дмитрієнко С.В. Краєзнавчий доробок М.Н.Петровського // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 78–80; його ж. До біографії Миколи Петровського // Історія України: дослідження і інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С. 105–107; його ж. М.Н.Петровський як дослідник "Літопису Самовидця" // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 1991. – С. 86–87; його ж. Нові відомості до біографії М.Н.Петровського // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 46–47; його ж. Участь М.Петровського у історико-краєзнавчому русі І-ї пол. XX ст. // V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України": Тези доповідей та повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 76–77; його ж. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С. 96–103; його ж. Українська козацька держава доби Хмельниччини у науковому доробку М.Петровського // Українська козацька держава: пошуки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Всеукраїнських історичних читань. – Київ; Черкаси, 1995. – С. 125–128; його ж. Петровський М. З історії чарівництва в старій Україні / Підготовка до друку і передмова Коваленко О. // Сіверянський літопис. – 1996.– №1. – С. 110–114; його ж. Листи М.Н.Петровського до М.С.Грушевського / Коваленко О.Б. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 325–331; його ж. Невідомі сторінки біографії Миколи Петровського // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 168–181; його ж. Семінарист Микола Петровський // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 85–89; його ж. Хмельниччина очима Миколи Петровського // Сумська старовина. – 2003. – №11–12. – С. 121–134; його ж. Микола Петровський – дослідник літопису Самовидця // Чернігівщина краєзнавча: Календар Чернігівського земляцтва на 05 р. – К., 2004. – С. 734, 736; Удод О.А., Шевченко А.Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К.: Ґенеза, 2005. – 192 с.; Шевченко А.Ю. М.Н.Петровський – представник офіційної науки чи об'єктивний історик? // Література та культура Полісся. Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 112–118; його ж. Історіографія життя та наукової діяльності М.Н.Петровського // Література та культура Полісся. Вип. 31. – Ніжин, 2006. – С. 196–205; Кондрашов В.Ф. М.Н.Петровський і Ніжинська вища школа: штрихи до портрету вченого // Література та культура Полісся. Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 210–214.

4. Верба І. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – №3, 4.

5. Ємельянов В.М. З когорти нескорених: професор Є.А.Рихлик // Література та культура Полісся. Вип. 4.– Ніжин, 1994. – С. 59–63; Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихлика "Слов'янофільство Кирило-мефодіївців. (З ідеології Кирило-Мефодіївського братства)" – в контексті радянської історіографії Кирило-Мефодіївського товариства 20-х років XX ст. // Література та культура Полісся. Вип. 18.– Ніжин, 2002. – С. 96–100; Павленко Л.А. Внесок Є.Рихлика у розвиток музейної справи в Україні // Література та культура Полісся. Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 171–178; Павленко Л.А. Євген Рихлик і Ніжинська вища школа // Література та культура Полісся. Вип. 31. – Ніжин, 2006. – С. 189–196.

6. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович // Репресоване краєзнавство.– К., 1991; Кондрашов В.Ф. Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України // Література та культура Полісся. Вип. 18.– Ніжин, 2002. – С. 93–96.

7. Самойленко О.Г. Наукова діяльність О.І.Покровського у 20-х рр. XX ст.: конформізм чи методологічне переродження? // Література та культура Полісся. Вип. 28. – Ніжин, 2004. – С. 155–162.

8. Самойленко О.Г. Є.М.Щепкін – видатний вчений-історик, педагог та громадський діяч // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 114–120.

9. Гордієнко Д. Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №2: Історико-культурологічний збірник. Випуск 2 (5). – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2006. – С. 3–14.

10. Зозуля С.Ю. Роль провінціалізму у долі професора І.Г.Турцевича // Література та культура Полісся. Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 82–93; Турцевич І.Г. (1856–1938) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №2: Історико-культурологічний збірник. Випуск 2 (5). – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2006. – С. 114–120.

11. Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 104–105. Самойленко О.Г. Методика викладання та освітньо-виховні функції історії за щоденниками М.М.Бережкова // Наукові записки НДПУ. Серія: Психолого-педагогічні науки. Вип. 2. – Ніжин, 2004. – С. 171–174.

12. Вороной Ф.Я. Предисловие / Биографический очерк об И.В.Лашнюкове // Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. Вып. 1. – К., 1870; Троцина К. И.В.Лашнюков // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881.

13. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект-Поліграф", 2005.– 420 с.; Киреева Р.А. Изучение отечественной исто-

риографии в дореволюционной России. – М., 1983; Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки в Київському університеті у 1834–1884 рр. – К., 1995 та ін.

14. Русский биографический словарь. Т.Лабзіна-Ляшенко / Изд. Императорского Руського исторического общества. – СПб., 1914. – С. 101; Киреева Р.А. Из истории изучения отечественной историографии // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М.: Издание "Наука", 1971. – С. 289; її ж. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России. – М., 1983. – С. 30 – *вказують як місце народження – м.Конотоп Чернігівської губернії.*

15. Вороной Ф. Вказ. праця. – С. 1.

16. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии ... – С. 30–31.

17. Сребницкий И. Лицей князя Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько. – СПб., 1881. – С. 119.

18. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 33, од. зб. 263, арк. 109–110 зв.

19. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 20, од. зб. 120, арк. 8–9.

20. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 24, од. зб. 24, арк. 549.

21. Отчёт о занятиях профессора Лицея князя Безбородко И.Лашнюкова, во время заграничного его путешествия с ученой целью // Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. – К., 1864. – С. 1.

22. Там само. – С. 2.

23. Там само. – С. 2.

24. Там само. – С. 3.

25. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии ... – С. 7.

26. Лашнюков И.В.Очерки русской историографии и истории // Киевские университетские известия. – 1869. – №8. – С. 1.

27. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. I, кн. 1. – С. 265–266.

28. Лашнюков И.В.Очерки русской историографии...– С. 2.

29. Там само. – С. 3.

30. Там само. – С. 8–9.

31. Там само. – С. 10.

32. Там само. – С. 15.

33. Там само. – С. 16.

34. Лашнюков И.В.Очерки русской историографии и истории // Киевские университетские известия. – 1872. – №6. – С. 13–18.

35. Лашнюков И.В. Взгляд Карамзина на историю // Покровский В. Николай Михайлович Карамзин. Его жизнь и сочинения. – М., 1908. – С. 131–133.

О.В.Крупенко

Промислова політика самодержавства пореформеної Росії: зміст поняття, завдання, сутність та наслідки

В економічній історії Російської імперії питання про сутність, а особливо наслідки пореформеної економічної політики самодержавства для різних сфер життя, зокрема промисловості, продовжує залишатися дискусійним. Найважливіші урядові заходи ставали об'єктом ретроспективного історичного вивчення. Характерним є те, що сучасники, аналізуючи дану проблему, брали до уваги переважно результат безпосереднього впливу політики на функціонування народного господарства країни.

Ще в 60–70-х рр. XVIII ст. фізіократи відстоювали концепцію економічної свободи і конкуренції. Державні діячі багатьох країн у своїй політиці керувалися ідеями Адама Сміта і втілювали їх у законодавство. Вперше це відбулося у Великобританії в 1820–1830 рр. [1]. Вчений у своїх роботах доводив, що ліквідація обмежень для приватного підприємництва посилить конкуренцію в економіці, а це призведе до максимізації "багатства народів" [2]. Згідно з його вченням про "систему природної свободи", уряд мав виконувати такі функції: захищати суспільство від зазіхань інших; оберігати кожного громадянина від несправедливості і утисків з боку сильніших; створювати окремі політичні інститути і заклади, але не в інтересах певних груп людей [3].

Популярною стала наприкінці XVIII ст. нова доктрина "економічного лібералізму", яка проповідувала послаблення втручання держави в економіку країни. Головним об'єктом критики прихильників цього напрямку був старий апарат державного регулювання, який нібито в ім'я захисту національних інтересів насправді створював численні перешкоди для розвитку індивідуальної свободи і прагнень людей до збагачення. У результаті популяризації економічний лібералізм мав як прихильників, так і противників. Однак традиція державного втручання в економічний розвиток країни залишалася сильною в Європі, винятком була Англія. Крім того, в умовах промислового лідерства цієї держави багато хто вважав опікування уряду господарством позитивним кроком.

Останнім часом в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії загострилися суперечки про роль економічної політики уряду в індустріальному розвитку Росії. Це свідчить про неодно-

значність висвітлення цієї проблеми, її актуальність і обумовлює необхідність існування різних точок зору.

Більшість істориків відмічають гальмівний вплив старої, поміщицької системи, яка не дозволяла економіці прогресувати. На їхню думку, в інтересах панівного класу було прискорити ліквідацію залишків кріпацтва і в сільському господарстві, що перешкоджали свободі капіталістичного розвитку.

У 50–60-х рр. XX ст. своє бачення цієї проблеми запропонували американські історики А.Гершенкрон і Т. фон Лауе. Їхні міркування лягли в основу численних досліджень із економічної історії 2 пол. XIX – поч. XX ст. Зокрема, Гершенкрон розглядав економічну політику царизму з позицій концепції "стадій економічної відсталості" [4]. На його думку, процес індустріалізації не міг проходити однаково в різних країнах, оскільки передумови для цього були відмінними. Так, у Німеччині швидкому економічному піднесенню сприяла діяльність численних банків, які залучали в господарство іноземні інвестиції.

Гершенкрон вважав Російську імперію відсталою країною, в якій економічна політика самодержавства виступала головною рушійною силою індустріалізації. Вона забезпечила промисловий розвиток у пореформений період, незважаючи на недостатню кількість фінансів, робочої сили, нерозвиненість ринку збуту продукції і слабкої інфраструктури. У його трактуванні урядові заходи протягом 60–70-х рр. XIX ст. створювали більше перешкод для індустріального розвитку, а лише з 80-х рр. успішно переборювали їх. Виходячи з цього, історик у цілому позитивно оцінював ліквідацію кріпацтва в Росії, однак наголошував і на негативних наслідках цього процесу. Так, дослідник писав: "Відміна феодально-кріпосної системи надзвичайно укріпила позиції общини, яка не дозволяла Росії швидко стати на шлях індустріального розвитку" [5].

Цікавими є пояснення американського історика мотивації поведінки відомих реформаторів у період модернізаційних змін. Він вважає, що зацікавленість уряду у промисловому піднесенні імперії базувалася на його політиці у військовій сфері. Поштовхом до цього була поразка Росії у війні з Туреччиною 1877–1878 рр., яка показала, що країна не займає твердої позиції у світі й значно поступається в своєму розвитку багатьом державам. Головним "важелем політики прискорення індустріалізації" стало залізничне будівництво, яке набрало розмаху з середини 1880-х рр.

Резюмуючи сказане, можна зробити висновок, що Гершенкрон неоднозначно оцінював результати економічної політики ца-

ризму в 2 пол. XIX – поч. XX ст. З одного боку, він говорив про її виняткову роль у промисловому розвитку імперії, позитивний вплив у цілому для економіки. В той же час дослідник наголошував на тому, що уряду не вдалося подолати протиріччя між регресуючим сільським господарством і процвітаючою промисловістю. Результатом цього стала економічна криза 1900 року і революційні події 1905–1907 рр.

Подібною була позиція відомого американського дослідника фон Лауе [6]. Центральним напрямком економічної політики самодержавства у пореформений час він також вважав курс на індустріалізацію. Аналізуючи модернізаційні процеси в промисловому секторі, історик акцентував увагу на протиріччях в аграрній політиці й здійснення промислового розвитку за рахунок села. На відміну від Гершенкрона фон Лауе кульмінацію еволюції в економічній політиці пов'язував із діяльністю Вітте, віддаючи при цьому належне заходам його попередників, зокрема Вишнєградського.

Поширеною була думка про те, що царський уряд проводив політику, спрямовану на прискорений розвиток промисловості за рахунок гальмування капіталістичної еволюції аграрного ладу країни і серед радянських істориків. Так, П.І.Лященко, підсумовуючи основні результати вивчення економічної історії Росії на початок 50-х рр., писав: "Вся народногосподарська, податкова, бюджетна, фінансова, кредитна політика самодержавства, вся його зовнішня політика, відносини з міжнародним капіталом були направлені на захист інтересів буржуазії і розвиток капіталістичної промисловості в країні" [7]. У його розумінні пореформені заходи уряду носили буржуазний характер і еволюціонували від фритредерства до протекціонізму. Саме в 90-х рр. XIX ст. держава найбільше опікувалася індустріальним розвитком імперії.

Відомий дослідник цієї проблеми Гіндін І.Ф. також надавав царському уряду першочергову роль у піднесенні господарства країни після ліквідації кріпацтва. Саме він запропонував концепцію "державного капіталізму в Росії", розглядаючи його як феномен для напівфеодальної економіки [8]. На відміну від позиції Гершенкрона і фон Лауе історик не розділяв аграрну і промислову політику, а доводив їх взаємозалежність. У своїй відомій праці науковець писав: "Класова природа самодержавства передбачає збереження напівкріпосних відносин на селі. В той же час зміцнення політичного панування поміщиків у нових умовах було можливим лише за умов економічного зростання країни, розвитку капіталізму" [9].

Вивчаючи і аналізуючи економічну політику російських урядовців, Гіндін відмічав велике значення форсованого залізничного будівництва, насадження тих галузей промисловості, які ставали невід'ємною складовою всього господарства. В першу чергу, це транспортне машинобудування і виробництво рейок. Тим самим дослідник підтверджував думку про те, що самодержавство форсувало розвиток окремих галузей. Виняток становила фінансова державна підтримка окремих підприємців, діяльність яких для країни була важливою.

Концепції Гершенкрона, фон Лауе, Гіндіна мали великий вплив на зарубіжну та вітчизняну історіографію. Хоча вже в першій половині 60-х рр. були опубліковані праці У.Хендерсон, Р.Порталь, Г.Еллісон, в яких дослідники не погоджувалися з думкою про занепад російського села. Вони стверджували, що реформа 1861 року сприяла модернізації сільського господарства і тим самим створювала сприятливі умови для розвитку промисловості [10]. Історики наголошували на тому, що передумови індустріалізації почали складатися ще до початку буржуазних реформ, а підйом залізничного будівництва відбувався з кінця 60-х років XIX ст.

Ряд дослідників намагалися довести, що імперська держава найбільше сприяла транспортному будівництву і створенню сприятливих умов для надходження іноземного капіталу. Введення в країні золотого запасу коштувало господарству дорого, але це, мабуть, був єдиний вихід для запровадження індустріалізації, зберігаючи при цьому старий політичний режим [11]. У такому трактуванні економічна політика розглядалася з негативного боку.

У сучасних зарубіжних працях різкої критики піддається концепція про домінуючу роль самодержавства в промисловому секторі Росії. Так, американський учений Пол Грегорі вважає, що основною метою економічної політики уряду в період індустріалізації було збільшення надходжень капіталовкладень у країну з низькими доходами шляхом залучення іноземних інвестицій і зростання внутрішніх накопичень [12]. Держава, як і в багатьох промислово розвинених країнах, керувала будівництвом доріг, гарантувала кредити приватним залізницям, проводила кампанію по залученню іноземних підприємців і спеціалістів у Росію. Однак реальні можливості політики самодержавства були обмеженими. Єдиними промисловими субсидіями в державному бюджеті були позики на приватне будівництво доріг, портів і виробництво військового спорядження. Таким чином, субсидії в Російській імперії значної ролі не відігравали.

У цілому, економічна політика уряду будь-якої держави складає систему заходів, спрямованих на покращення розвитку господарства, враховуючи при цьому цілі, завдання й інтереси країни. Вона включає інституційну, інвестиційну, фінансово-кредитну, соціальну, науково-технічну, податкову, бюджетну та зовнішньоекономічну частини. Проводячи серію різноманітних заходів, уряди мають на меті забезпечити авторитет держави на міжнародній арені, який залежить як від політичної, так і економічної стабільності.

Протягом XIX ст. по всій Європі проходив процес розширення владних функцій держави. Багато проектів по реорганізації промисловості були дорогими і без допомоги уряду реалізуватися на практиці не могли. Це стосувалося, в першу чергу, налагодження сучасної інфраструктури. Однак переоцінювати роль держави в період індустріалізації також не потрібно. У Англії, Франції, США уряди переважно створювали сприятливі передумови для індустріалізації, стимулювали економічний розвиток, залучаючи при цьому активно приватний капітал. Порівняно із доіндустріальним періодом у 2 пол. XIX ст. бюджет високорозвинених країнах вже передбачав значні витрати на економічну і соціальну сфери. Важливим моментом було посилення з боку урядів уваги до системи освіти і науки.

У іншому стані перебували ті країни, які становили периферію світової капіталістичної системи. Вони розглядалися "промисловими лідерами" як додаткове джерело сировини, сфера надходження капіталів та ринки збуту продукції. Таке співіснування було вигідним для обох сторін. Держави-аутсайдери запозичували позитивний досвід, поступово прилучаючись до системи світового капіталізму. Таким чином, чим пізніше країна починала процес індустріалізації, тим функції держави розширювалися.

Російська імперія в 2 пол. XIX ст. обрала свій шлях розвитку. Важливу роль у процесах модернізації економіки відігравало державне регулювання. Ще у дореформений час було здійснено спробу реформування господарства, спрямовану на лібералізацію соціально-економічного життя. Але ці зміни не могли докорінно поліпшити ситуацію у Росії через низку гальмівних чинників. Збереження кріпацтва, практична відсутність нових сучасних галузей промисловості, проблема формування ринкової інфраструктури, нестабільність фінансової системи, нестача кваліфікованих кадрів і слабкість вітчизняної буржуазії – все це послужило важливим стимулом для кардинальних змін у політиці царського уряду другої половини XIX ст.

Першим кроком, який започаткував епоху якісних структурних економічних перетворень, стало скасування кріпацтва. Аграрна реформа 1861 року, незважаючи на суперечливість і незавершеність, була прогресивною для промислового сектору. Особиста свобода, можливість самостійного господарювання відкривали селянам широкий простір для приватновласницької ініціативи, стимулювали окремих поміщиків удосконалювати форми і методи сільськогосподарського виробництва.

Одним із першочергових заходів самодержавства в економічній політиці стало створення сучасної ринкової інфраструктури. Це будівництво розгалуженої мережі доріг, формування ефективної кредитно-банківської системи. Важливою умовою, а також показником промислового розвитку країни є її шляхи сполучень. Їх завдання – сприяти налагодженню внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків, полегшувати обмін між регіонами своїми винаходами і товарами. Тільки при добре організованій транспортній системі можна досягти швидкого економічного та технічного росту, тобто ефективного використання природних і суспільних факторів виробництва. Розвинута мережа доріг мала б задовольняти основні вимоги ринку – це швидкість, неперервність, безпечність і дешевизну перевезень. На жаль, для пореформеної Російської імперії ці процеси залишалися рідкістю. Нерозвиненість шляхів сполучення перешкоджала встановленню міцних зв'язків, товарообміну між важливими економічними регіонами, обмежувала можливість експорту вітчизняної продукції.

У 30-х рр. XIX ст. у промислових країнах виникає і значно розвивається новий вид транспорту – залізничний, який був дешевшим, швидким і надійнішим. Зазначимо, з моменту появи розгалуженої мережі залізниць по всій території Європи зріс попит на залізо, вугілля, машини і механізми, а це служило стимулом для розвитку нових галузей – постачальників. При будівництві доріг уряди Англії, Франції, Австрії, США широко використовували іноземний капітал, а Бельгія, Німеччина поєднували державне фінансування з приватним. У цілому, 2 пол. XIX ст. стала великою ерою залізничного транспорту не тільки в Європі, а й в усьому світі [13].

Уряд Росії після будівництва лінії між Петербургом і Царським Селом у 1838 році довгий час цією проблемою не займався. Однак у пореформений період головним об'єктом уваги самодержавства стає залізничне будівництво. Його поява у такій терито-

ріально великій державі сприяла прискоренню індустріалізації імперії. Цей напрямок промислової політики царського уряду мав значний вплив на все господарство Росії. При цьому не варто і перебільшувати наміри влади, яка більше, на наш погляд, підходила до цієї проблеми з утилітарних позицій. У доповідній записці М.Х.Рейтерна Комітету Міністрів за 1866 рік зазначалося: "В основу економічної політики уряду має бути покладене інтенсивне залізничне будівництво. Залізниці повинні зміцнити економіку, оживити внутрішню і зовнішню торгівлю. Це дозволить забезпечити активний торгівельний баланс за рахунок збільшення вивезення, в першу чергу, продукції сільського господарства" [14]. З цього можна зробити висновок, що царизм розраховував такими заходами захистити поміщицьке господарство і підвищити його рентабельність, а також посилити свій престиж на міжнародній арені.

Уже протягом 1865–1900 років залізнична мережа імперії зросла з 3854 до 53774 км, а в Україні відповідно – з 227 до 8417 км. Якщо в 1865 році довжина українських залізниць становила близько 6% загальної довжини їх в усій Росії, то на 1900 рік питома вага збільшилася вже на 16% [15]. Це сприяло розвитку продуктивних сил і розширенню та поглибленню внутрішнього ринку, забезпечило перевезення пасажирів і вантажів. Так, питома вага українських залізниць по транспортуванню товарів зросла з 10 до 25%, а по перевезенню пасажирів – з 13 до 17%. Основними вантажами були: хліб, сіль, кам'яне вугілля та лісові будівельні матеріали [16]. Структура товарного руху по залізницях яскраво ілюструвала спеціалізацію України в народногосподарському комплексі Російської імперії.

Можна констатувати, що на початок 80-х рр. XIX ст. був створений основний кістяк залізничної мережі в Європейській Росії. Це мало позитивний вплив на економічний розвиток і українських земель. Відбувалося розширення районів хлібовивозу до портів Азовського та Чорного морів; встановлювався загальний рівень цін; збільшилися прибутки товаровиробників; вдалося частково об'єднати райони з різним рівнем економічного розвитку в єдину господарську систему. Однак ці позитивні заходи вплинули на швидкий розвиток, у першу чергу, Південно-Східної України, яка стала металургійним центром. У зв'язку із розширенням транспортної мережі тут значно зростають товаропотоки, посилюється процес міграції трудового населення. На кінець XIX ст. прискорюється розвиток кам'яновугільної і металургійної промисловості.

При цьому не варто забувати і про негативні тенденції, пов'язані зі швидким розвитком транспортної мережі. Уряд керувався у своїй політиці виключно імперськими намірами – створити кращі можливості для економічного розвитку центру, забезпечивши вигідний збут продукції на ринку. При цьому гальмувався рух товарів по залізницях, які проходили через територію України. А це в свою чергу створювало додаткові перешкоди для українського виробника, ставило його у невигідні умови, особливо у фінансовому відношенні.

Крім того, процес залізничного будівництва супроводжувався значними спекуляціями і розкраданнями майна. Внутрішні накопичення в країні не могли покрити великі державні витрати. Уряд брав кредит за кордоном для фінансування будівництва казенних доріг і надавав гарантії приватним залізничним компаніям, сприяв освоєнню сучасного обладнання для виробництва інструментів із заліза та сталі. Дослідники підрахували, що протягом 60–80-х рр. витрати на залізничне будівництво складали 12–20% сумарного бюджету, а в 90-х рр. цей відсоток значно зріс [17]. Під час "залізничної концесійної лихоманки" збагатилося багато підприємців. Як результат, дефіцитність, яка постійно супроводжувала бюджетне господарство.

Отже, залізничне будівництво сприяло форсованому розвитку окремих галузей важкої промисловості, але задовольнити повністю її інтереси і потреби не вдалося. Особливо це проявилося під час військової кампанії 1877–1878 рр. Крім того, на середину 80-х рр. у Російській імперії не було врегульовано залізничні тарифи. Навіть у роки промислового піднесення прибуток від експлуатації доріг не покривав великі витрати на їх будівництво.

Слід також відмітити, що складовою частиною транспорту імперії були річковий і морський. Використання їх дозволило зміцнити економічні зв'язки з багатьма країнами, збільшити потреби на метал і кам'яне вугілля, а це сприяло розвитку відповідних галузей промисловості. Такі шляхи сполучення поглиблювали і поширювали місцеві ринки, які становили частину всеросійського внутрішнього комплексу.

Характерною особливістю економічної політики царського уряду наприкінці XIX ст. було її прагнення стабілізувати фінансову систему з метою залучення іноземного капіталу. На 60-ті роки Росія мала постійний дефіцит державного бюджету і великий грошовий борг. Спостерігалося зростання товарних цін і падіння курсу паперових грошей. Царизм поступово зменшував, а згодом

взагалі припинив розмін кредитних білетів на метал, що означало крах системи срібного монометалізму.

Фінансові й податкові імперські заходи, починаючи з 1870 року, спрямовувалися на приєднання Росії до світового золотого стандарту. З метою встановлення твердої валюти російські міністри фінансів проводили політику бюджетних надходжень і обмежень росту грошової маси. Так, у 1862 році за ініціативою М.Х.Рейтерна було відновлено розмін паперових грошей на дорогоцінний метал за поступово зростаючим курсом, який оголошувався напередодні. Згідно з указом від 25 квітня 1862 року, Державний банк розпочав обмін кредитних білетів на золоту і срібну монети [18]. Однак через внутрішню нестабільність (спекуляції), відмову західноєвропейських банкірів надати чергову металеву позику оздоровити фінансове господарство країни не вдалося. Потреба була у проведенні серії ефективних заходів для покращення грошової системи.

Аналізуючи заходи свого попередника, М.Х.Бунге розробив теоретичну концепцію грошової реформи і програму поступових дій міністерства. Вона передбачала: вилучення з обігу надлишкової кількості паперових грошей і їх заміну монетою; перехід до протекційного митного тарифу; встановлення рівноваги між доходами і витратами державної скарбниці, удосконалення кредиту і податків [19]. На 80-ті роки вдалося виконати лише частину цих заходів при збереженні великого дефіциту. Усвідомлюючи необхідність переходу до золотого монометалізму, Бунге пропонував шукати нові джерела нагромадження золотого розмінного фонду. Цьому сприяло успішне проведення ним податкової реформи. Вона дозволила поетапно знизити викупні платежі селян на 12 млн. крб. і ліквідувати подушне. Реформаторська ініціатива міністра фінансів не знайшла підтримки серед консервативного крила уряду, яке захищало інтереси землевласників і перешкоджало впровадженню грошової реформи.

Нові напрямки політичного курсу у фінансовому питанні були запропоновані І.О.Вишнєградським і санкціоновані Комітетом фінансів на засіданні 27 червня 1887 року [20]. Визначалося за доцільне дозволити укладати угоди на золоту і срібну монети, провести девальвацію грошової одиниці. Тобто основні зусилля зосереджувалися на подальшому нагромадженні золотого запасу. Паралельно відбувалося надмірне форсування експорту і обмеження імпорту, що стало причиною промислової депресії.

Одне із найбільш актуальних завдань фінансової політики – введення твердої валюти – було вирішено в ході грошової реформи 1895–1897 років. Заходи, запропоновані Вітте, дали змогу стабілізувати грошову одиницю, створити в Росії значний золотий запас, який використовувався при проведенні подальших значних економічних кредитно-фінансових заходів уряду. Завдяки цьому збільшується кількість державних позик, фінансування залізничного та промислового будівництва. Крім нагромадження золотого запасу і стабілізації курсу паперового карбованця, велике значення мало також формування в імперії внутрішнього металевого ринку. Таким чином, грошова реформа Вітте дозволила встановити в Російській імперії систему золотого монометалізму, яка сприяла входженню її до світового економічного простору.

Промислове будівництво потребувало значних витрат із державного бюджету. Перед урядом постала необхідність вирішення важливого стратегічного завдання – створення ефективної системи поповнення бюджету, яка б забезпечила постійне надходження фінансів до казни і не гальмувала економічний розвиток країни. На той період такими основними джерелами надходження були: податки, доходи від державної монополії та митного обкладання зовнішньоторгівельних операцій.

Реформа податкової системи, яка проводилась у 80-х рр. XIX ст., носила яскраво виражений фіскальний характер, коли надавалися переваги виробникам за рахунок споживачів із низькими доходами. Таке спрямування податкової політики зменшувало реальні споживчі прибутки та скорочувало сукупний попит. Це створювало необхідність розширення державної підтримки галузей промисловості з метою недопущення скорочення обсягів виробництва. Відмінявся подушний податок, зменшувалися викупні платежі. Паралельно збільшився податок на тютюн, землю, нерухоме майно у містах, гербовий збір та митні ставки на окремі товари. Відбулося підвищення плати за патенти, закордонні паспорти, вводився податок на грошові капітали, спадщину, дарування. Значно збільшити доходну частину держави дозволило запровадження винної монополії у 1894 році. Протягом 1895–1898 рр. казенний продаж горілки вводився у 35 губерніях. Такі заходи сприяли скороченню бюджетного дефіциту [21].

Курс на форсований розвиток великої фабрично-заводської промисловості при недостатній кількості внутрішніх резервів спонукав уряд до залучення іноземних інвестицій. "Якщо країна неба-

гата власними капіталами, а їх постійно потребує як держава, так і промисловість, то немає іншого виходу як залучення їх із-за кордону", – такою була позиція реформатора того часу Вітте С.Ю. [22].

У XIX ст. у зв'язку з індустріалізацією економіки стає традицією в Європі вкладати кошти промислово розвинених країн у аграрні. Держави "першого ешелону розвитку", керуючися політичними і економічними інтересами, були зацікавлені у вивезенні капіталу. На початковому етапі експорт здійснювався, в першу чергу, на будівництво шляхів сполучень і кредитну сферу як основу для розширення товарного господарства. Наступним кроком інвесторів є вкладання грошей у розробку корисних копалин і галузей промисловості по обробці сільськогосподарської продукції. Кінцевим результатом такої політики є контроль над важкою промисловістю і розширення світового ринку.

Російська імперія не була винятком. Вона належала до тих країн, які інтенсивно ввозили капітал у вигляді позик й інвестицій. Вже на кінець століття іноземні компанії зайняли впевнені позиції у найприбутковіших галузях імперської економіки, поступово перетворювалися на справжніх донорів для важкої індустрії, яка була найбільш капіталоємною, а тому непосильною для вітчизняної буржуазії. Дослідження, присвячені іноземним інвесторам у Росії, доводять, що їм доводилося стикатися із "візантійською" російською бюрократією [23]. Само собою, чиновники вимагали хабарів, але все ж таки видавали патенти на діяльність тим компаніям, які були світовими лідерами. При цьому, на жаль, російському уряду не вдалося встановити конкуренцію між ними.

Введення золотого стандарту сприяло збільшенню надходжень іноземних капіталів у російську й українську економіку. Так, середній річний прибуток інвестицій з 1885 до 1897 року становив 43 млн. крб., а вже протягом 1897–1913 років він дорівнював 191 млн. крб., тобто збільшився майже в 4,4 рази, при цьому співвідношення суми іноземних грошей до національного доходу складало близько 1,5%, порівняно з 0,5% [24]. Ситуація ускладнилася під час загострення політичного життя в Російській імперії у 1904–1905 рр., але вже в період 1906–1908 рр. потік іноземних інвестицій значно зріс. Не варто забувати і про ті проблеми, які виникали в економіці у зв'язку з цим. Великі інвестиції призводили до посилення залежності імперії від іноземних держав. Так, Росія щорічно з 1885 по 1897 рік брала позики в розмірі 49 млн. крб. (60% всіх займів уряду), із них 33 млн. витрачалося на закупівлю золота.

Найбільш активні позиції у загальноімперській економіці спочатку відігравали французький, англійський, американський, німецький, а пізніше лідерство зайняв бельгійський капітали. Так, англійці вкладали великі гроші у нафтову промисловість, а згодом стали практично монополістами в кольоровій металургії. Американські інвестори фінансували залізничне будівництво. Особливий інтерес до російської економіки проявляла Німеччина, враховуючи свою територіальну близькість. Німецькі підприємці були зацікавлені у розвитку текстильної промисловості. На пізньому етапі індустріалізації вони відкривали по всій імперії великі промислові об'єднання: хімічні, електричні, машинобудівні, а також заклади, які займалися видобутком природних ресурсів для своєї економіки, контролювали збут продукції за кордон.

Безперечно, багаті на сировину, дешеву робочу силу українські землі особливо приваблювали іноземців. Загальна сума французьких капіталів тут становила 220 млн. франків, бельгійських – 155 млн. крб., німецьких – 29,7 млн. крб., англійських – 23 млн. крб. [25].

Аналізуючи такі кількісні дані, можна говорити і про наслідки такої політики самодержавства. Російська економіка потрапляла у пряму залежність від світових підйомів і спадів інфляційного, інвестиційного і виробничого циклів. Хоча досвід імперії показав, що внутрішні кризи і хаос створювали більшу нестабільність для економіки країни.

Наслідки цих процесів не можна оцінити однозначно. З одного боку, це сприяло викачуванню грошових ресурсів із країни у вигляді багатомільйонних відсотків, величезних дивідендів від акцій, знижуючи темпи зростання внутрішніх капіталовкладень. З іншого боку, приплив зарубіжних інвестицій прискорив зростання важкої індустрії, суттєво вплинув на створення залізничної мережі, сприяв технічному переоснащенню промисловості. За таких умов відбувалася поступова інтеграція української економіки до загальноімперської структури.

Слушною є думка української дослідниці Т.І.Лазанської про те, що вторгнення іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості. Особливо це стосувалося металургії, машинобудування. За короткий час інвесторам вдалося отримати великі дивіденди. Під тиском іноземних акціонерних компаній дрібні вітчизняні підприємства розорювалися, хоча деякі об'єднувалися у товариства змішаного

типу. Варто зазначити, що українському виробнику ще бракувало досвіду, підприємливості, бажання ризикувати. Тому вони вкладали гроші переважно у ті галузі, які не потребували значних капіталовкладень, а це дозволяло іноземцям активно проникати у російську і українську економіку. В результаті цього вони стали займати лідируючі позиції у господарстві, контролювати ринок і збагачуватися за рахунок освоєння природних ресурсів [26].

На нашу думку, варто виділити і той аспект, що, незважаючи на постійний дефіцит у країні вільних капіталів, Росія сама виступала у якості кредитора для деяких держав Сходу і Балканського півострова. Вивіз капіталів здійснювався або безпосередньо Державним банком, або через банки, підпорядковані Міністерству фінансів. За період із 1894 по 1897 роки було створено спеціально три такі банківські установи, які проводили політику "світового економічного проникнення Росії на ринок" [27]. Російсько – Китайський і Російсько – Корейський були утворені на державні кошти при підтримці французьких інвесторів. Позичково – судний банк Персії не був пов`язаний із іноземними кредиторами і розглядався як філіал Державного банку. Ці установи займалися страхуванням і продажем нерухомостей, випускали власні банкові білети, здійснювали різні фінансові операції з іноземними підприємствами та приватними особами.

Таким чином, підтримання іміджу політичної і господарської стабільності імперії було необхідною умовою для залучення іноземних інвесторів. Можна погодитися із думкою окремих дослідників про те, що Росія в 2 пол. XIX ст. була країною необмежених економічних можливостей, хоча робота на її ринку супроводжувалася значним ризиком. Російський інвестиційний цикл у загальному відповідав аналогічним процесам у інших країнах: підйом фінансових витрат у 90-ті рр. XIX ст., між 1908 і 1913 роками. Відмінною особливістю імперської економіки був значний вплив на фінансову ситуацію революційних подій 1905–1907 років [28].

Як уже зазначалося, масовий наплив зарубіжних капіталів припадав на 80–90-ті рр. XIX ст. Це було пов'язано із протекційною політикою російського уряду, яка спрямовувалася на захист промисловості від іноземної конкуренції, вихід держави на зовнішній ринок, фінансове стимулювання експорту та скорочення імпорту. Вона може здійснюватися шляхом іноземних квот або добровільних експортних обмежень [29]. Але особливе значення для розвитку промисловості мали митно-тарифні заходи.

У цілому, проблема протекціонізму набула особливої актуальності для Російської імперії в середині XIX ст. і викликала неоднозначні оцінки. В цей період багато українських економістів виступали проти такої політики у зовнішній торгівлі. Це співпадало із загальним спрямуванням економічного вчення, яке переважно базувалося на принципах лібералізму. З посиленням іноземної конкуренції з'являються прихильники теорії про поєднання елементів протекціонізму та вільної торгівлі. При цьому вони наголошували на таких основних моментах: митна політика має бути більше не охоронною, а фіскальною; протекціонізм варто узгоджувати із заходами внутрішньої економічної політики; визначати пріоритетні вітчизняні галузі, які потребують захисту від іноземної конкуренції [30]. Незважаючи на різні підходи, можна стверджувати, що більшість українських економістів пореформеного періоду стояли на позиціях активного втручання держави в ринкову економіку, але наголошували на необхідності зваженого підходу в кожному конкретному випадку.

Митну політику Російської імперії 2 пол. XIX – поч. XX ст. можна умовно поділити на два етапи: на першому – відбувся перехід від заборонної системи до помірковано-охоронної (тарифи 1850 і 1868 рр.), а на другому – у 80-х рр. було підвищено ставки мита практично на всі товари, які регулювалися тарифом 1891 року, що мав яскраво виражений охоронний характер [31]. Основним принципом положень 1850, 1868 років було зменшення кількості забороненої для ввезення продукції, а також урівняння мита на морському і сухопутному кордонах. Ці тарифи були недосконалими і потребували уточнень як у фінансовому, так і торговому відношенні. Це було зроблено в 1877 році, коли всі митні тарифи збиралися у золотій валюті по номінальній вартості кредитного карбованця.

Однак часткові надбавки вказували на необхідність перегляду загального тарифного законодавства, що і було зроблено в 1891 році. Основна ціль, яку ставив перед собою уряд, – це захистити ті галузі промисловості, які приносили державній скарбниці найбільше прибутків. У першу чергу, до них належали металургійна, машинобудівна, чавуноливарна, рейкопрокатна, текстильна, виробництво гасу.

Тарифні нововведення 1891 року були зумовлені ще й зміною ситуації на зовнішньому ринку. До 90-х рр. XIX ст. російський уряд встановлював однакову митну систему для всіх держав. Однак поступово західноєвропейські країни, потребуючи захисту

власної продукції, затверджували охоронні тарифи на сировину. Це призвело до створення системи подвійного конвенційного тарифу, за якою Російська імперія уклала протягом 1892–1893 років нові договори з Німеччиною, Італією, Австро-Угорщиною, Швейцарією і Бельгією [32]. Росія змушена була підняти експортні ціни у середньому на 30% і встановити подвійний митний тариф. Це означало, що загальний існував для країн, які найбільше постачали продукції на російський ринок, а підвищений – для всіх інших держав-експортерів. Внаслідок цього відбулися позитивні зміни. Так, Франція знизила тарифи на 50% на очищений і неочищений керосин, полегшила збут російських нафтових продуктів. Паралельно із митними тарифами були врегульовані й залізничні.

Враховуючи ситуацію на ринку, у 1895 році було прийнято закон про нормування виробництва цукру та регулювання цін на його продаж. Виробники отримували значну підтримку з боку держави, яка захищала внутрішній ринок цукру високими митними бар'єрами, надавала цукрозаводчикам позики під вигідні проценти, а також статус привілейованих позичальників за вексельними кредитами.

Варто зазначити, що активну участь у економічному житті пореформеної країни відігравали промисловці й організовані ними впливові представницькі організації. Вони вживали всі можливі заходи, впливаючи на рішення тарифної комісії: діяли через земства, свої зібрання, пресу, закликаючи уряд захистити вітчизняного виробника. Перший крок у цьому напрямку було здійснено у 1877 році із введенням золотого мита. Подальші зміни тарифів 1881, 1886, 1887 років сприяли розвитку вугільної промисловості Донбасу, а рішення 1898 року дозволило ввозити деталі для сільськогосподарських машин, які не вироблялися у Росії.

У 1877 році було створене Південноросійське гірниче Товариство, яке з самого початку своєї діяльності прагнуло завоювати внутрішній ринок і витіснити з нього англійців [33]. Воно займалося питаннями збуту вугілля якомога вигідніше для споживача, контролювало за перевезенням вантажів, намагалося збільшити використання вітчизняного вугілля залізницями, фабриками і заводами. Результатом діяльності Товариства було призупинення з 1884 року потоку іноземного палива на російський і український ринки. Однак, незважаючи на неодноразові підвищення уряду митних ставок на вугілля та кокс, повністю захистити інтереси вітчизняних гірників не вдалося.

У цілому, така митна політика у другій половині XIX ст. – на поч. XX ст., з одного боку, була результативною. Значно зросли прибутки держави від митного збору, який у 1870–1876 рр. становив у середньому 72,1 млн. крб., а у 1887–1891 роках уже 115,2 млн. крб. [34]. Також позитивного вигляду набув торговий баланс Російської імперії. Бурхливо почали розвиватися окремі галузі: вугільна, залізорудна, металургійна, винокурна, цукрова, гірничозаводська. Запроваджуючи високі митні тарифи, російському уряду вдалося на певних етапах захистити вітчизняну промисловість від конкуренції з боку більш дешевої іноземної продукції, тим самим розширити можливості внутрішнього ринку.

Однак, наголошуючи на позитивних аспектах такої політики протекціонізму, варто виділити і її недоліки. В першу чергу, це стосувалося тих "непріоритетних" галузей промисловості, які значною мірою залежали від експорту своєї продукції, а держава не гарантувала їм вигідного збуту товарів у середині країни. Спостерігалося значне підвищення тарифів на матеріали, яких у нас не було або їх видобуток обходився вітчизняній промисловості набагато дорожче, ніж ввезення із-за кордону. Так, наприклад, важко було суперничати із англійськими виробниками бавовни, якщо нашим промисловцям вона коштувала на 40% більше [35].

На наш погляд, значне опікування окремих виробництв з боку уряду в кінцевому результаті призводило до відсутності конкуренції в середовищі промисловців, втрати стимулів до покращення продуктивності праці та якості продукції, а це не сприяло розвитку ринкової економіки.

Окремі дослідники вважають, що держава, проводячи таку митну політику, більше керувалася власними потребами, ніж промисловості в цілому. Адже не існувало спеціальних тарифів для заохочення окремих галузей або залучення іноземних компаній, а напівфабрикати обкладалися таким же податком, що і готова продукція. Це призводило до того, що іноземці були зацікавлені в отриманні монопольної влади на російському ринку з метою перекласти весь тягар оплати на вітчизняного виробника [36].

Характерними особливостями державного регулювання економіки Російської імперії в 2 пол. XIX – поч. XX ст. слід також назвати: створення підприємств і банківських установ при активній участі самодержавства та їх фінансова підтримка під час кризових ситуацій; значні обсяги державних замовлень; урядові субсидії та надання пільгових кредитів.

Зростання кількості підприємств вимагало розширення системи кредитування, яка продовжувала залишатися малоефективною. До 60-х рр. в Україні існувало лише кілька приватних банківських домів, які надавали позики під високі відсотки і тому були доступні вузькому колу підприємців. Банківська мережа в Україні почала формуватися після урядового рішення про заснування у 1860 році Державного банку, який взяв на себе основний тягар кредитування. Його контори існували майже в усіх губернських містах. Важливим було те, що центральний банк Російської імперії забезпечував основними капіталами дрібні кредитні установи, сприяючи тим самим їх появі. Також він здійснював керівництво та контроль за діяльністю ощадних кас, сприяв регулюванню хлібної торгівлі шляхом видачі пільгових позик під заставу хліба.

Крім безпосередньої фінансової підтримки окремих галузей промисловості, значна увага з боку уряду приділялася проблемі створення у країні мережі комерційних банків. Постанови від 26 червня 1889 та 3 липня 1894 років деталізували правові засади банківської діяльності. На початок 90-х рр. у Росії існувало 36 комерційних банків і 107 товариств взаємного кредиту, які діяли на основі затверджених урядом статутів і зобов'язувалися періодично публікувати у пресі інформацію про стан своїх рахунків і результати річної діяльності.

Не залишалися поза увагою держави і торгівельні доми та біржі, узаконені в 1870 році. Якщо в першій половині XIX ст. виділялися своїми масштабами за обсягом товару тільки Одеська та Кременчуцька, то у пореформену добу крупні біржі діяли вже у Миколаєві, Херсоні, Сімферополі, Катеринославі, Харкові, Києві. Саме вони взяли на себе роль посередника як у внутрішній, так і зовнішній торгівлі.

Важливим заходом, що дозволив перебудувати промисловість за капіталістичним зразком, стало акціонерне засновництво, особливо поширене у цукровій та важкій промисловості. Розширення і зміцнення банківсько-кредитної системи, стабілізація карбованця зумовили початок монополізації виробництва в усіх галузях народного господарства.

Поширеним напрямком протекційної політики уряду в період індустріалізації була фінансова підтримка прибуткових галузей промисловості, насамперед, гірничодобувної, металургійної, машинобудівної, харчової (цукрова та винокурна). Серед різноманітних заходів найпоширенішими були: державні гарантії і субсидії,

які надавались у вигляді премій; участь казенних коштів у формуванні капіталів підприємств; позики та авансування казначейських грошей; дозвіл на безмитне ввезення обладнання і матеріалів.

Значну підтримку отримували і окремі капіталісти – засновники промислових підприємств. Зокрема, їм надавалися багаторічні відстрочки платежів за поставки продукції на зовнішній ринок, а також безпроцентні аванси за державні замовлення. У вигідному становищі перебували ті підприємства, що експортували вітчизняні товари за кордон. Значні державні субсидії отримували найпотужніші заводи, переважно металургійні. Особливе опікування спостерігалось у кризові роки.

При очевидному підвищенні продуктивності праці, зростанні виробництва недоліком протекційного курсу уряду протягом 2 пол. XIX ст. було стимулювання розвитку переважно великих підприємств. За таких умов відбувається поступовий занепад дрібних та середніх форм промисловості, які залишались історично основою господарства аграрних регіонів Російської імперії. Такі дестабілізуючі фактори у розвитку захищених і незахищених урядом галузей зумовлювали регіональні диспропорції. Однак доцільно говорити про те, що активне втручання держави в економіку в цілому мало позитивні результати. Зокрема, така політика сприяла становленню в країні капіталістичних відносин, прискорювала розвиток фабрично-заводської промисловості та нових видів транспорту.

Література

1. Рондо Камерон. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. – М.: Росспэн, 2001. – С. 259.
2. Там само. – С. 260.
3. Там само. – С. 260–261.
4. Бовыкин В.И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861–1900 гг. // Экономическая история: Ежегодник. – 2002. – М.: Росспэн, 2003. – С. 4–5.
5. Там само. – С. 7.
6. Там само. – С. 5.
7. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР.– М., 1952. – Т. 2. – С. 175–176.
8. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892).– М.: Госфиниздат, 1960. – С. 310.
9. Там само. – С. 17–18.
10. Бовыкин В.И. Вказ. праця. – С. 8.
11. Там само.– С. 9.

12. Пол Грегори. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчеты и оценки.– М.: Росспэн, 2003. – С. 17–18.

13. Рондо Камерон. Вказ. праця. – С. 250.

14. Лаверычев В.Я. Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России: Сборник статей. – М.: Академия Наук СССР, Институт истории СССР, 1984. – С. 9.

15. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90 рр. XIX ст. – К., 1968. – С. 82.

16. Там само. – С. 84.

17. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.).– М.: Госфиниздат, 1954. – С. 131.

18. Дерев'янкін Т.І., Сайкевич О.Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 31–32. – К., 2000. – 56–57 с.

19. Горбоватий М.Д. Основні напрями промислової політики Росії (2-га пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 31–32. – К., 2000. – С. 122.

20. Там само – С. 122–123.

21. Дерев'янкін Т.І., Сайкевич О.Д. Вказ. праця. – С. 64.

22. Пол Грегорі. Вказ. праця. – С. 23.

23. Там само. – С. 23.

24. Там само. – С. 24.

25. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 156.

26. Там само. – С. 156–157.

27. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895–1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии).– Л.: Наука, 1975. – С.5.

28. Пол Грегори. Вказ. праця. – С. 26.

29. Блэк Джон. Экономика: Толковый словарь: Англо-русский.– М.: Инфра, 2000. – С. 591.

30. Сайкевич О.Д. Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів 2 пол. XIX – XX ст.: Автореферат. – К., 2004. – С. 13.

31. Там само. – С. 10.

32. Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и О.О.Петрушевского. – Л.: Лениздат, 1991. – С. 284–285.

33. Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С. 14.

34. Там само. – С. 16–17.

35. Кроттэ А.Е. Правда о нашей промышленности. – СПб., 1903. – С. 34–35.

36. Пол Грегори. Вказ. праця. – С. 23.

М.М.Москалюк

Загальний нарис становища промисловості на Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

Незважаючи на досить швидкі темпи розвитку народного господарства у той час, яких, можливо, не знали інші держави, Російська імперія відставала в своєму суспільно-економічному поступі від передових західноєвропейських країн. Переплетіння капіталізму і залишків кріпосництва, насамперед у вигляді збереження великого поміщицького землеволодіння, відробіткової системи в аграрному секторі, а у галузі політичної надбудови – самодержавства як оплоту класу поміщиків, негативно позначилися на подальшому історичному розвитку тодішнього суспільства.

Попри все саме цей період став добою посиленого зростання капіталізму знизу та насадження його згори. Останнє найбільш наочно проявилося в галузі створення великої промисловості. Проте насадження капіталізму не було якоюсь особливістю розвитку Російської імперії. Різниця полягала лише в тому, що на наших теренах, на відміну від західноєвропейських капіталістичних держав, цю функцію виконувало самодержавство – виразник і оплот інтересів поміщицько-дворянського класу. Це значно затримувало зростання капіталізму "знизу". Те ж саме відбувалося і в соціально-економічному розвиткові України, але тут усе значно ускладнювалося політичною неволею та русифікаторськими діями державного апарату імперії.

Проблемою промисловості та промислового розвитку України свого часу займалося ряд вчених. Зокрема, слід відмітити ряд дослідників даної проблематики на чолі з такими світилами науки, як О.О.Нестеренко [1], І.О.Гуржій [2], П.І.Лященко [3] та ряд інших. Проте дослідження проблеми промисловості України набуває дедалі більшої актуальності, особливо на сучасному етапі розвитку України та вступу її у систему ринкових відносин.

Для проведення політики насадження капіталізму, звичайно ж, були об'єктивні умови, а саме – нагальна потреба в розвитку великої промисловості. Адже саме промислову відсталість найбільш чітко усвідомило самодержавство, зазнавши важкої поразки у Кримській війні від індустріально розвинутих країн Заходу. А тому після 1861 р. держава стала на шлях форсованого розвитку промисловості, надаючи її засновникам активну допомогу у ви-

гляді держзамовлень, щедрих субсидій, великих премій, задовольняючи вимоги протекційного мита пільгових тарифів [4].

Отже, разом з об'єктивними факторами, дією економічних законів капіталістичного суспільства, які покликали до життя велику фабрично-заводську промисловість, існував і суб'єктивний – протекційна політика уряду. Причому суб'єктивний чинник в Російській імперії був досить дієвим.

До 60-х років XIX ст. в Росії переважало поміщицьке господарство, яке гальмувало виникнення і розвиток капіталістичних виробничих відносин. Проте вже з другої половини XVIII ст. в країні інтенсивно відбувався процес розкладу феодального господарства, посилено розвивались товарно-грошові відносини, розширявся внутрішній і зовнішній ринок, зростала кількість промислових підприємств і робітників, зайнятих на цих підприємствах. Таким чином, в середині феодального суспільства, на базі економічної структури феодалізму виростала економічна структура нового, капіталістичного суспільства. Ще більше посилився цей процес на початку XIX ст. [5].

Реформа 1861 р. розчистила ґрунт для утвердження промислового капіталізму в Росії і на Україні. Але і після реформи пережитки кріпосництва ще зберігалися. Тому розвиток капіталізму в Росії і на Україні пробивався через товщу не знищених кріпосницьких пережитків, які затримували розвиток продуктивних сил, поглиблювали всі суперечності в економіці, збільшували страждання трудящих, які терпіли подвійний гніт: з боку кріпосників і з боку капіталістів [6]. Реформа в Росії відкрила широкі можливості для розвитку капіталізму. У пореформене сорокаріччя здійснювалися такі економічні перетворення, які в деяких країнах Європи займали цілі століття. Це було цілком закономірно, тому що в Росії використовувалися результати технічного прогресу, готові організаційні форми виробництва, вільні капітали держав, які раніше стали на капіталістичний шлях

Під дією загальних економічних законів капіталізму цей розвиток проходив нерівномірно – роки піднесення змінювалися періодами спадів і криз. Вже в 1873–1876 рр. промислова криза охопила Росію, в тому числі й Україну, а потім, після деякого промислового пожвавлення, криза повторилась у 1880–1886 рр. [7]. Серед них особливе місце займає період промислового піднесення 90-х років XIX ст. Він був завершальним етапом промислової революції, який привів до зміни матеріально-технічних умов виробництва і значного зростання продуктивних сил [8].

Головним результатом та рушієм усіх змін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю [9].

Останнє десятиріччя XIX ст. займає особливе місце в історії російського капіталізму. Це був період бурхливого промислового піднесення, завершення промислового перевороту, який знаменував перехід від мануфактури до фабрично-заводської системи капіталістичного виробництва [10].

Як відомо, існують різні дані про кількість зайнятих у дрібній сільській кустарній промисловості Російської імперії – від 10–12 і навіть 15 млн. до 1,5 млн. чоловік. Загальна кількість зайнятих у дрібній сільській промисловості визначено нею в 4 млн. чоловік, поділених порівну між власними кустарями, тобто безпосередніми виробниками, працюючими на вільний ринок і на скупщика, і найманими робітниками різних категорій [11].

Таблиця 1

Кількість і розміщення населення, зайнятого промислами на Україні на початку XX ст. [12]

№ з/п	Губернії	Промисловців на 10 тис. сільського населення (чоловік)	Всього промисловців (тис. чоловік)
1	Волинська	188,6	71,2
2	Катеринославська	21	5,4
3	Київська	78	30,5
4	Подільська	247,4	88,5
5	Полтавська	208,2	67,4
6	Харківська	122	34,4
7	Херсонська	245,6	56
8	Чернігівська	281,5	79,7

Швидкими темпами зростала кількість робітників. У 1860 р. їхня кількість на Україні становила 85,5 тис., а на початку XX ст. – 360 тис. чоловік. Це був промисловий пролетаріат, сконцентрований головним чином у районах кам'яновугільної і металургійної промисловості України – Донбасі і Криворіжжі [13].

Проте, незважаючи на значні залишки кріпосництва, розвиток промислового капіталізму в Росії відбувався дедалі прискореними темпами.

Таблиця 2

Кількість робітників на великих капіталістичних підприємствах з 1865 по 1890 рр. [14]

Роки	Число робітників (у тисячах)			
	у фабрично-заводській промисловості	у гірничій промисловості	на залізницях	всього
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1432

Розвиток великої промисловості в Україні почався трохи пізніше, ніж у Великоросії. Пояснюється це тим, що Україна, до возз'єднання її з Росією в 1654 р., перебувала в системі економічно відсталого польсько-шляхетського господарства, зазнавала нечувано жорсткої експлуатації і національного гніту і через це не мала умов для нормального розвитку продуктивних сил.

У кінці XVII і на початку XVIII ст. почався помітний процес розкладу феодалізму і розвитку товарних відносин у народному господарстві України.

На Україні в пореформений період, за винятком кількох перших років після скасування кріпацтва і під час криз, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо в 1869 р. на Україні нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. Тобто число їх зросло більше ніж у два рази. За цей час вартість фабрично-заводського виробництва виросла з 71,5 млн. крб. до 439,2 млн. крб., або більше як у шість разів [15]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості України відбувалося в основному не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення нових потужних підприємств і розширення виробництва на існуючих підприємствах.

Після реформи 1861 р. в Локочах Волинської губернії виникають перші капіталістичні підприємства. У 1868 р. тут вже було 2 суконні фабрики (вартість річної продукції яких дорівнювала 450 крб.) та цегельний завод. Селяни займалися кустарними промислами, які тут велися здавна. Особливо були розвинутими столярне виробництво, ковальська справа, ткацтво [16].

Поряд із промисловістю розвивалося і кустарне виробництво. На початку XX ст. кустарними промислами займалися: в Овруцькому повіті 13% селянських дворів, у Житомирському – 12%, у Новгород-Волинському – 8% Волинської губернії. Головними з

кустарних промислів були: ткацький, деревообробний, ковальський, взуттєвий і гончарний. Всього в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах у 1900 р. налічувалося понад 25 тис. кустарів [17].

У 1893 р. у Волинській губернії нараховувалось великих і малих промислових підприємств 1672. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи і фабрики [18].

У пореформений період Катеринославська губернія швидко перетворювалась на центр промисловості Півдня країни. Так, якщо в 1861–1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то в 1871–1880 рр. – 30, у 1881–1890 рр. – 57, у 1891–1990 рр. – 164. Розвивалася головним чином добувна і обробна промисловість. Сприяло цьому розпочате в 70-х роках будівництво залізниць, а особливо введення в експлуатацію в 1884 р. Катеринославської (нині Придніпровської) залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яновугільний і Криворізький гірничорудний басейни. Швидко зростав видобуток марганцевої руди. Пуском 10 травня 1887 р. першої домни Брянського заводу було покладено початок металургійній промисловості Придніпров'я [19].

Слід відмітити, що у Катеринославській губернії гірничозаводська справа з кожним роком починає зростати, незважаючи на те, що тут вона почала розвиватися не так давно, тобто з прокладенням залізниць. Усіх рудників, фабрик і заводів в 1893 р. було 2909 [20].

У 1901 р. в районах Бахмата і Слов'янська Донецької області працювало біля трьох десятків соляних заводів і декілька рудників, які виробляли майже 30,6 млн. пудів солі, що становило 26,8% загальноросійського виробництва, а через два роки – відповідно 32 і 31,3% [21].

Водночас набули дальшого розвитку кустарні промисли Черкащини. За неповними даними, в 1912 р. на Черкащині працювало 19500 кустарів. У Золотоніському повіті було найбільше кустарів (5941 чоловік). На правобережжі сучасної області налічувалося 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравці, 1551 коваль. Поширенням ткацтва відзначалася Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробних промислів – Черкаський і частково Канівський повіти [22].

Велика концентрація промисловості призводила до утворення монополістичних об'єднань і на Черкащину. Так, 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві був створений синдикат, керівну роль у ньому зайняли Бобринські (що мали 6 заводів), Браницькі (7),

Потоцькі (7), Бродські (9), Терещенко (7). Основним завданням цього об'єднання було не допустити зниження цін на внутрішньому ринку. Утворення синдикату погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер збут буряків здійснювався на визначені синдикатом заводи. Ціни встановлювалися наперед і були дуже низькими. Крім синдикату цукрозаводчиків, які виробляли цукор-пісок, існував ще й синдикат рафінадних цукрозаводчиків (організований у Києві 1890 р.) [23].

Значно прискорились темпи розвитку промисловості в Києві після відміни кріпосного права. З другої половини XIX ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненими галузями промисловості в місті були харчова і легка (цукроворафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова). Крупними промисловими підприємствами були цукроворафінадний завод на Деміївці, млин на Поділлі, пивоварний завод на Кирилівській вулиці, тютюнові фабрики С.Когена, М.Когена і інші [24].

У 1893 р. у Київській губернії було 673 фабрики і заводи, серед яких найбільше значення мали 62 цукрові, 4 рафінадних, 77 винокурних і мукомельних [25].

Наприкінці 80-х років XIX ст. у Київській і Подільській губерніях в середньому збирали по 100–107 берківців цукрових буряків з десятини. Тим часом у багатьох економіях урожай цієї культури перевищував 140 берківців, а в Полянській економії становив 153 берківці з десятини [26].

Значний розвиток промисловості на Україні, в основному у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу. Київ з його великими банками був більш-менш самостійним – хоча і залежним від петербурзьких банків – фінансовим центром цукрової промисловості. Харківські з'їзди представників гірничозаводської і металургійної промисловості мали керуюче значення в монополістичних організаціях цих галузей [27].

Наприкінці 1880-х та на початку 1890-х років на південному Поділлі запанувала "фосфорна лихоманка": в 1888 р. тут добували 321 тис. пудів, а в 1890 – 550700 пудів. У Жмеринці навіть збудували суперфосфатний завод, але родовище швидко вичерпалось, і вже 1895 р. видобуток впав до 166900 пудів. Імпорт мінеральних добрив знищив у зародку цей вид промисловості. Слабо розвивалось і ткацтво, найкращим прикладом чого може

послужити значне скорочення випуску продукції фабрикою Сангушків у Славуті. Повсюдно зменшувалась кількість текстильних фабрик, що добре видно із з даних, вміщених в таблиці:

Таблиця 3

Кількість текстильних фабрик на Правобережжі у 60–90-х роках XIX ст. [28]

Губернії	1859 р.	1879 р.	1884 р.	1888 р.
Київщина	42	42	37	17
Поділля	8	18	16	14
Волинь	65	41	42	40

Усіх фабрик і заводів, які діяли у 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалось 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 крб. Найбільш розвиненими були цукрові заводи, яких нараховувалось в цей період 44, винокурних – 79, існував 51 паровий млин, 2157 водяних, 1327 вітряних, 23 млини, які приводились в рух тягловою силою (тваринами) і 499 крупорушки. Суконних фабрик було 42, тютюнових – 13 [29].

Невелика кількість статистичних даних не дає можливості скласти повний опис існуючих в Полтавській губернії кустарних промислів. Проте найбільш поширеними були вироби із дерева, гончарний промисел, ткацтво, шкіряне виробництво, ковальський промисел, гребінний та чоботарський [30].

У Полтавській губернії в 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [31].

Усіх фабрик і заводів у Таврійській губернії у 1893 р. було 387 із 5067 робітниками і з виробництвом у 4794917 крб. характер [32].

Варто відмітити, що Крим хоч і досяг на початок XX ст. певних успіхів у розвитку промисловості, великих підприємств тут було небагато. Найбільшими промисловими центрами залишалися Керч і Севастополь. Розвивалася переважно легка і харчова промисловість. У Керчі і Феодосії діяли тютюнові фабрики. Сезонно працювали консервні та виноробні заводи. Значно збільшився видобуток солі – в 1882 р. він досяг понад 20 млн. пудів. У 1913 р., за приблизними підрахунками, в Криму налічувалося 1247 промислових підприємств, на яких працювало 16–17 тис. чоловік. Приблизно 60% усього промислового пролетаріату було сконцентровано на Керченському металургійному заводі і суднобудівних верф'ях Севастополя. Близько 2 тис. робітників працювали в каменоломнях, на залізних рудниках, на видобутку солі [33].

Після реформи 1861 р. на Сумщині поряд з промисловістю розвивалися також кустарні промисли. Особливого поширення набули ткацький, деревообробний, гончарний. Крім того, кустарі виготовляли взуття, одяг, речі домашнього вжитку [34].

У Харківській губернії у 1893 р. домінувала цукрова промисловість, також існувала тютюнова промисловість. Відзначалась своїм виробництвом пиво-медоварна, крупорушна, цегельно-гончарна і фаянсова, чавунна промисловості [35].

Слід відмітити, що, за даними 1895 р., Харківська губернія за виробництвом промислової продукції посідала одне з провідних місць на Україні. На той період тут налічувалось 893 підприємства, в тому числі 360 – фабрично-заводського типу [36].

На кінець XIX ст. в Харківській губернії зустрічаються такі виробництва, як деревопильні промисли, бондарі, столярі, плетення кошиків, гончарний промисел, ткацький, шкіряний, пошиття шуб, кожухів і ін., вироби із металу, виробництво сільськогосподарських машин [37].

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося в другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості), металообробної (17%) і текстильної (9%) промисловості [38].

У 60–90-х роках XIX ст. виникло чимало промислових підприємств на Одещині, щоправда, здебільшого невеликих, у ряді повітових міст і містечок. Це були в основному підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. В 1890 р. на території сучасної Одеської області (крім Одеси), не рахуючи невеликі сільські вітряки, діяло 38 млинів, які виробляли борошна на 850 тис. крб. У таких містах, як Ананьїв, Акерман, Болград, Рені, було по кілька млинів. У Татарбунарах, Тарутиному і деяких інших населених пунктах Задністров'я, в якому особливо широко було розвинене вівчарство, існували невеликі заводи, що виробляли грубе сукно. В Ізмаїлі діяли рибні заводи. В багатьох населених пунктах були цегельно-черепні заводи. В наддністрянських і придунайських містах – Акермані, Маяках, Ізмаїлі, Рені та інших – працювали лісопильні. В Сараті виник невеличкий завод землеробських знарядь, що належав німецьким колоністам [39].

Наприкінці XIX та на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної й ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна [40].

У пореформений період виникають нові і розширюються діючі кустарні промисли та ремесла на Кіровоградщині. Якщо в Єлисаветградському повіті ними займалися 6,4% селянських господарств, то в Олександрійському – 17,5%. Значного розвитку набув деревообробний та інші лісові промисли в Аджамці, Знам'янці, Новогеоргіївську, Новому Стародубі, Новій Празі, Олександрівці, Цибулевому тощо. Ці населені пункти славилися стельмахами, різчиками посуду, меблярами, столярами. Центрами гончарного виробництва стали села Мошорине (80 майстрів), Ревівка (60 майстрів), Скубіївка, Новогеоргіївськ, Таборище, Толова Балка. За межі домашньої промисловості вийшли чимбармтво, виготовлення одягу і взуття, добування дьогтю й смоли [41].

У 1893 р. у Херсонській губернії всіх фабрик і заводів (крім Одеси і Миколаєва) нараховувалось 13663, сума виробництва становила 18652212 крб. і робітників було 22287 [42].

У Чернігівській губернії на кінець XIX ст. існували такі кустарні промисли: гончарний, чоботарний, виробництво дерев'яного посуду, меблів, плетіння рибальських сіток, ткацький, шкіряний, ковальський, виготовлення гребінців, бондарний, шнурівочний, іконописний і маслобійний. Кустарні промисли розповсюджувалися переважно в тих місцях, де відчувалась нестача землі [43]. Примітивну роль подальшого розвитку губернії становили саме кустарні промисли. У 1900 р. тут налічувалось 85520 кустарів, 61876 чоловік займалися відхожими промислами. У 1913 р. у Чернігівській губернії налічувалося понад 80 різних видів промислів, на яких працювало 79690 кустарів, з них 18828 у містах і 60862 в селах. Шевським промислом найбільше займалося населення Семенівни, Березни, Коропа, Ічні, Чернігова. У Ніжинському, Коропському, Остерському та інших повітах широко розвивалося ткацтво, в'язання риболовецьких сіток, лозоплетіння [44]. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії.

В 1893 р. фабрик і заводів у Чернігівській губернії нараховувалось 1077. Загальна сума виробництва становила 21662984 крб., робітників було 17231 чоловік. Промисловість в основному була кустарного характеру. Відзначалися своїм виробництвом цукрові і рафінадні заводи, винокурні, маслобійні, лісопильні і мукомельні [45].

В 1907–1910 рр. повсюди в Росії, в тому числі й на Чернігівщині, був промисловий застій. Але у 1910 р. промисловість починає зростати. В 1913 р. на Чернігівщині вже працювало 337 вели-

ких підприємств, або на 32 більше, ніж у 1906 р. Відбувалася подальша концентрація виробництва. В 1913 р. 34 підприємства випустили 75,8% від усієї промислової продукції. На них працювало 18150 робітників.

Товарні відносини на тому ступені свого розвитку, коли вже існує приватна власність на засоби виробництва, а робоча сила виступає на ринку як товар, що його може купити капіталіст, і експлуатується в процесі виробництва, починають породжувати капіталістичні відносини. Закономірним результатом цього розвитку на Україні був ріст капіталістичної кооперації, виникнення мануфактури, а потім фабрик і заводів. Створювались різні галузі промисловості: харчова, металообробна, гірнича і інші. Будування залізниць і пожвавлення внаслідок цього діяльності чорноморських портів пробуджують до життя Донецький басейн з його гірничими підприємствами.

Одним з перших об'єднань підприємців Росії, які відіграли важливу роль в історії підприємництва, були з'їзди гірничопромисловців півдня Росії. Їхня діяльність охоплювала головним чином Україну, її східну частину. Це був район Донецького басейну. Створення з'їзду було покликано потребами промислового розвитку Донбасу і Криворіжжя. З'їзд гірничопромисловців проіснував з 1874 по 1918 рр. За цей період відбулося 42 щорічних з'їзди і декілька термінових [46].

Таблиця 4

Кількість підприємств та сума виробництва продукції по губерніях України у 80–90-х роках XIX ст. [47]

Губернії	Кількість підприємств		Сума виробництва в тис. крб.	
	1879 р.	1890 р.	1879 р.	1890 р.
Київська	187	234	39802	58830
Подільська	110	115	11975	8721
Волинська	57	95	4836	11015
Чернігівська	84	78	7670	15338
Полтавська	89	79	3417	8458
Харківська	172	156	18016	39849
Катеринославська	53	94	8418	23931
Херсонська	110	158	8992	31452
Таврійська	5	29	156	1211

Найбільше зростали промислові підприємства у вказані роки в губерніях степової України. Потім йшли Київська і Харківська губернії. Але наведені дані не дають повної картини розвитку промисловості на Україні, оскільки вони не включають підприємств із добування вугілля, залізної руди і кам'яної солі.

На кінець 90-х років XIX ст. капіталістична промисловість на Україні досягає свого найвищого розквіту. Не цей час Донбас вкривається густою сіткою залізниць. У 1880–1884 рр. була побудована надзвичайно важлива для Донбасу магістраль – Катеринославська залізниця, в 1899–1904 рр. – друга Катеринославська залізниця, ще раніше (1893 р.) була побудована Південно-Східна залізниця, в 1897 р. прокладається залізнична колія Луганськ–Міллерово і, нарешті, трохи пізніше була побудована Північно-Донецька залізниця. Крім основних ліній, були побудовані під'їзні шляхи, що зв'язували між собою головні промислові центри Донбасу. Побудування залізниць значно полегшило для Донбасу розв'язання проблеми вивозу промислової продукції і дало йому замовлення на метал і вугілля [48].

Вугілля надходило до центрального промислового району Росії (Москва, Тула), в Одесу, Кременчук і Київ, до Пермського заводу, повністю витіснило з ужитку англійське вугілля у Таганрозі та Ростові-на-Дону. У 80–90-ті роки XIX ст. великим споживачем донецького вугілля стають південні металургійні заводи. На кінець століття вони поглибили 40% загального видобутку палива. Крім того, вугілля Донбасу надходило у значній кількості на цукрові заводи, соляні копальні, споживалося чорноморсько-азовськими флотами, машино- і суднобудівними заводами, залізницями. Загалом промисловість поглинала 50,5% донецького вугілля, транспорт – 29,3%. Південь України майже на 100 відсотків забезпечував потреби промисловості в коксовому вугіллі [49].

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості України обумовив зростання її питомої ваги в промисловому виробництві Росії. Згідно з даними за 1884 р., на Україну припадало 20% загальної кількості промислових підприємств Європейської Росії і 22,5% вартості виробленої ними продукції, а в 1897 р. – близько 21% підприємств всієї Росії і понад 15% вартості їх продукції [50].

Революція 1905 р. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великої буржуазії. Підприємницька активність капіталістів ослабла. Зменшилися вкладення в господарство, що призвело до обмеження витрат на переустаткування

і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. пожвавлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Росії, включаючи Україну, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалась наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже в кінці того ж року, в зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією. Революційні бої в наступні роки, припинення залізничного руху, страйки працівників пошти й телеграфу, біржова паніка і відплив капіталів за кордон, припинення кредитів – все це негативно відбилося на розвитку промисловості, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне, піднесення промислового виробництва. В кінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р. [51].

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватись. А в 1908–1909 рр. з'явились ознаки чергової економічної кризи як у важкій, так і в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося пожвавлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років, розширенням у зв'язку з проведенням Столипінської аграрної реформи капіталізації села і зростаючим попитом на сільськогосподарські знаряддя і машини. Приплив вільних капіталів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Слід зауважити, що період промислового піднесення був пов'язаний також з підготовкою до назріваючої імперіалістичної війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудування воєнних заводів і т.д. Протягом тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на побудування стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн. крб. [52].

Промислове піднесення в Росії 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували воєнні замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. В зв'язку з перебудовою роботи промисловості на воєнний лад значно скоротилося виробництво машин і обладнання. Зношене устаткування не було чим замінити.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала технічна переробка землеробських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Тому на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися переробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало землеробство, переробні ж галузі відігравали другорядне значення. Саме промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки [53].

Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації. Всі наведені дані про кількість підприємств, вартість виробленої ними продукції, чисельність фабрично-заводських робітників переконливо говорять про велику і значну роль України в промисловому виробництві Росії.

Література

1. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

2. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Вища шк., 1968. – 192 с.

3. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – 728 с.

4. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX с.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 8.

5. Нестеренко О. О. Названа праця. – С. 7–8.

6. Там само. – С. 8.

7. Гуржій І.О., Лещенко М.Н. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К.: Радянська Україна, 1958. – С. 5.

8. Сегеда А.П. З історії промислового піднесення в Росії і на Україні у 90-ті роки XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1983. – Вип. 17. – С. 48.

9. Лазанська Т. Названа праця. – С. 7.

10. Сегеда А.П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1982. – Вип. 15. – С. 77.

11. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX в. – М.: Наука, 1995. – С. 25.

12. Там само. – С. 30.

13. Нестеренко О.О. Названа праця. – С. 16.

14. Там само. – С. 11.

15. Гуржій І. О. Названа праця. – С. 20–21.

16. Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – К.: Вид. УРЕ, 1970. – С. 388.

17. Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. – К.: Вид. УРЕ, 1973. – С. 29–30.

18. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Т. 2. – С. 312.

19. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1969. – С. 18.

20. Вся Россия... – С. 565.

21. История городов и сёл Украинской ССР: Донецкая обл. – К.: Вид. УРЕ, 1976. – С. 20.

22. Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1972. – С. 37.

23. Там само. – С. 36.

24. История городов и сёл Украинской ССР: Киев. – К.: Вид. УРЕ, 1982. – С. 115.

25. Вся Россия... – С. 724.

26. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – №10. – С. 76.

27. Лященко П.И. Названа праця. – С. 484.

28. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. Зої Борисюк. – К., 1998. – 334 с.

29. Вся Россия... – С. 1642.
30. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895–1896 сельскохозяйственный год. – СПб., 1897. – С. 172–174.
31. Вся Россия... – С. 1659.
32. Там само. – С. 2147.
33. Історія міст і сіл Української РСР: Кримська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1974. – С. 27.
34. Історія міст і сіл Української РСР: Сумська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1973. – С. 25.
35. Вся Россия... – С. 2359.
36. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1967. – С. 16.
37. Кустарные промыслы... – С. 174–184.
38. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 59.
39. Історія міст і сіл Української РСР: Одеська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1969. – С. 17–18.
40. Історія міст і сіл Української РСР: Херсонська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1972. – С. 25.
41. Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1972. – С. 28.
42. Вся Россия... – С. 2413.
43. Кустарные промыслы... – С. 169.
44. Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл. – К.: Вид. УРЕ, 1972. – С. 26, 31.
45. Вся Россия... – С. 2478.
46. Лортикян Э.Л. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины. – К.: ООО "РИРЕГ", 1997. – С. 22–25.
47. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX (конец XIX ст. – 1904 г.). – К.: Госполитиздат УРСР, 1955. – С. 17.
48. Нестеренко О.О. Названа праця. – С. 15.
49. Лазанська Т. Названа праця. – С. 39.
50. Гуржій І. О. Названа праця. – С. 21.
51. Нестеренко О.О. Названа праця. – С. 84–85.
52. Там само. – С. 110–111.
53. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 215.

О.О.Лейберов

Проект федерації Південних Радянських Республік – невдала спроба більшовицького державотворення на Україні

Процес становлення сучасної держави в Україні потребує від політичного проводу та науковців узагальнення та об'єктивної оцінки всього досвіду, який був накопичений протягом минулих століть. Політичні процеси, які вирують останнім часом, перегукуються з подіями національно-визвольної революції початку XX століття. Політична нестабільність, протистояння різних партій та ідеологій призвели до того, що тоді, як і тепер, виникало багато різноманітних проектів з улаштування українських територій, що загрожувало цілісності країни. На сучасному етапі національного державотворення не варто повторювати помилок минулого.

Українська революція 1917–1920 рр. стала переломним періодом у становленні української державності. Революція зруйнувала сталі державно-організаційні структури монархічних імперій, до складу яких входили українські землі. Це дало значний поштовх до пошуку нових форм, нових політичних моделей організації національного державотворення. Активну участь у цих процесах проявили не лише представники патріотичних, національно-демократичних кіл українського суспільства, а й прихильники радикальної більшовицької ідеології. Вони так само намагалися розробляти, теоретично обґрунтовувати та втілювати на практиці різноманітні державницькі проекти. Серед цілої низки таких задумів особливе місце займає спроба створення так званої Південної Федерації Радянських Республік. Упродовж останніх років написано та опубліковано значний масив наукової літератури, присвяченої подіям національно-визвольних змагань. Серед досліджень, які висвітлюють різноманітні проблеми процесу державотворення революційної доби, слід відмітити роботи В.Верстюка, В.Солдатенка, О.Реєнта, С.Кульчицького [1–6]. В історіографії радянського часу дана проблема знайшла відображення в працях В.Антонова-Овсієнко, Г.Лапчинського, М.Попова, М.Супруненка, А.Лихолата, нею і дотепер займається значне коло дослідників у країнах колишнього Радянського Союзу та за кордоном [7–17]. Однак, незважаючи на це, у питанні створення та організації Південної Фе-

дерації, залишається багато нез'ясованого. У радянські часи не було прийнято багато писати з цієї проблеми, бо, по-перше, це була невдала спроба радянського будівництва на Україні, а по-друге, проект не вписувався до концепції радянської союзної держави. Саме тому у цій роботі автор ставить за мету з'ясувати причини появи ідеї федерації, показати кроки, які були здійсненні на шляху до впровадження цього проекту в життя та виявити причини, які не дали можливості федерації втілитися на практиці та стати політичною реальністю.

Кінець 1917 – початок 1918 рр. позначився для України жорсткою боротьбою різних політичних сил за владу. Прийнявши третій універсал 7 листопада 1917 р., Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки в межах дев'яти губерній – Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської. Наступним кроком стало проголошення УНР "... самостійною, ні від кого незалежною вільною суверенною Державою Українського народу" [18].

На відміну від демократичних політичних сил, що увійшли до Центральної Ради, більшовикам на Україні не вдалося створити єдиного державно-політичного центру. На І Всеукраїнському з'їзді Рад, що проходив у Харкові 11–12 грудня 1917 року, Україну було проголошено Республікою Рад. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет та сформовано перший радянський уряд – Народний Секретаріат. Однак депутати від Донецького та Криворізького районів на чолі з Ф.Сергєєвим (Артемом) запропонували обговорити питання про статус Донецько-Криворізького басейну. Вони ще раніше неодноразово заявляли про необхідність "...створення незалежної від центру самоуправної автономної Донецької області у складі Російської Республіки...", вимагаючи створення самостійних політичних та економічних органів управління [19]. Одразу між Народним Секретаріатом та представниками більшовицьких організацій Донецько-Криворізького району розпочалась запекла дискусія. Голова Народного Секретаріату М.Скрипник виступив проти відокремлення Донецько-Криворізького басейну від України, звинувативши прихильників цього проекту у сепаратизмі. У свою чергу опоненти звинуватили його у націоналізмі. Остаточно питання було вирішене в кінці січня 1918 р. на обласному з'їзді Рад робітничих та солдатських депутатів Донецького басейну. Після бурхливих обговорень більшість депута-

тів проголосували за резолюцію, яка проголосила створення незалежної від України Донецько-Криворізької Республіки, утворення обласного комітету та обласного Радянського уряду на чолі з Артемом. У резолюції зазначалося, що Раднарком Донецько-Криворізької республіки вважає ЦВК Рад України "органом, паралельним обласному комітету", однак при цьому додавалося, що "ради Донецького басейну візьмуть участь у загальному будівництві державного життя з радами всього півдня Росії – України та Доно-Кубано-Терського району" [20].

Утворення незалежної Радянської Республіки в Донецько-Криворізькому басейні було викликано не тільки неправильним розумінням гасла "вся влада Радам", не тільки нерозумінням стратегічних шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю місцевих більшовиків. Однак ці події породили хвилю "радянізації" окремих частин колишньої Російської імперії, яка охопила не тільки Україну, а і сусідні території Донської, Кубанської, Терської областей та Північного Кавказу. 18 січня більшовики разом з анархістами та лівими есерами на території Бессарабської та частини Херсонської губерній створили Одеську Радянську республіку, раду народних комісарів якої очолив В.Юдовський. Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди, що виникла в Криму після розгрому Кримсько-Татарського національного уряду, очолив польський більшовик М.Слуцький. На початку січня 1918 р. була проголошена Ставропольська Радянська республіка, головою Раднаркому якої було обрано більшовика О.Пономарьова. У березні 1918 р. декретом обласного ВРК на території Донської області та частини повітів Катеринославської губернії була проголошена Донська Радянська Республіка (ДРР). І з'їзд Рад робітничих та козацьких депутатів ДРР, що проходив 9–14 квітня у Ростові-на-Дону, оголосив себе верховною владою та обрав ЦВК та Раднарком ДРР, головою якого було обрано Ф.Подтьолкова, а наркомом у справах управління – М.Кривошликова. Одразу в новоутвореній республіці почали втілюватись у життя декрети РНК про націоналізацію промисловості та робітничий контроль. Трохи раніше на території Терської області владу захопила більшовицька Терська обласна народна рада, яка 3(16) березня 1918 р. на II з'їзді народів Тереку проголосила Терську Радянську Республіку, яку очолив С.Буачидзе, а в результаті рішень II з'їзду Рад Кубанської області 9–13 квітня 1918 р. була утворена Кубанська Радянська Республіка.

Однак політична ситуація швидко змінилась не на користь більшовиків. Сепаратні переговори радянського уряду з Німеччиною в Брест-Литовському зайшли у глухий кут. Прийняті спочатку німцями радянські умови про неможливість насильницького приєднання територій були відкинуті начальником Генерального штабу генерал-фельдмаршалом П.Гінденбургом. Він не був прихильником зближення з більшовиками, за яке виступав МЗС Німеччини. Від імені імператора Гінденбург заявив претензії на передачу та включення до складу Німецької імперії території Польщі та Гродненської губернії. З метою прискорити переговорний процес 27 січня (9 лютого) 1918 р. німці підписали мирну угоду з представниками УНР, а після чергової відмови більшовиків продовжити переговори, 18 лютого відновили військові дії. Наступ німців на Україну підтримали військові формування Центральної Ради, а 28 лютого – і австро-угорські війська. Результатом цього наступу стало підписання делегацією Радянської Росії 3 березня мирної угоди, однією з умов якої було звільнення території України від радянських військ та укладення мирної угоди з УНР. Однак підписання миру не зупинило німецький наступ. На Україні демаркаційна лінія не була встановлена, і німці продовжили свій наступ на східні та південні райони України. У листі від 1 березня В.Ленін писав надзвичайному уповноваженому РНК на Україні Орджонікідзе: "Що стосується Донецької Республіки, то передайте товаришам ..., що як би вони не намагалися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена до України і німці будуть її завойовувати" [21]. Підтвердження цьому знаходимо у телеграмі Сталіна уряду Радянської України, датованій першою половиною березня. Він наголошував: "...по географії Винниченка, ви складаєте Україну від Поділля до Дону та від Гомеля до берегів моря" [22]. Це підштовхнуло радянське керівництво шукати вихід зі складної політичної ситуації. Саме в цей час виникає і поширюється ідея створення Південної Радянської Федерації, до якої б увійшли всі радянські республіки даного регіону. Створення федерації диктувалася не тільки прагненням більшовицького керівництва створити єдиний фронт боротьби проти австро-німецького наступу та координацією військово-політичних та економічних заходів у радянських республіках, а й передбачала створення сприятливих умов для проведення швидкої евакуації у випадку окупації цих територій ворогом. Окрім того, Народний Секретаріат прагнув об'єднати всі території України під своєю владою та ліквідувати небезпеку з боку націоналіс-

тичних урядів, які активізували свою діяльність у зв'язку з німецьким наступом. Ідея створення федерації не була новою у південних областях Росії. Ще 21 жовтня 1917 р. було підписано у Владикавказі угоду про створення нової федеративної держави – Південно-Східного Союзу, до якого увійшли "території козачих військ Донського, Кубанського та Астраханського, горці Північного Кавказу та Чорноморського узбережжя, вільні народи південно-східної Росії". Окрім того, існувала ідея федеративного об'єднання населення Кубані, Дагестану та Терської області.

Вже 7 березня Центральний Виконавчий Комітет рад України оприлюднив декларацію у якій проголосив: "Ми ніколи не заперечували проти утворення різних радянських об'єднань... Але на даний момент, коли об'єднана буржуазія з її новими союзниками австро-німецькими імперіалістами намагаються роздавити робітничо-селянську владу на Україні, в тому числі на тих частинах України, які складають Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Радянські Республіки, саме тепер особливо необхідно тісне об'єднання всіх радянських організацій". Для цього передбачалося створити особливий комітет для координації спільних дій, об'єднати під владою єдиного головнокомандувача всі військові сили радянських республік (ним став В.Антонов-Овсієнко) та на 15 березня скликати в Катеринославі представницьку конференцію для розробки подальшого плану спільних дій [23]. Але окупація Одеси 13 березня та ліквідація німцями Одеської Радянської Республіки, а також вимушений переїзд українського радянського уряду з Катеринославу до Таганрогу прискорили цей процес. У газеті "Вісник Української Народної Республіки", яка була друкованим органом ЦВК Всеукраїнської Ради РСД та Таганрозької Ради Робітничих депутатів, в номері від 30 березня 1918 р. з'явилася стаття "Про федерацію південних радянських республік". Невідомий автор наголошував, що "Утворення Донської Республіки ставить на чергу дня питання про тісний союз Федеративної Радянської України з Козачими Радянськими Республіками". Далі він продовжував: "У зв'язку з наступом на Дон німецько-гайдамацького імперіалізму, це завдання набуває особливого інтересу та особливо важливого значення. Ліквідація буржуазної контрреволюції на Дону, на Кубані та в Терській області наближає момент оформлення радянської влади в цих областях. З іншого боку, федерування окремих Республік України – Української, Донецької та Таврійської стає предметом практичної користі в умовах нашестя на Україну... Таким чином у даний момент пере-

тинаються дві течії федерування Республік – зі Сходу та з Заходу – із становим хребтом із Донецько-Криворізької республіки" [24]. На думку автора, "утворення Федерації південних республік Росії диктується не лише військовими факторами... але також економічними, і в першу чергу фінансовими. І військові та економічні умови ведення боротьби з контрреволюцією тісно переплетені між собою в різних республіках Півдня найбільш тісно. Не підлягає сумніву, що налагодження апарату, як військового, так і взагалі господарського в цих новоутворених республіках, які не мають твердої державної влади, стійкого апарату управління – буде полегшено при координації дій всіх, пов'язаних між собою більшим чи меншим економічним зв'язком Радянських Республік" [25].

На початку квітня 1918 року ідея федерації отримала продовження. Голова Центрального Виконавчого Комітету України В.Затонський надіслав наркому у справах національностей Й.Сталіну телеграму, в якій повідомляв: "Намітився контакт з Донським урядом як у питаннях військових, так і фінансових, у повітрі носиться ідея створення федерації Південних Радянських Республік. Все буде залежати від з'їздів, від Кубанського, що проходить зараз, та призначеного на восьме квітня Донського... На черзі, наприклад, питання про створення єдиної для всього півдня грошової системи, точніше мова йде про випуск грошових знаків, дійсних в усіх південних республіках" [26]. Фінансове питання визнавалось одним із найгостріших на півдні, де в обігу були "всілякі сурогати Одеських, Ростовських, Луганських та інших грошей". Крім того, ситуація погіршилася після вивезення значних сум до Москви та під час евакуації місцевих антибільшовицьких урядів. Це підтверджували і повідомлення з місць. Газета "Вільна Кубань" своїх читачів повідомляла: "Із відділень Держбанку загони (Кубанського краєвого уряду) встигли вивезти готівковий запас розмінної монети на 193000 крб., невелику суму кредитних білетів у дрібних купюрах та близько 2000000 тисячних купюр "керенок" (думських)" [27]. Велика інфляція та нестача готівки у радянських установ призвели до призупинення евакуації, гальмували здійснення продовольчого плану в регіоні і навіть стали причиною збройного виступу населення в Юзовці. Підтримуючи ідею федерації, ряд представників радянської влади намагалися одразу вирішити низку суттєвих політичних та економічних проблем, які постали перед новою владою. Але реакція Москви була зовсім не такою, як сподівались на Україні. У телеграмі-відповіді Сталін

(противник будь-яких національно-державних утворень), висловлюючи позицію Раднаркому Російської Федерації, писав: "Я рішуче протестую проти вашої політики втягування Донської Області у війну з Німеччиною. Ніякого військового союзу південних республік та ніякої їх спільної монети не повинно бути і не буде". Далі нарком зазначив, що ЦК України повинен покинути Таганрог та Ростов (поява там представників ЦеКУка викликало хвилювання серед козаків у зв'язку з поширенням чуток про анексію Ростовського та Таганрозького округів, це змусило ЦК України навіть видати декларацію, що спростовувала ці чутки). Свою відповідь Сталін завершив досить жорстко: "Досить, погарали в Уряд та Республіку, здається вистачить, час припинити гру" [28]. Незадоволений такою відповіддю В.Затонський звернувся 5 квітня до Голови Народного Секретаріату М.Скрипника, який в той час перебував на переговорах української делегації у Москві, щоб з'ясувати його позицію з даного питання. Він зауважив, що не погоджується з позицією, висловленою керівництвом у Москві. Разом з тим він заявив, що вже здійснюються перші кроки на шляху до створення федерації. Так, він зазначав, що Антонов залишився Главковерхом Української Федеративної Республіки, до якої були включені території не тільки України, а також і Крим, що заявив про своє приєднання до федерації: "на черзі стоїть створення Південної федерації ... поки нічого не оформлено, але тяга до об'єднання сильна" [29]. Але відповідь Скрипника була не менш категоричною ніж відповідь Сталіна. "На мій погляд, все це дурниці. Проти буржуазної Центральної Ради України необхідно протиставити радянську федерацію саме Українську...а не займатися побудовою ефемерних федерацій, які нічого не дадуть, а тільки заплутають політичну суть боротьби. Коли Центральній Раді протистоїть не Українська Радянська республіка, а якась Південна Федерація, то цим тут створюється підґрунтя для націоналістичних протиставлень... Зараз важливо підкреслювати, що з Центральною Радою бореться Українська радянська влада. Знищення фактично Української республіки шляхом створення Південної Федерації буде великим ударом по нашій справі" [30]. В.Затонський намагався виправдатися, наголошуючи на тому, що його не так зрозуміли. Він стверджував: "Про федерацію питання ставиться дещо інакше. Мова йде поки що про неформальне об'єднання з військових питань, питань народного господарства, планомірної евакуації, а також впорядкування фінансів, можливо,

створення спільних грошових знаків..." [31]. Він ще раз повторив, що питання про штучне втягування Дону у війну з німцями та радовцями зовсім не стоїть. Негативно оцінив М.Скрипник і декларацію Донецького Раднаркому за підписами Артема, М.Рухимовича, В.Менжлаука та Б.Магідова, у якій Донецька область проголошувалася частиною Російської Федерації, а не частиною України, вбачаючи в ній черговий крок місцевого сепаратизму. Так само критично він говорив стосовно діяльності керівного складу радянських військ Півдня Росії та особисто верховного головнокомандувача В.Антонова-Овсієнко, дії якого були спрямовані на дезорганізацію єдиного фронту боротьби із австро-німецьким наступом. "У зв'язку з виступом Донецького Раднаркому, Антонов ... знову надсилає реляції про Південний фронт та від штабу південних республік. Це маленький приклад, що ілюструє нікчемність побудови південної федерації" [32].

Безрезультатними виявились і спроби Г.Орджонікідзе організувати та очолити Тимчасовий комісаріат Південного району (він повинен був включити в себе Крим, Донську та Терську області, Чорноморські губернії та весь Південний Кавказ). Орджонікідзе ще у грудні 1917 р. був призначений рішенням ЦК РСДРП /б/ та РНК тимчасовим надзвичайним комісаром на Україну і займався проблемою створення єдиного фронту для боротьби проти німців.

Але остане слово в протистоянні уряду Російської Радянської Федерації, і особисто наркома Й.Сталіна, з представниками Української Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки з питання державної незалежності залишилося на цей раз за останніми. Так, у заяві УРСФР до російського уряду, яку підписали М.Скрипник та народні секретарі Ю.Коцюбинський та М.Врублевський, зазначалося: "Ми повинні заявити найбільш рішучий протест проти виступів наркома Сталіна. Ми повинні заявити, що ЦВК Радянської України та Народний Секретаріат мають джерелом своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркому Російської Федерації, але волю трудящих мас України, що знайшло своє вираження у постановах II Всеукраїнського З'їзду Рад" [33]. У документі було піднято питання і про федеративний проект. Українська сторона заявила, що "...окремі групи та частини Російської Федерації від неї відколюються (Крим, Дон і т.д.) і зараз пропонують Українській Народній Республіці створення "Південної Радянської Федерації". Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящі маси міс-

цевостей, на які посягає ця Центральна Рада, але ніскільки не має наміру втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини" [34]. Таким чином радянський уряд на Україні офіційно відмовився не лише від намагань створення федерації, а навіть і від самої ідеї. Остання крапка була поставлена після виходу чергового номера газети "Правда" від 30 червня. На її шпальтах була розміщена відкрита для дискусії стаття, де підсумовувався весь досвід державного будівництва на Україні, до окупації її німцями. Автори негативно оцінили спроби відокремлення економічних регіонів від України та ідею створення федерації: "...спочатку федерація, за федерацією незалежність" [35].

У квітні-травні 1918 р. під ударами німців припинили своє існування всі радянські республіки на території України та Донська Радянська Республіка. Але, як показало майбутнє, більшовики зробили для себе правильні висновки з поразок 1918 року. Під час наступної окупації України в 1919 р. більшовики покінчили з практикою місцевого сепаратизму та більшовицької отаманщини. Відбулась централізація управління економікою та арміями [36]. Будь-які спроби проголошення містечкових чи повітових республік дуже швидко придушувалися. Так само з питанням про відновлення суверенітету Донецько-Криворізької Республіки, російські більшовики зайняли жорстку позицію щодо своїх донбаських однопартійців. 20 лютого 1919 р. нарком Сталін заборонив проведення Донецько-Криворізької партійної конференції, а трохи пізніше, за умовами угоди між Росією та Україною, територія Донецько-Криворізької Республіки була включена до складу останньої. Лідер російських більшовиків В.Ленін віддав перевагу цілісній, незалежній Український Соціалістичній Радянський Республіці, а не федерації її окремих територій. Це, на його думку, у майбутньому дозволило б швидше вирішити національне питання та стало б надійною запорукою утворенню союзу з Російською Федерацією.

Усе сказане дає змогу зробити висновки, що проект федерації не втілився в життя з ряду причин. По-перше, слід відзначити, що ініціатива об'єднання різних територіальних утворень до єдиної федеративної системи виходила від частини представників українського радянського уряду і майже не підтримувалася керівництвом інших радянських республік, а тим більше, населенням даних територій. По-друге, не було створено достатньо вагомих механізмів даного об'єднання. Головною рушійною силою було

бажання зберегти радянську владу на місцях. Ні політичних, ні економічних причин, ні національних факторів об'єднання на той час не існувало, а поодинокі спроби місцевого керівництва координувати спільні дії у військовій та фінансовій сфері не дали позитивних результатів. Треба брати до уваги і фактор військової небезпеки з боку австро-німецьких армій. Окрім того, однією з головних причин невдачі федеративного проекту став гострий конфлікт між українським та російським керівництвом більшовицької партії з питання національно-державного будівництва, а також неузгодженість позицій із даної проблеми в середині самого українського політичного проводу. Таким чином, можна стверджувати, що з самого початку проект федерації був безперспективним та приреченим на неуспіх, а його крах став закономірним результатом усієї державної політики більшовиків в Україні та сусідніх з нею територіях у 1917–1918 роках.

Література

1. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник для вузів. – К.: Заповіт, 1997.

2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Просвіта, 1997.

3. Солдатенко В.Ф. Донецко-Криворожская Республика: иллюзии и практика национального нигилизма // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – С. 7–9.

4. Реєнт О.П. Більшовики і Українська революція (1917–1920). – К., 1994.

5. Кульчицький С.В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917–1920). – К.: Ін-т історії, 1994.

6. Кульчицький С.В. Як вирішувалось "українське питання": чи була Радянська Україна 1917–1920 рр. незалежною // Політика і час. – 1994. – №9. – С. 62–73.

7. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 1.– М., 1924.

8. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // Літопис Революції. – 1928. – №1. – С. 165–178.

9. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Б.м., 1928.

10. Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). – К.: Політвидав, 1951.

11. Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917–1920 рр. – К.: Наукова думка, 1967.

12. Бабій Б.М. В.І.Ленін і будівництво Української Радянської Держави. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957.

13. В борьбе за власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевицких организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К.: Вища школа, 1977.

14. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. – М., 2001.

15. Кириенко Ю.К. Революция и донское казачество. – Ростов-на-Дону, 1988.

16. Чернопицкий П.Г. Советская власть и казачество // Проблемы казачьего возраждения: Сб. науч. статей. – Ростов-на-Дону: Логос, 1996. – С. 81–88.

17. Мейс Дж. Комунізм і дилеми національної свободи. Народний комунізм в радянській Україні (1918–1933). – Гарвард, 1983.

18. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нарис політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 265.

19. Солдатенко В.Ф. Донецко-Криворожская Республика: иллюзии и практика национального нигилизма // Дзеркало тижня. – 2004. – №49. – С. 7.

20. Там само. – С. 9.

21. Кириллов В.С., Свердлов А.Я. Г.К.Орджоникидзе (Серго): Биография. – М., 1986. – С. 146.

22. Харченко В. Новые документы И.В.Сталина об Украине (1917–1933 гг.). – М., 1994. – С. 42.

23. Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – 9 марта.

24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 188, арк. 2.

25. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 188, арк. 3.

26. Там само, арк. 1.

27. Николаев Р. Боны Кубанской Советской Республики // Петербургский коллекционер. – 2004. – №1(27). – С. 5.

28. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 189, арк. 4.

29. Там само, арк. 7.

30. Там само, арк. 8.

31. Там само, арк. 8.

32. Там само, арк. 13–14.

33. Там само, арк. 16.

34. Там само, арк. 17.

35. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 188, арк. 6.

36. Кремінь В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – С. 257.

С.П.Ласковська

Місце "економічної контрреволюції" в діяльності органів ВУНК-ДПУ УСРР в 1920-ті роки

У перехідні періоди, як правило, зростає чисельність економічних злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічними відносинами, що існують в країні. Перехід від ринкової до командної (чи навпаки) економіки створюють певні труднощі щодо визначення кримінологічної значимості та обсягів економічної злочинності, державної політики тлумачення певних видів злочинів та організації протидії ним. Актуальною є і проблема визначення ролі і місця правоохоронних органів, особливо тих, хто забезпечує державну безпеку в державному механізмі. Тому здається доречним дослідити діяльність органів ОДПУ УСРР в 1920-ті роки, їх місце у протидії саме економічним злочинам, в першу чергу, таким, які визначались як "економічна контрреволюція".

Дана проблема завжди привертала увагу дослідників, хоча в різні часи вітчизняної історії боротьба з економічною контрреволюцією в роки непу трактувалася по-різному. Введення в науковий обіг раніше невідомих документів, зміна ціннісних орієнтирів, намагання критично оцінити існуючі на той час схеми та підходи щодо нашого минулого призвели до появи наприкінці XX ст. низки наукових робіт з дослідження найбільш цікавого та суперечливого періоду вітчизняної історії 1920-х рр. Проблема боротьби з економічною контрреволюцією в цей період розглядалася, в основному, в контексті дослідження політичної системи в СРСР [1] та її репресивної політики [2]. Окремо можна виділити роботи, присвячені діяльності органів ВНК-ДПУ-ОДПУ [3], які також торкалися даної проблеми.

Проте саме поняття "економічної контрреволюції", як політичної, так і юридичної, її місце в структурі економічних злочинів в дуже складний економічний період, організація протидії їй з боку спецслужби і вплив державної політики на всі ці процеси дають нам підстави ще раз повернутися до цієї проблеми.

Після приходу до влади перед керівництвом більшовицької партії першочерговим постало завдання захисту революційних завоювань. Злочини, що були спрямовані на підрив існуючого ладу чи заважали функціонуванню нових органів влади і управління, вважалися контрреволюційними. По суті, поняття "контррево-

люційний злочин" зародилося вже в перші дні існування диктатури пролетаріату для визначення перших форм спротиву новому режиму у вигляді контрреволюційного саботажу. Пізніше, в роки громадянської війни, поняття "контрреволюційного злочину" було розширено за рахунок визначення такими контрреволюційних повстань, контрреволюційної пропаганди і агітації, диверсійних актів, державної зради та шпигунства, розголошення таємних відомостей і документів та ін. [4].

З самого початку протидія цим видам злочинів покладалася перш за все на надзвичайні органи, котрі і були створені саме для цього, адже навіть в їх назві перераховуються на той час основні особливо небезпечні злочини – надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами.

Економічний напрям був одним із провідних в роботі спецслужби. З перших днів свого існування органи державної безпеки (Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупнадзком)) повинні були працювати над порушеннями в економічній сфері. З цією метою створювалися наради, комісії та групи, на які покладалися завдання боротьби з певними видами злочинів. 24 лютого 1921 року з метою координації їх діяльності в структурі Цупнадзкому було створено Економічний відділ (реорганізовано в Економічне управління (ЕКУ) наказом №20/144 голови ВУНК В.Манцевим від 6 травня 1921 року) [5].

Поява Економічного управління в структурі органів державної безпеки, безперечно, була обумовлена переходом до нових методів господарювання, пов'язаних з новою економічною політикою. Відповідно до нових форм посягань, що з'явилися завдяки лібералізації господарського життя, визначалися і завдання нового управління.

До його завдань входила як боротьба зі звичайним криміналом – спекуляцією, "мішечництвом", розкраданнями, посадовими злочинами, так і протидія контрреволюційній діяльності у сфері економіки.

Ще напередодні запровадження непу і появи ЕКУ, на початку 1921 року, В.Е.Дзержинський, визнаючи сутність переходу до нових методів роботи надзвичайних комісій у зв'язку з закінченням воєнних дій, визначив основну небезпеку в економічній сфері як "технічну контрреволюцію". По суті, це було чи не перше визначе-

ння "економічної котрреволюції", яка, на думку Ф.Дзержинського, представляла небезпеку з боку іноземного капіталу, який при непі почав проникнення в економіку країни [6].

Завдання ЕКУ та його органів на місцях були уточнені в "Положенні про економічне управління ДПУ РСФРР" (оголошено наказом голови ДПУ №37 від 30 січня 1923 року), яке розповсюджувалося і на республіканські структури органів державної безпеки. Положенням визначалося, що ЕКУ є органом боротьби з економічною контрреволюцією, економічним шпигунством та злочинами посадовими і господарськими.

Юридичне оформлення терміна "економічна контрреволюція" відбувається саме в період нової економічної політики. Постановою ВЦВК від 10.07.1923 р. було дано нове трактування ст. 63 КК РРФСР, яка за КК РРФСР 1922 р. носила назву шкідництва, що трактувалося як "участь в організації, що протидіє з контрреволюційною метою нормальній діяльності радянських установ або підприємств або що використовує такі з тією ж метою". За новою редакцією ст. 63 визначала економічну контрреволюцію як "протидію нормальній діяльності державних установ і підприємств або відповідне використання їх для зруйнування і підриву державної промисловості, торгівлі і транспорту з метою вчинення дій, передбачених ст. 57 (в якій визначалось поняття контрреволюційного злочину).

Ті ж дії за відсутності ознак ст. 57, що знайшли вираження у свідомому невиконанні службових обов'язків, свідомо невдалому їх виконанні або ускладненні тієї ж діяльності зайвою канцелярською тяганиною тощо (саботаж), розглядалися ст. 63 нової редакції як посадовий злочин, хоча цей склад було збережено і в розділі про контрреволюційні злочини [7].

Економічне шпигунство як контрреволюційний злочин не розглядалося окремо в КК 1922 року. Але вже в "Положенні про економічне управління ДПУ" 1923 року даний термін застосовується, хоча і визначається дуже стисло: "передача повідомлень, або розкрадання, чи збирання зведень, що мають характер господарської таємниці РСФСР, іноземним державам чи контрреволюційним організаціям".

Більш конкретно дане питання було розглянуто два роки потому. 14 серпня 1925 р. з'явилася Постанова ЦВК і РНК СРСР "Про шпигунство, а рівнозначно про збирання і передачу економічних даних, що не підлягають розголошенню". Виконавчі органи

УСРР відреагували на це прийняттям Постанови ВУЦВК і РНК від 4 листопада 1925 р. "Про зміну ст. 66 Кримінального Кодексу УССР і доповнення його статтею 66/1". Відтепер в КК УССР за статтею 66 (шпигунство) слідувала ст. 66/1 – збирання економічних даних, які не складають за своїм змістом державної таємниці, що спеціально охороняється (ст. 66, примітка), але не підлягають розголошенню за прямою забороною закону чи за розпорядженням керівників відомств, установ і підприємств, передача їх за винагороду чи безоплатно організаціям і особам, вказаним у ст. 66.

Однак в першій половині та середині 1920-х років не спостерігалося сплеску справ про економічну контрреволюцію. Відомо два процеси по звинуваченню технічних працівників Кадіївського рудоуправління та Дніпровського заводу в економічній контрреволюції.

У липні 1924 року в Харкові було проведено показовий процес над шістьма спеціалістами Кадіївського вугільновидобувного рудоуправління (Донбас). Їх звинуватили в економічному шпигунстві на користь Польщі, яке нібито полягало в тому, що інженери намагалися зберігати цінні ділянки вугільних розробок, очікуючи на повернення колишніх хазяїв шахт як концесіонерів. Проте вже у вироку суду йшлося не про зберігання, а про руйнування шахт. Газета "Правда" заявила, що "тут наявна економічна контрреволюція".

Через рік відбувся показовий процес над двадцятьма інженерами, техніками та адміністративними працівниками Дніпровського заводу. Вся система доказів шкідництва й економічного шпигунства, інкримінованих їм, була, за словами Г.Касьянова, "побудована на піску" [8].Тому вже в ході процесу довелося відхилити головне звинувачення – в економічному шпигунстві.

У 1924–1926 роках засуджені за всі види контрреволюційних злочинів становили 0,1–0,2% усіх засуджених; значна частина контрреволюційних злочинів, які розглядалися судами, відносилася до контрреволюційних злочинів, які були скоєні в роки громадянської війни та при самодержавстві (боротьба з робітничим рухом, сприяння білому руху тощо). У 1926 році "історична контрреволюція" становила 66,6% всіх справ про контрреволюційні злочини, що пройшли через губернські суди, економічна контрреволюція – лише 1,8% справ [9].

Наприкінці 1920-х рр. державна політика щодо визначення ступеня небезпечності окремих видів злочинів стає більш жорстокою. Це стосується, в першу чергу, злочинів із забарвленням "контрреволюційні".

Особливо небезпечними в Кримінальному Законодавстві країни вважалися державні злочини. Сесія Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР 25 лютого 1927 року прийняла Положення про державні злочини (його норми було внесено в Кримінальні кодекси (КК) союзних республік без будь-яких змін), в якому давалося визначення контрреволюційного злочину. Контрреволюційними називалися дії, які, між іншим, були спрямовані і на підрив чи послаблення "основних господарських ...завоювань пролетарської революції" (Ст. 1 Положення, ст. 54 п. 1 КК 1927 р.) [10].Усі контрреволюційні злочини поділялися на групи залежно від того, з якого боку здійснювалося посягання на пролетарську диктатуру: політична контрреволюція, зрадницька контрреволюція і економічна контрреволюція. В Положенні відбувається подальший розвиток поняття "економічна контрреволюція", або "шкідництво" (Ст. 7 Положення, Ст. 54 п. 7 Кримінального Кодексу УСРР в редакції 1927 року), яка визначалася як "підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу чи кредитної системи,...кооперації, скоєних з контрреволюційною метою шляхом використання державних установ та підприємств..., а також використання державних установ та підприємств або протидія їх діяльності, що скоєно в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних осіб".

Ст. 54 п. 6 КК УСРР визначала також збирання та передачу іноземним державам "економічних відомостей", "що не підлягають розголошенню..." Юристи кваліфікували такі діяння як економічне шпигунство [11].

Не вдаючись в юридичні тонкощі даного діяння, зазначимо, що на момент прийняття нового Карного Кодексу УСРР навколо цієї статті серед юристів точилися дискусії щодо визначення поняття "основних господарських завоювань пролетарської революції". На думку професора А.Піонтковського, невизначеність даного поняття могла привести до змішування межі між контрреволюційним та іншими злочинами, що наносили збитки економіці країни – господарськими, проти порядку управління тощо. При обговоренні даного питання Криленко пояснював, що таке широке тлумачення потрібно "для еластичності нашої каральної політики і для боротьби із прихованими формами контрреволюційної діяльності" [12].

Врешті-решт, юристи зійшлися, що для кваліфікації економічного злочину як контрреволюційного обов'язковою повинна бути

контрреволюційна мета. Наприклад, розтрата чи безгосподарність, наносячи збитки підприємству, опосередковано підривають державну промисловість, але при цьому не є контрреволюційними злочинами, оскільки вони не переслідують контрреволюційної мети, хоча збитки від них можуть бути більшими, ніж від контрреволюції. На практиці часто важко було встановити, чи мають відповідні дії контрреволюційну мету, а тому будь-які економічні злочини можна було кваліфікувати як контрреволюційні, все залежало від каральної політики та суб'єкта злочину. Ось чому начальник Економічного управління І.Блат, говорячи про боротьбу з економічною контрреволюцією, називає такі злочини як безгосподарність, хабарництво та економічне шпигунство, а визначаючи "ворогів навколо наших заводів та фабрик", називає "приватних заготівельників, що постачають сировину та матеріали для підприємств та проявляють хижацькі апетити" [13].

1927 рік відзначився не лише подальшим розвитком кримінологічного визначення особливо небезпечних державних злочинів, відбувалася підготовка суспільної думки щодо внутрішніх ворогів, які начебто приховувалися лояльним ставленням до радянської влади.

Основна ставка в цій політичній грі робилася на органи державної безпеки.

Влітку 1927 року уряд повідомив про розкриття на території СРСР підпільних організацій, які начебто готували диверсійні і терористичні акти на випадок інтервенції до країни.

У 1927 році на місця було розіслано циркуляр Народного Комісаріату Шляхів Сполучення, Центрального комітету спілки залізничників та Відділу ДПУ, в якому, в межах мобілізаційної роботи на випадок війни, транспортним органам ДПУ пропонувалося провести перевірку особового складу залізниць та звільнити неблагонадійних працівників. У листі голови ДПУ УРСР В.А.Балицькогодо ЦК КП(б)У від 27 липня 1927 р. повідомлялось, що внаслідок чисток з залізниць України, як політично неблагонадійних, було звільнено 403 та переведено на роботу у тил 128 службовців [14].

Проте матеріали відомчої статистики органів державної безпеки свідчать, що 1927 рік, останній рік непу, не відзначився сплеском кримінальних справ із забарвленням "економічна контрреволюція". На 1 жовтня 1927 року на обліку всіх органів ДПУ стояло 559 справ (за іншими даними – 552 справи), порушених за злочини в економічній сфері. Найменша кількість (7 справ – 1,3%)

припадала на злочини державні – економічна контрреволюція і шпигунство [15].

Протягом кварталу була порушена лише одна справа за економічну контрреволюцію (0,03% справ по органам ДПУ УСРР, 0,1% справ по економічним злочинам) на підприємстві важкої промисловості.

Одним із показників діяльності правоохоронних і каральних органів є результативність слідства стосовно порушених справ. Чим вищим був відсоток позитивно закінчених справ, тим кращою вважалася робота слідчих органів. І навпаки. Високий відсоток припинених справ не лише впливав на загальну картину злочинності, а й вказував на недоліки в роботі органів слідства та дізнання. У 1927 році в середньому по всім органам ДПУ було припинено у зв'язку з відсутністю складу злочину 32,7% справ, що знаходилися на обліку. Територіальні органи дали 45,3% припинених справ. Проте відсоток припинених справ за найбільш небезпечні види злочинів був дуже високим: за економічну контрреволюцію було припинено 4 справи з 7 закінчених – 66,7%. Таку ситуацію можна пояснити лише бажанням співробітників органів держбезпеки про всяк випадок "перестрахуватися" – тому справи порушувалися без достатніх для того підстав.

З справи із числа закінчених було передано на розгляд до прокуратури. Подальша доля цих справ та осіб, що по ним проходили, – невідома. Взагалі, під слідством перебувало шість осіб, з яких один – спеціаліст і п'ять – службовців із середньою та нижчою освітою.

Це була загальна характеристика слідчих справ із забарвленням "економічна контрреволюція", що знаходилися у впровадженні різних органів ДПУ УСРР у четвертому кварталі 1927 року.

Безпосередньо у провадженні територіальних органів по лінії Економічного управління (ЕКУ) знаходилося 4 справи про економічну контрреволюцію (весь 1927 рік дав 8 справ) в Артемівському, Дніпропетровському, Харківському і Одеському окружних відділах. У структурі злочинів по лінії ЕКУ дане забарвлення становило найменшу частку – 0,4%. За цими справами було заарештовано одного чоловіка, троє інших підозрюваних навіть не бралися під арешт. При цьому позитивний результат мала лише 1 справа з трьох закінчених (дві справи було припинено і одна залишалася у провадженні), яка була порушена Артемівським окрвідділом, вона була передана до прокуратури [16]. За цією справою проходила одна особа, яка навіть не бралася під арешт.

Отже, у період непу, незважаючи на кваліфікацію економічної контрреволюції та шпигунства як найбільш небезпечних для соціалістичної держави злочинів, даний вид злочинності займав дуже незначну частку в криміногенній ситуації країни.

Кардинальні зміни відбулися наступного року.

Усе почалося з т.зв. "Шахтинської справи" – "антирадянської, шкідницької організації" серед спеціалістів вугільної промисловості Донбасу. За Шахтинською справою під слідством перебувало близько 1000 осіб, засуджено було 53 спеціаліста. Вже під час Шахтинської справи розпочався пошук шкідників, перш за все, у вугільній промисловості Донбасу. 22 травня 1928 р. ЦК КП(б)У розіслав на місця таємний Циркуляр, в якому вказувалося на необхідність проведення перевірки з метою "очищення державного апарату від елементів, неспроможних працювати і керувати роботою". Для перевірки центральних апаратів трестів (в першу чергу Донвугілля) створювалися комісії з представників ЦК, ЦКК, профспілок і органів ДПУ. На місцях створювалися аналогічні комісії при окружних партійних комітетах [17].

Лише однією комісією з перевірки Донвугілля було запропоновано звільнити з роботи 229 осіб (15,7% загального числа службовців тресту) [18].

Відповідно до державної політики "викриття шкідників в усіх галузях промисловості" працювали і органи ДПУ України.

В 100 (!) разів, порівняно з четвертим кварталом 1927 року, збільшилася кількість слідчих справ, порушених за економічну контрреволюцію в 1928 році. Всіма органами ДПУ України протягом року було порушено 100 справ з даним забарвленням, з них територіальними органами по лінії ЕКУ – 85 справ.

На сьогоднішній день доведено, що справи ці було сфальсифіковано. І хоча ми не можемо повністю виключати можливість передачі окремими спеціалістами колишнім власникам підприємств інформації щодо економічного стану цих підприємств, найбільше, в чому можна було звинуватити спеціалістів, притягнутих до слідства, а потім і до суду, – у господарських чи посадових злочинах. Проте партійно-державна політика тих часів вимагала іншого тлумачення недоліків у роботі важкої промисловості країни, а відповідно, змінилася і карна політика. Це позначилося на збільшенні, порівняно з попереднім періодом непу, кількості контрреволюційних злочинів, в тому числі економічної контрреволюції.

Незважаючи на абсолютне збільшення кількості справ за економічну контрреволюцію і шпигунство та політичний резонанс, який надавався цим справам, в структурі справ, порушених органами ДПУ УСРР в 1928 році, за всі види злочинів їх частка залишалася невеликою – 0,6%; за злочини, скоєні в економічній сфері, – 1,3%.

Отже, документи ДПУ свідчать, що в Україні не відстежувалася тенденція щодо появи в 1928 році вибуху злочинів із забарвленням "економічна контрреволюція".

У провадженні територіальних органів по лінії ЕКУ протягом року на обліку стояло 79 справ із забарвленням "економічна контрреволюція" (1 справа залишилася незакінченою з 1927 року, 78 справ прибуло в 1928 році). Їх частка серед усіх справ, що стояли на обліку по лінії Економічного управління, порівняно з 1927 роком, збільшилася в 4,5 рази, проте також залишалась незначною – 1,8%.

На кінець року слідство було закінчено лише по 56,9% (45 справах), 21 справу (26,6%) було передано для продовження слідства в інших органах ДПУ. Це був найбільший відсоток справ, переданих до інших структурних підрозділів ДПУ України (шпигунством та контрреволюцією займався також контррозвідувальний відділ) та ОДПУ СРСР. Під слідством знаходилося 333 особи. Великим був відсоток заарештованих – 91,3. Проте майже третина справ (13), слідство за якими закінчилося, було припинено, 94 чол. (31% арештованих) звільнено. Високий відсоток звільнених з-під арешту дає підстави вважати про зайві арешти. За характером реалізації 18 справ (40%) було передано до органів прокуратури і 11 справ (24,4%) – до особливих нарад при ОДПУ – позасудових органів, не передбачених Кримінально-процесуальним Кодексом.

Матеріали відомчої статистики дають змогу дослідити, на підприємствах яких галузей народного господарства порушувалися справи із різними видами кримінальної забарвленості. З 79 справ з ознакою "економічна контрреволюція" 64 було порушено на підприємствах важкої промисловості (це становило 35% усіх справ, порушених органами ДПУ на підприємствах даної галузі), 6 – місцевої промисловості, 2 – легкої промисловості, по одній – в органах державної торгівлі та серед державних хлібозаготівельників, решту справ позначено "в інших органах".

Кількістю справ із забарвленням "економічна контрреволюція і шпигунство" виділяються промислові регіони. На обліку Луганського окружного відділу стояло 16 справ (31 особу було заарешто-

вано, що становило 88,6% притягнутих до слідства); Артемівського окрвідділу – 13 справ (31 особа – 100% – заарештовано); Сталінського – 11 справ (28 осіб заарештовано). На ці три округи припадало 50,6% справ з даним забарвленням. Ці окрвідділи дали і найбільшу кількість справ (16 з 21), переданих до інших органів ДПУ.

У структурі справ за економічні види злочинності на дане забарвлення в Луганському окрвідділі припадало 13,4%, Артемівському окрвідділі – 11,6%, Сталінському – 17,2%. Нагадаємо, що в середньому по територіальним органам ДПУ України даний вид злочину займав лише 1,8%. До того ж, це були не просто промислові райони, а вугільновидобувні регіони України, що, безперечно, було пов'язано з процесом по "Шахтинській справі".

Високі показники по даному забарвленню мали також ДПУ УСРР (Головне управління) – 10 справ, найбільша кількість арештованих – 147 осіб (48,4% всіх арештованих за економічну контрреволюцію і шпигунство), а також Дніпропетровський окружний відділ – 9 справ, 21 заарештований.

Щодо соціального стану притягнутих до слідства по справам про економічну контрреволюцію та шпигунство у IV кварталі 1927 року серед 4 осіб (0,1% усіх притягнутих територіальними органами, 0,4% притягнутих територіальними органами за злочини в сфері економіки) було троє службовців та один "спец". Рівень освіти притягнутих був невисоким: 3 особи мали середню освіту, одна – нижчу; всі були позапартійними (найбільші показники позапартійних порівняно з іншими видами економічних злочинів); за національним складом було 2 росіянина, 1 українець та 1 німець [19].

У 1928 році кількість притягнутих у справах про економічну контрреволюцію збільшилася до 196 осіб (1,1% притягнутих по справам з усіма забарвленнями територіальними органами та 2,3% – за злочини в економічній сфері). На відміну від 1927 року серед осіб, що знаходилися під слідством, найчисленнішою була група інтелігенції – 109 осіб (55,6%), з її середовища виділяється група, позначена як "технічні спеціалісти", – 99 осіб (50,5% усіх притягнутих за економічну контрреволюцію) та всі інші "специ" – 8 осіб (4,1%).

На другому місці йшли службовці – 43 особи (21,9%), з яких власне службовців було 41 чоловік та двоє – виборних осіб. У 1928 році за економічну контрреволюцію до слідства було притягнуто 37 виробничих робітників (18,9%), а також представників інших соціальних груп [20].

Вищим, порівняно з 1927 роком, був освітній рівень притягнутих: особи з вищою освітою становили 46,4%; середньою – 26,6%, разом – 73%. Взагалі освітній рівень притягнутих у справах про економічну контрреволюцію був найбільшим серед осіб, притягнутих до слідства за інші види економічних злочинів.

3 особи (1,5%) були членами ВКП(б), всі інші – позапартійними, рівень позапартійних був одним з найбільших серед осіб, притягнутих до слідства за економічні злочини, вищими були лише частки позапартійних серед осіб, притягнутих за спекуляцію товарами і спекуляцію валютою.

Щодо національної належності, як і в четвертому кварталі 1927 року, великим був прошарок росіян – 45,4% та українців – 39,6%, представники інших національностей складали від 1,5% до 6,1% серед притягнутих.

Отже, в 1928 році збільшилася абсолютна кількість і відносна частка осіб, що були притягнуті територіальними органами ДПУ у справах слідства та дізнання за економічну контрреволюцію. Вони мали вищі, порівняно з 1927 роком, кваліфікацію (професійний та освітній рівень) та соціальний статус (партійна належність та посада).

У 1929 році ще відчутними були відголоски "Шахтинської справи", хоча масштаби "виявлення контрреволюційних елементів" ще залишалися досить високими. Майже вдвічі, порівняно з 1928 роком, зменшилася кількість справ із забарвленням "економічна контрреволюція". Майже на третину зменшилася кількість осіб, що залучалися органами ДПУ України по слідчим справам з даним забарвленням (377 осіб за весь 1928 рік і 135 осіб за весь 1929 рік) та осіб, що підлягали арештам під час слідства (332 особи в 1928 році і 92 особи в 1929 році) [21]. Така тенденція тривала всього рік.

1930 рік дав новий спалах боротьби з економічною контрреволюцією, і пов'язано це було з "викриттям" на території України т.зв. "Українського інженерного центру" (УІЦ) – "шкідницької організації", що начебто являла собою філіал "Промислової партії", керівники і організатори якої знаходилися в Москві.

Згідно з версією співробітників ДПУ, контрреволюційні організації інженерів, управлінців, економістів склалися ще в період розквіту "непу", десь до 1926 року. Протягом 1927–1928 рр. ці організації почали групуватися навколо чотирьох центрів: Всеукраїнської організації інженерів (ВУКАІ), Держплану УСРР, Харківсь-

кого технологічного інституту (ХТІ), Теплотехнічного бюро ВРНГ УСРР. Лише у другій половині 1928 року ці чотири центри фактично об'єдналися, і керівництво ними почало здійснюватися з єдиного Українського інженерного центру.

Проте найбільше вражає схема розгалуженості "шкідницьких" організацій в Україні. Відповідно до неї УІЦ керував контрреволюційними інженерними організаціями, створеними в найбільш важливих галузях промисловості на всій території України: енергетичній, металургійній, вугільній, силікатній, машинобудівній, хімічній, коксобензольній, військовій тощо [22]. У безпосередній залежності від Москви знаходились Київський, Дніпропетровський та Одеський філіали Промпартії.

За даними ДПУ, у справі УІЦ і українських філіалів Промпартії в різних містах України було заарештовано 750 осіб.

Наскільки реальною була загроза для економіки держави з боку УІЦ можна дізнатися, проаналізувавши матеріали слідства по цій справі.

Згідно з обвинувальним висновком, учасники УІЦ ставили за мету повалення Радянської влади шляхом шкідницької діяльності, здійснення диверсійних актів на підприємствах, організації шпигунства тощо.

Щодо шкідницької діяльності, матеріали слідства визначали: застосування шкідницьких методів у плануванні з метою створення диспропорцій в розвитку взаємопов'язаних галузей, що призводило до економічних криз, зривів, зниження продуктивності праці, нераціонального капітального будівництва тощо. Називалися всі дійсні недоліки тогочасного розвитку економіки, але причини цього визначалися виключно шкідницькою діяльністю, довести яку було практично неможливо.

Що стосується диверсійних актів, то наприкінці 1920-х років дійсно почастішали аварії та нещасні випадки, особливо у вугільній та металургійній промисловості. Дійсними причинами цього були зношеність обладнання, недотримання правил техніки безпеки, порушення технологічного процесу тощо, хоча повністю виключати можливість проведення таких актів ми не можемо. Зокрема, про це декілька років тому заявив тодішній консультант прес-служби зовнішньої розвідки Російської Федерації полковник Карпов в інтерв'ю журналу "Новая и новейшая история". При цьому він посилався на мемуари Дж.Хілла "Моє шпигунське життя", в яких той заявив про існування в 1920–1930-х рр. на підприємствах СРСР агентів-диверсантів [23].

Отже, підстави для звинувачення когось у причетності до скоєння таких злочинів, як диверсії, у органів ДПУ були. Проте слідчі справи осіб, причетних до УІЦ, не містять доказів у скоєнні якихось конкретних диверсійних актів на промислових підприємствах України. Для слідчих у цій справі, як і у інших подібних, вистачало особистих зізнань притягнутих у справі. Тому сьогодні дуже важко з'ясувати, чим же насправді була та чи інша аварія: збігом обставин чи диверсією.

Складнішою була ситуація зі шпигунством. Всі звинувачення у причетності до шпигунської діяльності представлялися відповідно до Циркуляра ДПУ №16/ЕКУ (про економічне шпигунство) від 25 січня 1929 року. В слідчих документах зазначалось, що окремі представники "буржуазної інтелігенції" (називалися прізвища) займалися "збором матеріалів і складанням зведених обзорів стану промисловості України" з метою передачі їх в іноземні консульства або безпосередньо представникам іноземних фірм, колишнім акціонерам підприємств. Передача матеріалів здійснювалася під час закордонних відряджень спеціалістів чи під час їх зустрічей з представниками фірм, що перебували у відрядженні в СРСР.

Факти передачі таємної інформації з СРСР іноземним зарубіжним центрам російської контрреволюції та іноземним фірмам, в тому числі і від "спецiв", дійсно існували [24]. Сьогодні важко визначити масштаби збитків, що завдавав витік службової інформації за кордон економічним і політичним інтересам держави. І підстави для подібного роду звинувачень у органів державної безпеки були. Проте в слідчих матеріалах даної справи відсутні конкретні докази у скоєнні підслідними даного злочину, а тому ми не можемо вважати їх винними по даному обвинуваченню.

Незважаючи на велику кількість слідчих справ та осіб, притягнутих за ними до слідства, справа Українського Інженерного Центру була не єдиною із забарвленням "економічна контрреволюція", порушених органами ДПУ УСРР в 1930 році. Під слідством за звинувачення в економічній контрреволюційній діяльності перебувало 1003 особи (14% осіб, притягнутих органами ДПУ в 1930 році за злочини по лінії ЕКУ), з них 898 осіб (89,5%) було арештовано [25].

Не випадково канадський дослідник українського походження К.Кононенко, який в 1930 році перебував у Харківській в'язниці, вважає, що "тоді були разом заарештовані всі головні інженери великих заводів, професори вищих технічних шкіл, керівники най-

більших цехів... Це було повне технічне обезглавлення української промисловості" [26].

Отже, протидія злочинам із забарвленням "економічна контрреволюція" входила до компетенції органів держбезпеки (ВУНК, ДПУ), а точніше – Економічного управління, виокремленого в структурі спецслужби. Юридичне оформлення даного виду злочину з'явилося в період нової економічної політики і появи нових ймовірних посягань на господарські завоювання радянської влади. Проте протягом непу, незважаючи на сприятливі умови для вчинення даного виду злочинів, органами держбезпеки майже не порушувалися справи з даним забарвленням. У період згортання непу відбувся подальший розвиток поняття "економічна контрреволюція", і відповідно, різко зросла чисельність слідчих справ з даним забарвленням. Аналіз деяких з цих справ дає підстави вважати, що створені вони були штучно, не відбивали дійсної криміногеної ситуації в країні, а служили знаряддям для проведення відповідної політики нагнітання обстановки в країні, спричиненої начебто "загостренням класової боротьби" для здійснення партійним керівництвом переходу до нових методів управління.

Література

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996; Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.,1990; Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) – К., 1999; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992 та ін.

2. Викторов Б.А. Без грифа "секретно". – М., 1990; Ченцов В.В. Політичні репресії в Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999 та ін.

3. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). – Донецьк, 2003.

4. Герцензон А. Развитие понятия контрреволюционного преступления в истории советского уголовного законодательства // Советская юстиция. – 1938. – №1. – С. 29–33.

5. Малицкий А. Чека и ГПУ. – Харьков: Путь просвещеня, 1923. – С. 39.

6. Приказ ВЧК о карательной политике органов ЧК. 8 января 1921 г. // Из истории ВЧК 1917–1921: Сб. документов. – М.: Политиздат, 1958. – С. 419.

7. Курс советского уголовного права. – М.: Наука, 1970. – Т. IV. – С. 124, 125.

8. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік, 1992. – С. 51.

9. Роднянский А. Карательная политика губернских судов по контрреволюционным преступлениям в 1926 г. // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – №33. – С. 1009.

10. Собрание Законов СССР. – 1927. – Ст. 123.

11. Собрание Узаконений УССР. – 1927.– №57–59. – Ст. 232; Уголовный Кодекс Украинской ССР // Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сборник / Под ред. проф. Д.С.Карева. – М., 1957. – С. 93.

12. Стенографический отчет и постановление II-ой сессии ВЦИК X-го Созыва. 25.07.1927 г. – М., 1928. – С. 50.

13. Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий.– 1927. – 18 декабря.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2521, арк. 18.

15. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 42, спр. 1, арк. 1.

16. Там само, арк. 5.

17. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-9, оп. 1, спр. 466, арк. 73.

18. ДАДО, ф. Р-1171, оп. 1, спр. 5, арк. 131, спр. 6, арк. 52, 71, 93; оп. 2, спр. 3, арк. 16.

19. ДА СБУ, ф. 42, спр. 1, арк. 205.

20. Там само, арк. 281.

21. Там само, ф. 42, спр. 7, арк. 13.

22. ДА СБУ. – Колекція друкованих видань (далі – КДВ), спро.121 арк. 4. Більш детально див.: Гнітько С. (Лясковська С.) "Український інженерний центр" – філіал "Промпартії" в Україні (1930–1931 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №1/2 (10/11). – С. 142–155.

23. Новая и новейшая история. – 1998. – №3. – С. 120.

24. Елфимов Е., Щетинов Ю. Три процесса над старой интеллигенцией. (1928–1931 гг.) // Политическое образование. – 1989. – №16. – С. 73.

25. ДА СБУ, ф. 42, спр. 7, арк. 13.

26. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – С. 404.

О.С. Дудченко

Правові форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в УСРР, у міжвоєнний період: аналіз нормативно-правових джерел

Складовою концепції розвитку українського суспільства є сучасна державна політика захисту дитинства, що закріплена в Конституції України, Сімейному Кодексі та інших нормативно-правових актах. Останніми роками збільшується кількість дітей, які не мають належного сімейного виховання та позбавлені батьківського піклування. Тому в Україні було прийнято багато нормативно-правових актів, які встановлюють основні принципи та напрями захисту прав дітей, а також основні засади державної політики у цій сфері. Для належного правового забезпечення цієї діяльності, створення її наукових засад важливе значення має вивчення історичного досвіду правового регулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї.

Дослідженням сімейно-шлюбних відносин у зазначений період займалися радянські науковці Матвєєв Г.К., Гордон М.В., Сливицький В.І., Бошко В.І. та інші [1]. В незалежній Україні питанням історії сімейного права загалом і питаннями еволюції правових форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, присвячені розділи в працях Червоного Ю.С., Гопанчука В.С., Борисової В.І., Жилінкової І.В., Ромовської З.В. та інших [2]. Та, незважаючи на значну кількість досліджень, проблема правових форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, висвітлена недостатньо.

Більшовицька революція в Росії та встановлення радянської влади в Україні стали визначальними віхами в історії вітчизняної юриспруденції. Формування нового типу соціалістичної державності призвело до кардинальної перебудови всіх галузей права Російської імперії. Більше того, змінилось саме ставлення до права як такого, яке, з одного боку, за марксистською ідеологією мало відмерти після соціалістичної революції як рудимент буржуазного ладу, а з іншого – в ході практичної реалізації ідеї диктатури пролетаріату повністю нехтувалося новою владою. Обидві тенденції безпосередньо зачепили і галузь шлюбно-сімейного права.

Реформування царського сімейного законодавства було розпочато низкою декретів РНК РСФРР, які заклали основи радянсь-

кого сімейного права [3]. Декретом "Про суд" від 24 листопада 1917 р. №1 проголошувалося створення на основі прямих виборів нових місцевих судів, до складу яких мали обиратися один постійний суддя і два тимчасові засідателі. Згідно з Декретом було скасовано норми сімейного царського законодавства, що закріплювали нерівність жінки в особистих і майнових відносинах з чоловіком.

18 і 19 грудня 1917 р. ВЦВК і РНК РСФРР видали декрети "Про громадянський шлюб, дітей і про ведення книг актів громадянського стану" [4] та "Про розлучення" [5], які скасовували дію усіх норм царського сімейного законодавства Росії на всій території республіки.

Згідно з Декретом "Про громадянський шлюб, дітей і про ведення книг актів громадянського стану" шлюб проголошувався вільним союзом двох рівноправних громадян. Декрет визнавав юридично чинним шлюб, який зареєстрований в органах ЗАГСу. Церковний шлюб не мав юридичної сили. Декрет урівнював у правах і обов'язках позашлюбних дітей з дітьми, які народилися у зареєстрованому шлюбі. А також передбачалася можливість судового встановлення батьківства та вирішувалися інші питання.

Декрет "Про розлучення" проголошував свободу розлучень на прохання про це обох осіб з подружжя або хоча б одного з них.

Восени 1918 р. було розроблено перший радянський сімейний кодекс – Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право РСФРР [6]. Він, як зазначав тодішній народний комісар юстиції РСФСР Д.Курський, цілком ґрунтувався на грудневих декретах 1917 року [7] і був першою кодифікацією радянського сімейного права.

Кодекс 1918 р. вперше після революції врегульовував питання опіки. Що ж стосується усиновлення, то в Кодексі прямо вказувалося, що воно не породжує ніяких обов'язків і прав ні для усиновителя, ні для усиновленого.

В Україні першими радянськими нормативно-правовими актами, що передбачали реформу сімейного законодавства були декрети РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. "Про організацію відділів записів актів громадянського стану", "Про громадянський шлюб та ведення книг актів громадянського стану", "Про розлучення". Вони закріпили положення, аналогічні положенням декретів РСФСР від 18 і 19 грудня 1917р.

З перших днів існування УСРР у законотворчому процесі встановлюється практика дублювання нормативно-правових актів

РРФСР. Тому перший сімейний кодексом України – Кодекс законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку, прийнятий в липні 1919 р., був по суті переробленим Кодексом РСФРР 1918 р. [8].

Даний документ складався з трьох книг: "Про акти громадянського стану", "Про шлюб і сім'ю", "Про опіку".

Регулюванню питань, пов'язаних з усиновленням, був присвячений один з підрозділів другої книги Кодексу. Зокрема, відповідно до ст. 113 усиновлені особи і усиновлювачі, якщо усиновлення мало місце до видання цього Кодексу, прирівнювалися до родичів за походженням. Згідно зі ст. 114 усиновлення, яке здійснене після набрання чинності зазначеним Кодексом, не повинно було породжувати жодних цивільних обов'язків і прав для усиновлювачів і усиновлених.

Третя книга Кодексу регулювала відносини, пов'язані з опікою, яка встановлювалася над недієздатними особами і неповнолітніми віком до 16 років (статті 115, 124). Згідно зі ст. 116 опіка над неповнолітніми могла бути продовжена до досягнення ними 18-річного віку, якщо відповідний орган соціального забезпечення визнавав це за необхідне. Відали опікою Народний комісаріат соціального забезпечення і підвідомчі йому органи.

У цій книзі було врегульовано питання, пов'язані з призначенням опікунів і звільнення останніх від виконання їх обов'язків. Згідно зі ст. 128 не могли бути опікунами особи, над якими було встановлено опіку; особи, чиї права було обмежено судовим рішенням, протягом терміну дії цього обмеження; особи, інтереси яких суперечили інтересам тієї особи, над якою мала бути встановлена опіка. Кодекс визначав права та обов'язки опікунів і відповідальність органів опіки. Опікун мав право здійснювати в інтересах підопічного оплатне відчуження його майна.

Згідно ст. 139 на відчуження опікуном домашньої обстановки і господарського інвентарю підопічного необхідний був дозвіл місцевого відділу соціального забезпечення. Опікунові заборонялося укладати з підопічним будь-які угоди, а також здійснювати безоплатне відчуження їх майна (ст. 138). Відповідно до ст.145 опікун ніс відповідальність перед підопічним за заподіяння йому недбалим або несумлінним виконанням своїх обов'язків майнової шкоди. Опікуни могли бути звільнені від їх обов'язків як за власним бажанням (статті 129 і 130), так і за ініціативою відділів соціального забезпечення (у разі неналежного виконання покладених на них обов'язків) (ст. 132). За ст. 146 передбачалась кримінальна

відповідальність за ухилення без достатніх підстав від виконання опікунських обов'язків або їх недбале виконання.

Умови громадянської війни не дозволили ввести Кодекс законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку УСРР у дію. Проте він увійшов в історію як перша спроба здійснення кодифікації сімейного законодавства в Україні.

У 20-х роках в УСРР продовжувався процес подальшого удосконалення сімейного законодавства. У другій половині 1923 року розпочалася розробка проекту нового сімейного кодексу УРСР. Проект було внесено на обговорення другої сесії ВУЦВК IX скликання, яка ухвалила його 23 жовтня 1925 року як тимчасовий. В травні 1926 року на третій сесії ВУЦВК IX скликання на основі проекту було прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану (КЗпСОШ) УРСР [9], який набрав чинності з 1 вересня 1926 року.

Даний документ складався з 5 основних розділів: 1. Про сім'ю; 2. Про опіку та піклування; 3. Про шлюб; 4. Про зміну громадянами своїх прізвищ та імен; 5. Про визнання особи безвісно відсутньою або померлою.

Спеціальна глава Кодексу була присвячена інституту усиновлення, який вперше вводився в українське законодавство. Згідно зі ст. 38 можна було усиновлювати неповнолітніх дітей. А приймаки могли бути усиновлені й після досягнення ними повноліття. Відповідно до ст. 41 усиновлення мало здійснюватись на прохання усиновлювачів органами опіки та піклування і не повинно було суперечити інтересам усиновлених. Усиновлені та їх нащадки набували усіх прав та обов'язків рідних дітей усиновлювачів. Водночас вони втрачали усі права і звільнялися від усіх обов'язків щодо своїх батьків (ст. 43). Згідно зі ст. 45 і 46 передбачалась можливість скасування усиновлення.

Кодекс містив норми, які регулювали опіку та піклування. Усі правила, пов'язані з їх встановленням, переважно відтворювали відповідні положення сімейного кодексу УСРР 1919 р. Однак на відміну від останнього норми КЗпСОШ передбачали встановлення не тільки опіки, а й піклування. Опіка має встановлюватись над неповнолітніми, марнотратниками, особами з вадами психічного розвитку, а піклування – над особами, які через свій фізичний або психічний стан не могли самостійно захищати свої права та інтереси. У цьому розділі КЗпСОШ було визначено порядок встанов-

лення і скасування опіки та піклування, права й обов'язки опікунів та піклувальників.

Окремими нормативно-правовими актами в радянській державі запроваджувався інститут патронату. В Росії його було започатковано постановою ЦВК і РНК РСФРР "Про порядок та умови передання вихованців дитячих будинків у селянські сім'ї" від 5 квітня 1926 року, а також постановою ЦВК і РНК РСФРРР "Про порядок і умови передання вихованців дитячих будинків та інших неповнолітніх трудящих в містах та робітничих селищах" від 28 травня 1928 року. Інститут патронату в УСРР будувався на засадах, закріплених в зазначених постановах РСФРР.

Окремою постановою РНК УРСР від 11 червня 1940 року було затверджено Положення про порядок патронування дітей в колгоспах і сім'ях трудящих [10]. На патронат бралися діти від п'яти місяців до шістнадцяти років на підставі договору. Договори укладалися з відділом охорони здоров'я, якщо дитина ще не досягла чотирьох років, а щодо старших за віком дітей – із відділом освіти.

З утворенням СРСР закріплюється тенденція уніфікації норм сімейного права шляхом видання загальносоюзних актів, обов'язкових для всіх республік СРСР. Такими актами були постанова Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів від 27 червня 1936 р. "Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення сітки пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення", Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. "Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування ордена "Материнська слава" і "Медаль материнства".

Отже, у міжвоєнний період були закладені основи правового регулювання утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Самі історичні обставини (громадянська війна, голодомор, масові репресії) значно примножили кількість безпритульних дітей та дітей-сиріт, що спонукало радянську владу до удосконалення сімейного права загалом, і зокрема, деталізації норм, які регулювали допомогу держави та громадян цим дітям.

Література

1. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. – К., 1960; Гордон М.В. Из истории советского семейного права Украинской ССР // Ученые записки Харьковского юридического института. – Т. XI. – Вып. II.– Харьков, 1958; Бошко В.И. Очерки советского семейного права / Переработаны и дополнены В.А.Рясенцевым. – К., 1952.
2. Сімейне право України / За ред. Ю.С.Червоного. – К., 2004; Сімейне право України / За ред. В.С.Гопанчука. – К., 2002; Ромовська З.В. Сімейний Кодекс України: Науково-практичний коментар. – К., 2003; Сімейне право України / За ред. В.І.Борисової, І.В.Жилінкової. – К., 2004.
3. В історіографії існує два погляди на початок радянського реформування сімейного права. Червоний Ю.С. вважає, що його початок закладено Декретом "Про суд" 1917 року. Гопанчук В.С. стверджує, що реформу сімейного права розпочато декретами 18 і 19 грудня 1917 року.
4. Сборник Указов РСФСР. – 1917. – №11. – Ст. 160.
5. Там само. – №10. – Ст. 152.
6. Сборник Указов РСФСР. – 1918. – №76–77. – Ст. 818.
7. Курський Д.И. Избранные статьи и речи. – М., 1948. – С. 143.
8. Сборник Указов УССР. – 1919. – №12. – Ст. 145.
9. Сборник Указов РСФСР. – 1926. – №67–69. – Ст. 440.
10. СП Украинской ССР. – 1940. – №15.

Ю.М.Давиденко

До питання про створення військової підпільної організації Команда Оборунців Польських в період 1939–1943 рр.

Визвольна боротьба народів Європи проти фашизму в період Другої світової війни завжди буде залишатися в центрі уваги дослідників, істориків, військових спеціалістів, широкої громадськості. Чим далі від нас ті буремні події війни, тим нам стає зрозуміліше величезне значення цієї боротьби і одержаної в ній перемоги. Свій гідний внесок у перемогу внесли слов'янські народи, зокрема польський народ.

Дослідження генези польських військових організацій Руху Опору в роки Другої світової війни є досить актуальним з огляду на те, що на сучасному етапі посттоталітарного розвитку неупереджене висвітлення історії визвольної боротьби польського народу має неабияке значення, бо в оцінках дослідників соціалісти-

чної доби домінували сталі стереотипи та свідомі замовчування, а іноді – фальсифікація. Насамперед, це торкалося питань: становлення організацій нерегулярного характеру, зокрема таких як Команди Оборунців Польських (КОП); їх військової діяльності.

Зазначимо, що питання дослідження збройної діяльності військової організації КОП за часів Другої світової війни ніколи не ставилось у радянській історіографії. У працях науковців розглядалися лише певні аспекти історії польського Руху Опору, його етапи, основні напрямки. При цьому головна увага приділялась діяльності лівих військових організацій, зокрема Гвардії Людовій, яка дотримувалась радянських форм боротьби з окупантами [1].

На відміну від радянських колег польська історіографія соціалістичної доби приділяла достатньо уваги досліджуваній темі, а історичні розвідки польських істориків за майже п'ять десятиріч вирізняються багатоплановістю та комплексністю у висвітленні проблематики польського руху Опору та його складових частин – нелегальних військових організацій [2].

Достойний внесок у наукову розробку розглядуваної проблеми в період 40–90-х рр. XX ст. зробили емігрантські полоністичні центри досліджень. Зокрема, видавництво "Культура" в Парижі на сторінках квартальника "Історичні зошити (Зешити історичні)" систематично публікувало статті, присвячені розвитку військових організацій Руху Опору в контексті становлення Польської підпільної держави [3].

Важливу групу досліджень склали роботи польських істориків, що побачили світ після краху тоталітарного режиму в Польщі. Саме в цей період автори праць сконцентрували свою увагу на діяльності не тільки збройного, а і цивільного підпілля, дослідили процес організаційного становлення військових формувань, що мали некадровий склад та нерегулярний характер [4].

Відмітимо, що окремі аспекти проблеми, що розглядається, певною мірою висвітлювалися в роботах сучасних українських істориків, зокрема І.Іллюшина [5]. Проте поставлене нами питання не було предметом спеціального вивчення.

Режим, встановлений гітлерівською Німеччиною на окупованих територіях Польщі, мав за довготермінову мету знищення польського народу взагалі. Нацисти прагнули задушити національну самосвідомість поляків, знищити наукові і культурні інститути. У вересні 1939 р. в Кракові окупанти заарештували понад 200 викладачів Гірничої академії та місцевого університету. Наступним етапом репресій стала так звана акція А-Б, в результаті якої

було розстріляно більше 3 тис. польських громадян. Зазначимо, що на середину 1941 р. лише в губернаторстві загинуло 16 тис. поляків [6].

Незважаючи на названі умови, в польському суспільстві виникає рух Опору, основним завданням якого є прагнення до відновлення незалежності польської держави.

Зазначимо, що до руху Опору вступали представники різних політичних партій та ідейних переконань, яких об'єднувала одна мета – боротьба з фашизмом. Тому вже восени 1939 року на території окупованої країни в умовах глибокого підпілля проходить процес формування сітки підпільних військових організацій.

Серед вищеназваних організацій польського руху Опору особливе місце займала Команда Оборунців Польських, що виникла в Любляні в останні дні вересня 1939 року [7]. Ініціатором її створення став колишній офіцер Корпусу Охорони Прикордоння майор Б.Студжинський, активний учасник Польської військової організації в 1915–1918 рр. Використавши свій чималий конспіративний досвід, він залучив до новоутвореної організації колишніх колег з ПОВ, які і стали її своєрідним ядром. Зазначимо, що на початковому етапі організація мала назву Оборунці Польські, саме така назва фігурує у звітних документах до Делегатури у вересні – жовтні 1939 р. У подальшому зміна назви мала місце внаслідок того, що перші організаційні документи засвідчувались колишньою печаткою Корпусу Охорони Прикордоння, а дана абревіатура співпадала з назвою Команда Оборунців Польських. В жовтні 1939 року Б.Студжинський відвідує Варшаву з метою розширення лав нової організації і створення у перспективі в столиці центрального осередку КОП. Саме в той період він залучає до його складу В.Хулевича, колишнього керівника літературного відділу польського радіо, члена ППС В.Гаудешевського, Л.Свінцицку та інших. Паралельно з цим були розпочаті переговори з конспіративною групою Гвардія Людова під керівництвом Г.Борутського про її входження до КОП. В результаті переговорів на кінець жовтня 1939 року було прийнято рішення про спільну боротьбу проти окупантів і злиття організацій. Таким чином, на початок листопада нова організація зуміла створити у Варшаві власний осередок, який нараховував близько 50 осіб.

Наступним кроком, що має важливе значення для подальшої розбудови КОП, була розробка та прийняття програмних документів, що окреслили засади, прогамні цілі та основні завдання ор-

ганізації. Так, у Статуті КОП, що був прийнятий 1 жовтня 1939 року зазначалося, що "...основними цілями є збройна, моральна, духовна підготовка народу до боротьби з окупантами" [8]. У інструкції організації, яка була затверджена 2 жовтня 1939 року, були окреслені основні завдання: "діяльність охоплює всю територію Речі Посполитої, керівництво КОП визнає за легітимний польський уряд у Франції та виступає за широку соціальну базу організації... Її членами можуть бути всі, хто підтримує гасло боротьби за вільну і демократичну Польщу" [9].

Протягом 1940 року йде активний процес розбудови організаційно-територіальної структури КОП. За вищевказаний період було створено Головне Командування з центром у Варшаві, інспекторський відділ територій та здійснено розподіл на інспекторати земель, що в свою чергу поділялися на округи. Зазначимо, що структура КОП за задумом керівництва включала в себе майже всю територію країни. Так, центральним вважався інспекторат Варшава, що охоплював все місто. Наступним за військово-оперативним значенням був інспекторат Генерал-губернаторства, що був поділений на чотири округи: Кілецький, Краківський, Люблінський та Варшавський. Крім того, існували інспекторати західних земель з п'ятьма округами: Лодзьким, Плоцьким, Поморським, Познанським і Сланським та земель східних зі службами у Варшаві, куди увійшли вісім округів: Львівський, Станіславський, Тернопільський, Волинський, Поліський, Новогродський, Віленський і Білостоцький. У свою чергу округи були поділені на обводи та на райони, а останні на – плацовки.

Відмітимо, що в основному КОП розгорнула свою діяльність на теренах Генерал-губернаторства. Спираючись на тезу про широку соціальну базу КОП, її керівництво досить активно ініціює та розпочинає переговорний процес з різними військовими організаціями польського руху Опору. Так, в листопаді 1939 року було розпочато переговори з Гвардією Оборони Народової, з конспіративною групою, що призвело до часткового підпорядкування їх військових відділів КОП.

На весні 1940 року Команда Оборунців Польських стає одним із ініціаторів створення своєрідної координаційної спілки – Комітету Організацій Підпільних, що вперше зібралася 21 квітня 1941 року. На цьому зібранні були присутні, крім керівного ядра КОП, представники соціалістичної групи Барикади Вольності, організа-

ції Меч і Плуг, Польська Неподлегла, Таємна Польська Армія та інші. У результаті переговорів прийняли декларацію про спільні дії проти окупантів.

Як зазначають польські історики, практична діяльність комітету була досить короткочасною, бо кожна з організацій діяла самостійно, а їх політичні платформи кардинально різнилися і були поляризовані від санаційних до антисанаційних поглядів [10]. Єдиним позитивним моментом стало те, що КОП показала можливість реальної співпраці військових організацій польського руху Опору.

Вагомим кроком у подальшій розбудові КОП були заходи щодо організації її військової структури. Концепція КОП щодо створення власних збройних сил відрізнялась від концепції інших організацій Руху Опору, зокрема ЗВЗ, які розраховували і залучали до своїх лав виключно офіцерські кадри.

Керівництво організації виступало за входження до лав КОП всіх свідомих поляків, що мали певні навики конспіративної роботи. Цікавою, на нашу думку, була і власне побудова структури. Основним елементом у військовій вертикалі повинна була бути військова група, що складалася з 11 чоловік за схемою (10+1), у подальшому створювалися взводи, роти. Найбільшою проблемою на початковому етапі стала відсутність необхідної кількості збройного арсеналу. Як правило, використовувалась зброя польської армії 1939 року.

На той момент, враховуючи складну військово-політичну ситуацію, керівництво КОП основним завданням вбачало: "співпрацю з арміями союзників під час їх вступу на територію Польщі, недопущення на останньому етапі війни знищення людських і економічних ресурсів краю, збереження законності до прибуття уряду В.Сікорського". Досить цікавою була концепція КОП про створення служби безпеки організації. Вищезгадана структура включала в себе відділи розвідки і контррозвідки, спеціальний відділ по охороні організації, відділ диверсій. У перспективі передбачалось створення громадської міліції, до функцій якої входила охорона порядку в період визволення польських територій на завершальному етапі війни. Також у штаті служби безпеки функціонував відділ легалізації, який очолював З.Хромінський. Сам він у досить короткий термін організував підпільну друкарню, що спеціалізувалась на виготовленні фальшивих документів, паспортів, довідок.

Ще одним важливим відділом служби безпеки КОП став відділ збройних акцій. В інструкції відділу зазначалося, що "він виник

з потреб самооборони організації і основним його завданням було проведення терористичних актів проти окупантів, колобораціоністів та експропріації" [11]. Так, з листопада 1939 по червень 1940 року відділ провів низку терористичних заходів проти окупаційної влади на території Варшавського округу, було фізично знищено 6 гестапівських офіцерів, викрадено військову та приватну кореспонденцію з поштових вагонів на станції "Варшава". Найбільш гучною справою була експропріація Варшавської тютюнової компанії у грудні 1939 року, коли члени КОП забрали з каси підприємства близько 250 тисяч злотих.

Досить специфічним у штаті КОП був так званий відділ ув'язнених, керівником якого був колишній суддя Варшавського апеляційного суду А.Кордовский. Основним завданням відділу була допомога заарештованим та їх родинам, збір інформації про майбутні репресії, залучення членів КОП до персоналу в'язниць, підготовка втеч. До 1942 року відділ діяв досить ефективно, але в 1943 році, у зв'язку із репресіями гестапо, припинив своє існування.

Зазначимо, що керівництво КОП значну увагу приділяло діяльності серед молоді. Уже восени 1940 року був створений молодіжний відділ КОП при Головному Командуванні, який очолив архітектор А.Слоніцький. Одночасно були створені молодіжні відділи в округах та районах. За задумом керівництва КОП, молодіжні структури повинні охопити контингент з 11 до 18 років. Головним завданням відділу стала пропагандистська діяльність недопущення деморалізації, гуртування молоді та її військова підготовка. Велику роль у реалізації вищеназваних завдань відіграла молодіжна підпільна газета "Орлята", перший номер якої побачив світ 10 жовтня 1940 року. На її шпальтах постійно з'являлися матеріали пропагандистського характеру, що підтримували моральний та бойовий дух молоді, знайомили молодіжний загал з перебігом подій на фронтах.

Найбільш актуальною була практична діяльність відділу пропаганди, який до січня 1940 року мав назву Комітет Обивательсько-Патріотичний, а у зв'язку із реорганізацією був перейменований у відділ пропаганди Головного командування КОП, який очолив Л.Коласінський. Головним органом КОП стає газета "Польське Жийе" (Polska Zyie), редакційний комітет якої очолив В.Хулевич. Зазначимо, що до нього увійшли досить знані і відомі в довоєнній Польщі журналісти, публіцисти і письменники, зокрема проф. П.Басінський, В.Боровий, Я.Свінцицька. Крім того, під

егідою та за фінансового сприяння КОП видавалися періодичні видання в округах країни. Так, в Люблінському окрузі друкували газету "Жемста", в Кракові – "Дзженік Порадний", "Польська Валчує", "Збройна Розправа", у Варшаві – "Бюлетень Радіовий", "Хлопські Бої" [12]. Це стало можливим завдяки якісній діяльності технічного відділу та відділу пропаганди, які за короткий термін зуміли зорганізувати підпільні друкарні. Перша з них була заснована у Варшаві у помешканні члена КОП А.Длугоша і могла друкувати 50 тис. екземплярів щотижнево. У другій половині 1940 року було засновано ще дві друкарні у Варшавському окрузі, а також мережа друкарень у відповідних округах. У серпні 1940 року у відділі пропаганди був заснований так званий диверсійний відділ. До його компетенції входила пропаганда та ідеологічна обробка німецьких солдат та офіцерів. Персоналом відділу було підготовлено до друку листівки німецькою мовою, а також розпочато випуск сатирично-ілюстрованої газети "Еріка".

Досить високо оцінили діяльність КОП гестапо. Так, у рапорті голови служби безпеки Люблінського округу до головного управління, датованого квітнем 1941 року, зазначалося: "КОП розвинула найактивнішу пропагандистську діяльність, видає ряд періодичних видань та листівки, друковані німецькою мовою, які мають дистуктивний вплив на солдат та офіцерів". У свою чергу начальник варшавського гестапо у рапорті до головного управління безпеки від 1 серпня 1941 року стверджував: "КОП у своїй пропагандистсько-видавничій діяльності переважає всі інші конспіративні організації за накладом та географією розповсюдження в краї" [13].

Цікавою сторінкою в практичній діяльності КОП стало створення її мережі поза межами окупованої Польщі в період 1939–1941 рр. Так, у жовтні 1939 року копівці зуміли створити власний осередок на території Угорщини. Його завданням проголошувалися підтримка зв'язку між окупованою країною і польським еміграційним урядом, організація переправки польських солдат та офіцерів, інтернованих в таборах Угорщини до Франції. Керівником осередку був Ф.Янчевський, колишній офіцер Війська Польського. Досить швидко вдалося розбудувати і структуру організації, вже на початку 1941 року виникли організаційний відділ, відділи пропаганди, мобілізації зв'язку [14]. Зазначимо, що діяльність КОП в Угорщині здійснювалась під прикриттям офіційних державних структур в Будапешті, зокрема через Польський комітет опіки та відділи Червоного Хреста. Полякам вдалося встано-

вити тісні зв'язки та налагодити співпрацю з угорцями, серед яких були працівники Міністерства оборони З.Белло та внутрішніх справ Й.Антал. Величезну допомогу надавав полякам комендант польських таборів для інтернованих підполковник А.Ковач.

Аналогічний осередок КОП діяв і на території Румунії. Його очолював К.Завадзький. До його складу входили поляки, що мешкали на території Румунії. На першому етапі основним завданням осередку стало встановлення зв'язку інтернованих вояків з їх родинами в Польщі, а з часом головним завданням стало переправка інтернованих військових кадрів Війська Польського до Франції та розбудова каналу зв'язку між урядом в еміграції та нелегальними організаціями в Польщі. Після поразки Франції деяка частина румунського осередку КОП повернулася до Польщі, де увійшла до Краківського округу організації. Цікавим є той факт, що в складі КОП діяла група болгарських громадян, яка в документах організації проходила під криптонімом "Група Б". Її учасниками були колишні службовці колишнього посольства в Варшаві, зокрема радник посольства К.Цоков та ще 10 осіб. Головним завданням групи було перевезення через кордон нелегальної літератури, коштів на потреби польських нелегальних організацій [15]. Восени 1940 року гестапо ліквідувало групу, і вона припинила своє існування.

Наступним досить непростим періодом організації став період з 1940 по весну 1943 року. Саме тоді німецька влада розпочала комплекс репресивних дій, спрямованих проти членів КОП. Особливо постраждали Люблінський та Варшавський округи, де були заарештовані керівники підрозділів КОП. За період 1940–1941 років гестапо зуміло заарештувати понад 300 членів організації, розгромило три підпільні друкарні. Серед заарештованих опинились комендант Варшавського округу Г.Гаудасинський, керівник Краківського округу Й.Швед.

На початку 1941 року окупаційна влада провела ще одну хвилю репресій проти організацій. Так, було заарештовано Головного коменданта Г.Борутського, керівника відділу пропаганди Л.Колацинського та інших. Масові репресії торкнулися і районних осередків, зокрема Сланська, Помор'я, Північної Мазовії. Таким чином, внаслідок репресивних сил німецької влади на початку 1941 року організація зазнала значних кадрових втрат як серед керівного складу, так і в регіональних осередках. Більшість окружних осередків продовжували діяти автономно, без відсутності централізованого керівництва. Певна кількість членів КОП увійш-

ли до складу інших підпільних військових організацій та груп, значно скоротився випуск нелегальної періодики.

В той момент частина керівництва КОП почала схилятися до входження та підпорядкування організації представникам ЗВЗ (Союз збройної боротьби). Тому 16 лютого 1942 року був виданий наказ, згідно з яким військовий відділ КОП підпорядковувався ЗВЗ, а цивільні служби – Делегатурі уряду. Зазначимо, що відповідні структури ЗВЗ зробили все можливе, щоб зміст вищеназваного документа став відомим керівникам округів. Проте, лише 109 членів Варшавського округу КОП перейшли до ЗВЗ. Регіональні округи продовжували діяти самостійно.

Тим часом в березні 1942 року Головний комендант Г.Борутський тікає з в'язниці і повертається до конспіративної діяльності. Він відміняє наказ про підпорядкування ЗВЗ, а ту частину керівництва КОП, що пішла на співробітництво, оголошує поза межами організації. Паралельно з цим він розпочинає комплекс заходів, що спрямовані на об'єднання організації. Був відновлений зв'язок між групами КОП у Варшаві та округах, розпочато переговорний процес з тими організаціями польського Руху Опору, що були опозиційно налаштовані до ЗВЗ. Відмітимо, що переговори не принесли вагомого практичного результату, хоча сторони опублікували спільну заяву під назвою "Монополія на патріотизм", що була надрукована в нелегальній періодичній пресі. У вищеназваному документі гостро критикувалась позиція та заходи ЗВЗ – АК по залученню до своїх лав членів інших організацій, піддавалася сумніву монополія ЗВЗ на лідерство в польському русі Опору [16].

Але арешт Г.Борутського в 1942 році знову призводить до розколу організації. Взагалі, період 1942–1943 рр. в її діяльності характеризується значною організаційною розпорошеністю, перманентними кадровими змінами в складі Головного командування, слабкою координацією дій. Внаслідок цього в організації стався розкол, у результаті якого члени КОП входять до складу численних підпільних організацій та груп польського Руху Опору. Пізніше певна частина копівців увійшли до складу Гвардії Людової та Армії Людової.

Таким чином, за період 1939–1943 рр. Команда Оборонців Польських у досить непростих соціально-політичних та військових умовах окупації зуміла розбудувати військову структуру, що охопила майже всю територію Польщі і зорганізувала пропагандистську та видавничу діяльність і на початковому етапі займала лідируючі позиції в Польському Русі Опору.

Література

1. Зуев Ф.Г. Польский народ в борьбе против фашизма. – М., 1967; Парсаданова В.С. Формирование национального фронта в Польше (1944–1945) – М., 1972; Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М., 1985.

2. Tarnocrodzki T. Polskie organizacje konsperacyjne w kraju w latach 1939–1945. – Warszwa, 1966; Tryc R. Polskie organizacje konsperacyjne w kraju w latach 1939–1945 // Wojskowy przeglad historyczny. – 1966. – №4; Hilleban B. dt. Konspiraciynie organizacie mlodziezowe w Polsce 1939–1945. – Warszawa, 1973.

3. Garlinski J. Polskie panstwo podziemne (1939–1948). – Warszawa, 1994. – S. 32.

4. Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej: Polski ruch oporu 1939–1945. – Warszawa, 1988. – S. 43.

5. Іллюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1995; Русначенко А. Українсько-польське протистояння // Сучасність. – 2001. – №10; Казакова О. Політичні особливості генези польського Руху Опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень-грудень 1939 р.) // Україна і Польща в XX ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин: Збірник наукових праць. – Київ–Краків, 2002.

6. Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej: Polski ruch oporu 1939–1945. – Warszawa, 1988. – S. 43.

7. Tarnocrodzki T. Polskie organizacje konsperacyjne w kraju w latach 1939–1945. – Warszwa, 1966. – S. 8.

8. Wishniewski M. Z historii powstania I dzialnosti grypy Komendy Obroncow Polski // Wojskowy przeglad historyczny. – 1967. – №3. – S. 225.

9. Ibid. – S. 227.

10. Tryc R. Polskie organizacje konsperacyjne w kraju w latach 1939–1945. // Wojskowy przeglad historyczny. – 1966. – №4. – S. 263.

11. Ibid. – S. 264.

12. Tryc R. Polskie organizacje konsperacyjne w kraju w latach 1939–1945 // Wojskowy przeglad historyczny. – 1966. – №4. – S. 265.

13. Wishniewski M. Z historii powstania I dzialnosti grypy Komendy Obroncow Polski // Wojskowy przeglad historyczny. – 1967. – №3. – S. 225.

14. Ibid. – S. 226.

15. Garlinski J. Polskie panstwo podziemne (1939–1948). – Warszawa, 1994. – S. 43.

16. Wishniewski M. Z historii powstania I dzialnosti grypy Komendy Obroncow Polski // Wojskowy przeglad historyczny. – 1967. – №3. – S. 229.

Д.К.Гринь

Два десятиріччя невтомної праці та подальшого зростання: сторінка з історії Чернігівського педінституту (1954–1974)

До заголовку статті вміщено назву двох, на жаль, чи не єдиних коротких нарисів історії вузу [1] – Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г.Шевченка. Сподіваємося, що зацікавленим у знайомстві з історією ЧДПІ ця публікація, в якій на основі архівних матеріалів та публікацій зроблено спробу відтворити і справді невтомну працю та зростання нашого колективу, стане в нагоді.

Дехто з дослідників вважає, що першопочатки освіти (історичної) у Чернігові сягають у глибину віків, коли далекого 1700 року тут було засновано перший навчальний заклад підвищеного типу – Чернігівський колегіум [1]. Але відлік новітній історії навчального закладу було покладено відкриттям Чернігівського учительського інституту у 1916 р. Його історія впродовж 1920–30-х рр. та у перше повоєнне десятиліття сповнена трагічних сюжетів, суперечностей, героїзму, притаманних тому періоду. Середина ж 1950-х рр. позначилася змінами статусу та структури вузу.

У 1954 р. за рішенням Колегії Міністерства освіти УРСР Чернігівський учительський інститут було реорганізовано у педагогічний з такими факультетами і спеціальностями: фізико-математичний з п'ятирічним терміном навчання (спеціальності — математика і фізика); мовно-літературний з чотирирічним терміном навчання (спеціальність – українська мова і література та російська мова і література) [2]. Проте у 1954/1955 навчальному році вуз продовжував працювати за програмою учительського інституту [3]. Контингент студентів нараховував 274 особи на стаціонарі та 976 осіб на заочному відділенні [4]. Серед 38 викладачів (станом на 1 липня 1955 р.) налічувалося 6 кандидатів наук та доцентів, 15 старших викладачів, 17 викладачів та асистентів, серед яких 13 членів КПРС, 25 позапартійних, 24 українця, 8 росіян, 1 білорус, 1 єврей [5]. Водночас, враховуючи перспективи розвитку інституту, а також наявні можливості, дирекція ЧПІ звернулася до Міносвіти УРСР з проханням збільшити план набору на І курс стаціонару на спеціальність "фізика та математика" до 75 студентів відповідно при одночасному зменшенні плану набору на заочне відділення

до 125 студентів [6]. На середину 1950-х років в області виник значний дефіцит педагогічних кадрів, зокрема вчителів російської та української мови. Тому у 1955/1956 навчальному році передбачалося провести набір 50 студентів на І курс саме за цими спеціальностями [7]. Існували певні проблеми і з кадровим забезпеченням в самому вузі. Так, наприклад, забезпечення кадрами викладання іноземної мови завершилося лише у другій половині жовтня, внаслідок чого недовиконання академнавантаження склало 8–10 годин у розрахунку на академгрупу [8]. Керівництво вузу приділяло значну увагу зміцненню трудової дисципліни: відповідно до Наказу Міносвіти УРСР від 18 лютого 1955 р. заборонялася робота за сумісництвом, а ігнорування цієї заборони могло призвести аж до звільнення з роботи [9]. У 1955 р. директором інституту було призначено кандидата фізико-математичних наук, доцента Віктора Миколайовича Костарчука.

Виявляється, що актуальні питання сьогодення були предметом жвавого обговорення та дискусій ще в середині минулого століття. Приміром, у звітах про роботу та протоколах засідань Ради ЧПІ засуджувалися невиконання індивідуальних планів наукової роботи [10], недостатня увага до організації самостійної роботи студентів [11], засилля російської мови при поданні до друку статей до І тому "Наукових записок" [12].

Перетворення вчительського інституту на педагогічний потребувало створення належної кадрової бази. Важливим стало завдання підбору кваліфікованих кадрів, піднесення навчально-виховної і наукової роботи на більш високий рівень. На кафедри прийшли молоді викладачі, співробітники науково-дослідних інститутів, досвідчені викладачі з інших вузів, зокрема, П.М.Глушков, О.С.Шева, М.С.Красіко, В.М.Воїнова, які захистили кандидатські дисертації [13]. З 22 по 27 квітня 1955 р. в інституті відбулася звітна наукова конференція, робота якої тривала в трьох секціях: суспільних наук, мови та літератури, фізико-математичних наук. Було зроблено 16 доповідей [14]. Про намагання висвітлити результати наукової роботи викладачів свідчить пропозиція "включити до плану роботи та дозволити випуск І тому "Наукових записок" ЧПІ у 1956 р." [15]. Розвивалася й студентська наука. Так, наприклад, в результаті "проведення огляду наукових робіт студентів вищих учбових закладів Київського куща ... видати премії у розмірі 300 крб. та нагородити грамотами за кращі роботи студентів ЧПІ Ряльського В.Ф. за роботу "УКІЗ радіостанція на 144–146 МГГЦ" та Хренову О.С. за роботу "Про один засіб розв'язування рівнянь 3 ступеня" [16].

Особливо помітно зростав фізико-математичний факультет. Було створено навчальну базу – нові фізичні лабораторії, кабінети, придбано нове обладнання, прилади, навчальну літературу, внаслідок чого значно підвищився рівень навчально-виховного процесу. Згідно з розпорядженням Міносвіти УРСР фонди бібліотеки ЧПІ було поповнено навчальною літературою з інших педвузів республіки, зокрема, Ворошиловградський педінститут надіслав 116, Кам'янець-Подільський – 200, Ніжинський – 72, Одеський – 170, Харківський – 128 примірників [17]. Проте як тоді, так і в наступні роки відзначався надлишок навчальної літератури історико-філософського напряму при дефіциті підручників з математики, фізики, початкового навчання [18], тобто профільних на той час для інституту. Водночас констатувалася відсутність кадрів зі спеціальною освітою, внаслідок чого в структурі бібліотеки були відсутні бібліографічний відділ та каталог [19]. Але прохання про включення до штату бібліотеки бібліографа не було задоволене. Аргументацією такого рішення була невелика кількість читачів (студентів) – 373 [20]. У 1954/1955 навчальному році фонди бібліотеки налічували 69 тис. примірників [21].

Викладачі та студенти брали активну участь у громадському житті (проведення виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР, місцевих Рад, у пропаганді постанов і рішень уряду тощо). Щороку студенти виїжджали до колгоспів на збирання врожаю, допомагали школам в організації піонерської роботи, виступали з концертами в селах області, на фабриках і заводах. В інституті двічі або тричі на місяць виходила стінна газета "За радянські кадри", в 22 випусках якої йшлося про досягнення та недоліки в успішності та поведінці студентів. Про ті ж проблеми двічі на тиждень розповідала й студентська радіогазета – "Радіо-Оса" [22].

Водночас вистачало й проблем. Зокрема, на запит у справі відбудови навчального корпусу інституту заступник міністра освіти УРСР О.Філіппов відповідав: "Відбудова учбового корпусу ЧПІ вартістю 6834 тис. крб. є позалімітним об'єктом, а питання про включення його в план капітальних робіт може бути вирішено тільки з дозволу Ради Міністрів Союзу РСР ...Передбачити асигнування на будівництво в 1955 році немає можливості ...Питання про будівництво житлового будинку для Чернігівського інституту буде розглянуте при розробці плану капітального будівництва на наступну п'ятирічку" [23].

Аналізуючи готовність до нового (1955/1956) навчального року, керівництво інституту відзначало завершення ремонту системи центрального опалення, навчальних приміщень, придбання нових меблів (на 20000 крб.) [24]. Вступні іспити складало 260 абітурієнтів, з яких витримали іспити – 150 (на "4" та "5" – 46 осіб), зараховано 101 (в т.ч. 22 медалісти), з яких 82 українців, 13 росіян та 6 євреїв [25].

Протягом 1955/1956 н.р. в інституті навчалося 368 студентів (стаціонар) [26]. Захистили кандидатські дисертації викладачі Мінєєв П.Г. (філологічні науки) та Кролевець В.С. (педагогічні науки) [27]. Дещо поповнилися й фонди бібліотеки – тепер вони налічували 71665 примірників [28]. Наступного навчального року кількість студентів стаціонарного відділення зросла до 477 [29]. Станом на 1 липня 1957 р. налічувалося 9 кандидатів наук та доцентів, 15 старших викладачів, 6 викладачів та 9 асистентів [30]. Було створено кабінети графіки, кіносправи, лабораторію з оптики, придбано та відремонтовано навчальну автомашину марки "Додж" [31]. Постійно поповнювався бібліотечний фонд: станом на 1 липня 1957 р. налічувалося 80150 примірників, більше 9 тис. з яких були новітніми придбаннями [32], на 1 липня 1958 р. – 97283 примірники (близько 14 тис. нових) [33], на 1 липня 1959 р. – 104475 тис. примірників [34]. Саме у 1956/1957 н.р. вперше інститут організував проведення педагогічної практики студентів 4 курсу в школах не тільки міста, але й в сільській місцевості [35].

У 1957 р. мовно-літературний факультет було ліквідовано, а замість нього створено факультет підготовки вчителів початкових класів. Цей факультет було переведено з Київського педагогічного інституту ім. О.М.Горького, на І курсі якого навчалося 48 студентів. Деканом було призначено старшого викладача кафедри педагогіки І.П.Куценка. Ще тоді – наприкінці 1950-х рр. – було ухвалено рішення про організацію підготовчих курсів при ЧПІ. При Чернігівській середній школі №1 такі курси з 1 жовтня 1958 р. проходило 150 слухачів (4 групи до вступу на фізико-математичний факультет, 1 група – на факультет підготовки вчителів 1–4 класів). Упродовж навчання слухачі відвідували по 16 уроків на тиждень з математики, фізики, української, російської та іноземної мови, історії СРСР [36].

Реорганізація факультетів та відкриття нових спеціальностей створювали неабиякі труднощі в роботі, поліпшенні матеріальної бази вузу. Так, наприклад, створення нового факультету підгото-

вки вчителів 1–4 класів потребувало відповідного обладнання навчальних майстерень, кабінетів музики і малювання, природознавства, навчально-дослідної ділянки для занять з ботаніки. Виник дефіцит викладачів праці, малювання, каліграфії, природознавства. Хоча саме тоді у вузі з'явилися викладачі, які згодом стали видатними постатями. Так, наприклад, розпочав свою трудову діяльність майбутній професор каліграфії (до речі, єдиний в СРСР), автор підручника з каліграфії для вчителів початкових класів та студентів, багаторічний автор прописів для початкової школи (експонувалися на виставці "П'ять континентів вчаться писати" під егідою ЮНЕСКО у Лейпцигу 1960 р.), нагороджений Медаллю К.Д.Ушинського Іван Федорович Кирей. У 1959 р. студенти фізико-математичного факультету (200 осіб) побудували "навчальні майстерні по дереву та ручній праці та 2 класні кімнати" [37]. Тоді ж у зв'язку з відкриттям на фізико-математичному факультеті двох нових спеціальностей (підготовка вчителів фізики та виробничого навчання, математики та креслення) планувалося силами студентів збудувати ще 3 нові класні кімнати [38]. Було створено нові лабораторії: тепло- та електрорадіотехніки, кабінети малювання та креслення, музики і співів, методики початкового навчання, виділено земельну ділянку (площею 2,8 га) для навчально-дослідного господарства і занять з ботаніки, закладено плодовий сад (0,8 га) [39]. У зв'язку з відкриттям факультету початкової школи було придбано 4 піаніно, 8 баянів та акордеонів, 10 скрипок, домровий оркестр на загальну суму 35000 крб. [40].

Викладачі інституту брали активну участь у національно-патріотичному вихованні молоді. Зокрема, 28 квітня 1959 р. в приміщенні Обласного музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка відбулася прем'єра театралізованої літературно-музичної композиції "Дума про землю Чернігівську" , підготовленої колективом викладачів інституту в рамках декади української літератури та мистецтва, що відбувалася в м. Москва на початку 1960 р. Серед жанрів глядачі зустріли хоровий та сольний спів, танці, ансамбль бандуристів, симфонічний та духовий оркестр [41]. Авторами постановки були П.Г.Мінєєв, Ю.В.Лунін, О.Л.Мішкова, диригент В.Р.Якуба, диригент хору Д.С.Зозуля [42].

На зламі 1950-60-х рр. результатом роботи реорганізованого інституту став випуск понад тисячі вчителів різних спеціальностей. Водночас необхідність структурних зрушень стала самоочевидною. Отже, керівництво вузу запропонувало у 1959/1960 на-

вчальному році, крім кафедр педагогіки, математики, фізики, мови і літератури, марксизму-ленінізму, створити кафедри вищої математики, елементарної математики і методики математики та естетичного виховання [43]. На цей час в штаті інституту нараховувалося 59 викладачів, 15% з яких мали наукові ступені та вчені звання [44]. Тоді ж в ЧПІ було відкрито загальнотехнічний факультет Київського політехнічного інституту, у зв'язку з чим проводилася робота по створенню хімічної лабораторії, лабораторії опору матеріалів, технічної механіки, кабінет технічного креслення. Було придбано 3 автомобілі ГАЗ-51 [45]. Зріс бібліотечний фонд, який досяг більше 115 тис. примірників. Крім того, було збудовано трансформаторну станцію та завершено роботи по газифікації навчальних корпусів [46].

Протягом 1957–1960 рр. до старого навчального корпусу було прибудовано ще два – з актовою та спортивною залами, аудиторіями. Будівництво здійснювалося за рахунок місцевого бюджету. Велику допомогу в будівництві інституту надали студенти. Кожна академічна група зобов'язалася відпрацювати по 2,5 тис. год. Перший корпус був введений в експлуатацію вже в 1959 р. Наступного року було закінчено і другий корпус. У нових корпусах було створено кабінети, аудиторії; фізичні лабораторії обладнані найновітнішим устаткуванням, приладами, наочними посібниками. У новому корпусі було відведено відповідну кількість кімнат для індивідуальних і групових занять з музики, хорознавства, диригування, теорії музики тощо. У зв'язку з введенням в експлуатацію нової спортивної зали були створені сприятливі умови для фізичного виховання студентів, спортивних занять і фізкультурно-масової роботи. Справжнім проривом у забезпеченні культурно-масової роботи стало введення в експлуатацію актової зали на 600 місць [47].

Кафедри інституту надавали систематичну допомогу обласному управлінню народної освіти та інституту вдосконалення кваліфікації вчителів в організації курсів перепідготовки вчителів, проведенні семінарів, нарад і конференцій.

На початок 1960-х рр. (1960/61 н.р.) на фізико-математичному факультеті інституту навчалося 440 студентів стаціонарного та 504 заочного відділення, а на факультеті педагогіки та методики початкової освіти – 251 та 454 студенти відповідно [48]. Нововведеннями стали запровадження "Дня відкритих дверей", переведення частини студентів, які мали найкращі успіхи в навчанні, на індивідуальний план роботи [49].

Постановою Ради Міністрів УРСР №330 від 28 березня 1961 р. Чернігівському педагогічному інституту було присвоєно ім'я Тараса Григоровича Шевченка [50]. Присвоєння імені Кобзаря стало важливою подією в житті інституту. На честь цієї події було проведено урочисті збори і ювілейну республіканську наукову конференцію, відкрито музей-кімнату Т.Г.Шевченка. Склалася традиція преміювати кращі студентські групи поїздкою на могилу Т.Г.Шевченка у Канів [51]. До 150-річчя від дня народження поета студентська самодіяльна кіностудія розпочала зйомку кінофільму по місцях перебування Т.Г.Шевченка на Чернігівщині [52]. З цього часу традиційним стало проведення Шевченківських днів, наукових Шевченківських конференцій, Шевченківських читань. У тому ж 1961 р. було затверджено Статут інституту, згідно з якими ЧДПІ ім. Т.Г.Шевченка здійснював підготовку спеціалістів за спеціальностями: вчитель математики і креслення середньої школи, вчитель фізики і праці в навчальних майстернях середньої школи, вчитель початкових класів школи [53]. Структура інституту включала фізико-математичний факультет (відділи математики і креслення, фізики і загальнотехнічних дисциплін), факультет педагогіки і методики початкової освіти; начально-консультаційні пункти заочного відділу у Чернігові та Мені; бібліотеку; навчально-дослідну ділянку, майстерні; заочний відділ, навчальну частину, деканати факультетів, адміністративно-господарчу частину, загальну канцелярію, бухгалтерію [54]. Відповідно було організовано нові кафедри, зокрема вищої математики, математики і методики її викладання, фізики та загальнотехнічних дисциплін, педагогіки і методики початкового навчання. Завідувачем кафедри вищої математики було обрано доцента Л.М.Вивальнюка, елементарної математики і методики математики – доцента П.М.Глушкова, зав. кафедри фізики – доцента Г.Ю.Ілляшенка, загальнотехнічних дисциплін – І.П.Євдокименка, зав. кафедри педагогіки і методики початкового навчання – доцента Т.Б.Коробову. Згодом завідувачем кафедри мови і літератури було обрано доцента В.І.Півторадні [55]. Впродовж 1961/1962 н.р. у структурі інституту діяли і три методичні комісії: фізичного виховання, музики та співів, іноземної мови [56].

Швидким розвитком позначилися в історії інституту передювілейні (перша половина 1960-х) роки – відбулися значні зміни у кадровому складі, чисельності студентів, рівні матеріально-технічного забезпечення навчального процесу. Постійно зростала

питома вага викладачів, які мали наукові ступені та вчені звання: 1961/62 н.р. – 20% [57], 1962/63 н.р. – 22% [58], 1963/64 н.р. – 25% [59], 1964/65 н.р. – 27% [60]. На початок 1964/65 н.р. на стаціонарі навчалося 795 студентів [61], а разом зі студентами-заочниками та слухачами вечірнього відділу загальнонаукового факультету ця цифра перевищувала 3 тисячі [62].

Оскільки заочна та вечірня системи навчання мали значні недоліки, на початку 1960-х рр. було ухвалено рішення про створення на зразок загальнотехнічних, загальнонаукових факультетів, що і відбувалося у 1962 р. в ЧПІ. Практикувалася вечірня та заочна форми, функціонували гуманітарне, математичне, економічне і агробіогеографічне відділення. Студенти цього факультету проходили тільки перший етап навчання при інституті (1–3 курс), а на четвертий курс зараховувалися без вступних іспитів на відповідну спеціальність [63].

Активно розвивалася й бібліотека. Книжковий фонд з 1962 до 1965 р. зріс від 117 тис. до 158 тис. екземплярів [64]. Вдалося організувати роботу трьох відділів: абонементу, відділу комплектування, обробки та каталогізації й довідково-бібліографічний відділ [65]. З 1962 р. систематично поповнювалася картотека журнально-газетних статей, завершилася робота по створенню алфавітного та систематичного каталогів, щомісяця виходили бюлетені нових надходжень [66]. У грудні 1964 р. кафедру марксизму-ленінізму було реорганізовано у дві кафедри: історії КПРС та наукового комунізму (зав. кафедри кандидат історичних наук І.П.Неліп) і кафедру філософії і політекономії (зав. кафедри доцент С.П.Марценюк) [67].

У грудні 1962 р. введено в експлуатацію новий студентський гуртожиток на 400 місць, а згодом новий корпус майстерень [68]. Тоді ж було організовано студентський спортивно-оздоровчий табір на березі Десни, територія якого передавалася ЧПІ на 20 років; впорядковано навчально-дослідну ділянку площею 3 га, побудовано приміщення для навчальних занять, закладено дендропарк [69].

У 1964 р. в інституті було проведено республіканську наукову конференцію, присвячену 100-річчю від дня народження М.М.Коцюбинського, організовано куточки творчості письменників-земляків М.Коцюбинського та О.Довженка [70].

Активізація наукової роботи викладачів кафедр адекватно відбилася у публікаціях. Так, впродовж 1961–65 рр. було видано 5 томів "Наукових записок" (13 випусків), в яких опубліковано нау-

кові праці викладачів кафедр марксизму-ленінізму (М.С.Красіко, С.П.Марценюка, Н.Я.Марценюк, В.У.Чорноуса), кафедри мови і літератури (П.Г.Мінєєва, В.Я.Кургузової, А.Ф.Паніної), математики і фізики (Г.Ю.Ілляшенка, С.А.Хатюкова, В.С.Кролевця, П.М.Глушкова, В.М.Петрова, А.Ф.Скубенка та ін.). Упродовж цих років викладачі інституту підготували понад 40 брошур і книг, що вийшли друком. Це публікації доцентів Л.М.Вивальнюка, В.М.Петрова, Г.Ю.Ілляшенка, І.П.Кіндрата, Т.Б.Коробової, В.М.Костарчука, І.К.Матюші, В.Ф.Моргуна, В.І.Півторадні, М.І.Штепи, ст. викладачів І.Ф.Кирея, В.Н.Боровика та Б.Г.Гончаренка, С.П.Марценюка та ін. [71].

У 1965 р. в Чернігівському педінституті було створено факультет іноземної мови (спеціальність — англійська мова) [72]. Очолювала кафедру англійської мови Т.Д.Роговик. На новостворений факультет, подолавши значний конкурс, вступило 50 студентів як з Чернігівщини, так і з поза меж УРСР. Було створено фонокабінет, де впродовж першої половини дня студенти виконували домашні або лабораторні завдання. Лекційні ж заняття розпочиналися о 14 годині [73].

У 1965/66 н.р. в штаті інституту нараховувалося 116 викладачів (25 кандидатів наук, 16 доцентів), серед яких 87 українців, 21 росіянин, 3 євреї [74]. Студентський контингент на стаціонарному відділенні склав 847 осіб [75], переважна більшість з яких (560 осіб) навчалася на фізико-математичному факультеті [76]. При студентському гуртожитку було відкрито читальний зал на 70 робочих місць, книжковий фонд якого складав 20 тис. примірників [77]. Але головною подією було святкування 50-річчя від дня заснування інституту. Зокрема, 19 травня 1966 р. відбулося відкриття музею історії ЧПІ. 21 травня 1966 р. відбулися Урочисті збори, вітальну промову на яких виголосив Перший секретар Чернігівського обкому КПУ М.М.Борисенко. На зборах виступили також заступник міністра освіти УРСР П.Л.Миргородський, ректор Мозирського педінституту А.П.Єльман, ректор Ніжинського педінституту імені Миколи Гоголя В.М.Горбач та інші. Голова облвиконкому В.Н.Замула вручив інституту Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР, якою вуз нагороджено за визначні заслуги у підготовці висококваліфікованих спеціалістів і в зв'язку з 50-річчям. З 17 по 21 травня в інституті проходила наукова конференція, на пленарному та секційному засіданні якої було заслухано та обговорено понад 50 доповідей [78]. На адресу інституту надійшло багато вітальних листів і телеграм. Зокрема, К.Є.Ворошилов у

телеграмі побажав "нових успіхів студентам, професорсько-викладацькому складу та службовцям вузу" [79], доктор історичних наук, професор В.Дядиченко писав: "Я завжди зберігаю почуття глибокої вдячності до рідного для мене інституту, його викладацького складу та студентства. Як колишній випускник інституту, я зберігаю почуття поваги до колективу, який виховав мене"; академік Академії Наук СРСР П.Александров: "Радий поділитися спогадами, які стосуються моїх молодих років, в тому числі і до моїх перших кроків по викладанню у вищій школі – кроків, зроблених у стінах Чернігівського інституту" [80]. Сторінки історії вузу було висвітлено у численних публікаціях в періодиці [81]. Півстолітній ювілей Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка було відзначено Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Відповідно до перспективного плану розвитку педвузів України, у 1966 р. розпочалось будівництво нового навчального корпусу на розі вулиць Свердлова і Червоноармійської. У новому приміщенні передбачалися великі аудиторії, кабінети, лабораторії, читальні зали.

1966/1967 н.р. позначився дуже приємною подією для викладачів – 1967 р. було завершено будівництво 60-квартирного житлового будинку для викладачів політехнічного та педагогічного інститутів [82]. На початок навчального року в ЧПІ працювало 120 викладачів, у тому числі 1 доктор наук, професор, 17 доцентів, 24 кандидати наук, з яких – 90 українців, 20 росіян, 4 євреїв, 2 поляків, по одному корейцю та узбеку (членів КПРС – 53) [83]. Загальна кількість студентів складала близько 3 тис., 1007 з яких навчалися на стаціонарі [84]. На початок наступного 1967/68 н.р. в штаті перебувало 127 викладачів: 1 доктор наук, професор, 23 доценти, кандидати наук, 8 кандидатів наук, з яких українців – 95, росіян – 22, євреї – 4, поляків – 2, білорусів – 2, корейців – 1, узбеків – 1 (членів КПРС – 58) [85]. Контингент студентів стаціонарного відділення зріс до 1100 осіб [86], з яких 625 – студенти фізико-математичного факультету [87]. У 1968/69 н.р. до структури ЧПІ входило 4 факультети, 13 кафедр, 2 методичні секції, в штатах яких налічувалось 128 викладачів: 2 доктори наук, професори, 27 доцентів, кандидатів наук, 10 кандидатів наук, серед яких українцями себе визнали 94, росіянами – 23, євреями – 5, поляками – 2, білорусами, узбеками, вірменами та корейцями по одному [88]. Студентів стаціонару нараховувалося 1201, з яких близько 700 осіб на фізико-

математичному факультеті [89]. У 1969 р. студенти факультету фізичного виховання, працюючи на суботниках та недільниках, зібрали кошти на бюст В.І.Леніна і встановили його в підшефному колгоспі села Анисів [90]. На початок 1969/70 н.р. в інституті функціонувало 5 факультетів: математичний, фізичний, підготовки вчителів початкових класів, фізвиховання та англійської мови (14 кафедр, на яких працювало 130 штатних викладачів (2 докторів наук, професорів; 25 кандидатів наук, доцентів; 14 кандидатів наук). Середній вік викладачів, які мали наукові ступені та вчені звання, становив 47 років [91]. На 1 липня 1970 р. на стаціонарному відділенні нараховувалося 1047, а на заочному відділенні – 1599 студентів. На перший курс було зараховано 405 (стаціонар) та 275 (заочне відділення) студентів [92]. Наступного 1970/71 н.р. на стаціонарне відділення було зараховано 365 студентів, на заочне – 275. Таким чином, на стаціонарі навчалося 1459 осіб [93]. Навчально-виховний процес забезпечували 134 штатні викладачі, серед яких 1 доктор наук, професор, 30 кандидатів наук, доцентів, 17 кандидатів наук, що складало 35% викладацького складу [94]. У 1973/74 н.р. працювало 17 кафедр, на яких працювало 168 викладачів, у тому числі 3 доктори наук, професори, 65 кандидатів наук, або 39% складу, (у 1972/73 н.р. – 31,2%) [95]. Загальна чисельність студентів складала 3542 осіб, з яких на стаціонарі – 1840, на заочному – 1702 [96].

У 1972 р. було відновлено роботу історичного факультету [97]. У тому ж році Міносвіти СРСР позитивно оцінило систематичну науково-методичну допомогу ЧПДІ школам області [98].

У 1967 р. було розпочато будівництво нового навчального корпусу, який було здано в експлуатацію у 1969 р. Загальна площа аудиторій, бібліотеки, читальних залів, їдальні, кабінетів суспільних дисциплін, лабораторій та адміністрації складала 7740 квадратних метрів [99]. Активну участь у будівництві брали й студенти. Крім студбудзагонів, що працювали у Казахстані ("Десна-1", "Десна-2"), в Криму та у Прилуках [100], впродовж так званого третього трудового семестру (канікул) 44 комсомольці II курсу фізмату вирішили попрацювати у Чернігові на будівництві корпусу рідного інституту. Але й тут не обійшлося без недоліків. Відсутність будівельних матеріалів та й самих робітників-будівельників, закопування-виковування траншей, нехтування правилами безпеки при роботі з кабелями високої напруги стали предметом гострої статті в "Деснянській правді" [101]. На превеликий жаль, ті ж

самі прикрості траплялися і під час будівництва нового гуртожитку вже у 1970-х рр. [102]. Взагалі, проблема забезпечення належними умовами проживання студентів у гуртожитку була й залишається до сьогодні гострою. У 1968/69 н.р. у двох гуртожитках проживало 498 студентів, що забезпечувало 63% від потреби [103] (у 1970/71 н.р. – 55% [104], 1970/71 н.р. – 48, 47% [105], 1973/74 н.р. – 39% [106]). При цьому середня площа на одного мешканця гуртожитку складала 4,7 квадратних метрів. У гуртожитку було обладнано 2 душові кімнати, 8 – особистої гігієни, камеру схову, майстерню ремонту взуття, пункт ремонту та заправки авторучок. Поруч з гуртожитком великий гастроном, магазин сільгосппродуктів, їдальня, перукарня [107]. Широко застосовувалися й форми політико-виховної роботи у гуртожитку [108]. Але звітність не містила негативних оцінок, які час від часу з'являлися на сторінках обласних видань [109].

Отже, на середину 1970-х рр. Чернігівський державний педагогічний інститут імені Т.Г.Шевченка являв собою сучасний вуз, який при наявності певних труднощів мав цілком реальні перспективи подальшого розвитку.

Література

1. Явоненко О.Ф. Наш інститут // Початкова школа. – 1996. – №9. – С. 4.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-608, оп. 2, спр. 139, арк. 1. (далі – ДАЧО ...)
3. Там само, спр. 169, арк. 25.
4. Там само, спр. 139, арк. 2.
5. Там само, арк. 7.
6. Там само, спр. 169.
7. Там само, арк. 53.
8. Там само, спр. 139, арк. 46.
9. Там само, арк. 71.
10. Там само, спр. 144, арк. 14.
11. Там само, арк. 24.
12. Там само, спр. 173, арк. 11.
13. Кролевець П.С., Чорноус В.У., Шморгун В.Ф. Півстоліття невтомної праці. – К., 1966. – С. 42.
14. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 2, спр. 173, арк. 283.
15. Там само, спр. 173, арк. 385, 401.
16. Там само, спр. 266, арк. 115–122.
17. Там само, спр. 169, арк. 75.
18. Там само, спр. 238, арк. 13–15.

19. Там само, спр. 169, арк. 356.
20. Там само, арк. 372.
21. Там само, спр. 139, арк. 4.
22. Там само, арк. 132–133.
23. Там само, арк. 144.
24. Там само, арк. 254–255.
25. Там само, арк. 254–255.
26. Там само, спр. 170, арк. 7.
27. Там само, арк. 5.
28. Там само, арк. 3.
29. Там само, спр. 198, арк. 8.
30. Там само, арк. 4.
31. Там само, арк. 2.
32. Там само, арк. 3.
33. Там само, спр. 224, арк. 4
34. Там само, спр. 240, арк. 4.
35. Там само, спр. 198, арк. 18.
36. Там само, спр. 238, арк. 37.
37. Там само, арк. 113–114.
38. Там само, арк. 114, 140.
39. Там само, спр. 224, арк. 2.
40. Там само, спр. 198, арк. 4.
41. Там само, спр. 238, арк. 273–275.
42. Там само, арк. 275
43. Там само, арк. 435.
44. Там само, спр. 262, арк. 11.
45. Там само, арк. 5.
46. Там само, арк. 9.
47. Там само, арк. 4.
48. Там само, спр. 283, арк. 3.
49. Там само, арк. 27, 38.
50. Там само, арк. 1.
51. Там само, спр. 359, арк. 138.
52. Там само, арк. 143.
53. Там само, спр. 297, арк. 2.
54. Там само, арк. 11–12.
55. Там само, спр. 283, арк. 10–12.
56. Там само, спр. 301, арк. 11.
57. Там само, арк. 12.
58. Там само, спр. 359, арк. 11.
59. Там само, спр. 380, арк. 9.
60. Там само, спр. 399, арк. 12.
61. Там само, арк. 13.
62. Там само, спр. 380, арк. 13.

63. Шморгун В. Новий факультет // Деснянська правда. – 1962. – 4 травня. – С. 3.

64. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 2, спр. 359, арк. 149; спр. 399, арк. 144.

65. Там само, спр. 380, арк. 169.

66. Там само, спр. 359, арк. 150–154.

67. Там само, спр. 399, арк. 30.

68. Там само, арк. 4.

69. Там само, спр. 359, арк. 7.

70. Там само, спр. 399, арк. 90.

71. Там само, спр. 283, 301, 359, 380, 399.

72. Там само, спр. 429, арк. 101.

73. Тесельська Н. Наймолодший // Деснянська правда. – 1966. – 4 січня.

74. ДАЧО, ф. Р-608, оп.2, спр. 429, арк. 8.

75. Там само, спр. 429, арк. 14.

76. Там само, арк. 55.

77. Там само, арк. 136.

78. Брезкун М.Д. Ювілейна наукова конференція в Чернігові // Український історичний журнал. – 1966. – №8. – С. 160.

79. Ювілей поліського інституту // Літературна Україна. – 1966. – 24 травня. – С. 1.

80. Рядки з вітальних листів // Деснянська правда. – 1966. – 21 травня.

81. Див., наприклад: Півстоліття вузу (ЧДПІ) // Радянська освіта. – 1966. – 7 травня.; Ювілей поліського інституту (до 50-річчя ЧДПІ) // Літературна Україна. – 1966. – 24 травня; Хроника культуры (О 50-летии ЧГПИ) // Комсомольское знамя. – 1966. – 24 мая; Кролевець П.С., Чорноус В.У., Шморгун В.І. Півстоліття невтомної праці. – К., 1966; Барановський В. Один із сотні років (до 50-річчя ЧДПІ) // Молода гвардія. – 1966. – 21 січня; Шморгун В.Ф. Кузня педагогічних кадрів. Чернігівському педінституту – 50 років // Деснянська правда. – 1966. – 12 березня; Костарчук В. Ровесник Жовтня (з днем народження, Чернігівський педагогічний) // Деснянська правда. – 1966. – 21 травня та ін.

82. ДАЧО, ф. Р-608, оп.2, спр. 445, арк. 3.

83. Там само, спр. 445, арк. 5.

84. Там само, арк. 9.

85. Там само, спр. 484, арк. 5.

86. Там само, арк. 10.

87. Там само, арк. 12.

88. Там само, спр. 510, арк. 4.

89. Там само, арк. 10,12.

90. Там само, спр. 542, арк. 36.

91. Там само, арк. 7.

92. Там само, арк. 13.

93. Там само, спр. 570, арк. 11, 12.

94. Там само, арк. 7.
95. Там само, спр. 666, арк. 8.
96. Там само, арк. 14.
97. Молочко В. Новий факультет в Чернігівському педагогічному // Комсомольський гарт. – 1972. – 16 травня.
98. В Министерстве просвещения СССР (Об опыте ЧГПИ по повышению квалификации учителей и руководителей общеобразовательных школ) // Учительская газета. – 1972. – 14 декабря.
99. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 2, спр. 542, арк. 5.
100. Там само, спр. 484, арк. 164.
101. Тривожний сигнал! Будівельний загін без діла. Студенти хочуть працювати // Деснянська правда. – 1968. – 14 липня. – С. 3.
102. Татур К.С. Перешкоди давні та сьогочасні // Деснянська правда. – 1976. – 12 березня. – С. 3.
103. ДАЧО, ф. Р-608, оп.2, спр. 510, арк. 132, 133.
104. Там само, спр. 542, арк. 122.
105. Там само, спр. 570, арк. 85.
106. Там само, спр. 666, арк. 101.
107. Там само, спр. 510, арк. 132, 133.
108. Докладний перелік див.: ДАЧО, ф. Р–608, оп. 2, спр. 542, арк. 116.
109. Муха Е. "Дрібниці" студентського гуртожитку // Комсомольський гарт. – 1972. – 26 грудня. – С. 3.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Г.В.Самойленко

Образотворче мистецтво на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст.

У період Гетьманщини набирає широкого розвитку живопис. І це не випадково, бо в час існування Гетьманської держави розквітають усі види мистецтва. У тогочасному живописі можна виділити декілька його жанрів:

1. Монументальний.
2. Іконописний.
3. Історичний (портретний).
4. Фольклорно-декоративний.
5. Книжково-ілюстративний.

Два перших тісно пов'язані з масовим храмовим будівництвом як дерев'яним, так і мурованим, бо у внутрішньому оздоблені українських храмів XVII–XVIII ст. особливе місце займав ***монументальний настінний живопис***, який у цей період вступав у новий, складний етап свого розвитку.

Тематично живопис залишався релігійним, однак основним його змістом, на думку відомого українського мистецтвознавця П.Жолтовського, уже стають гуманістичні ідеї. Чільне місце в ньому починає посідати образ людини. У своєрідних формах цього виду мистецтва знайшли яскраве втілення суспільні ідеї, прагнення, естетичні запити українського народу. Середньовічна умовність, статичність і релігійна тематика поступаються прагненням до реалістичного зображення дійсності. Поступово у творах монументального живопису стає більш відчутним світське начало, яке надавало їм великої внутрішньої сили та суспільної вагомості. Дедалі частіше до канонічних композицій вводили постаті видатних історичних осіб.

Пам'ятки монументального малярства в Україні починають з'являтися в 40-х роках XVII ст. Розвиток цього виду мистецтва в Україні дещо активізувався в 70-ті роки. В цей час виникають нові системи розписів, які в тематичному, іконографічному, композиційному і колористичному вирішенні мало пов'язані з традиційним

монументальним живописом. Основним джерелом цих поліхромій стає не стільки традиція, скільки догматично-моральні, церковно-історичні системи, створені теологічною вченістю, головним осередком якої була тоді Київська духовна академія.

Мистецьким центром живопису в той період була малярська школа, заснована при Києво-Печерській лаврі з майстрами-італійцями на чолі [1]. Деякі образи, котрі вийшли з цієї на той час справжньої "академії" мистецтва ставали, так би мовити, "канонами", прикладами для наслідування на всіх просторах України, в тому числі на Чернігівщині (це підтверджують описи виставки XIV археологічного з'їзду в Чернігові). Особливо популярною була, наприклад, тема "вселенських соборів", яка знайшла своє відображення в розписах центральних частин храмів Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Благовіщенського собору в Ніжині. П.Жолтовський пояснює популярність соборної теми посиленням впливу на монументальний живопис теологічних концепцій, в яких церковно-історичний елемент займав важливе місце [2].

Зарубіжний український мистецтвознавець І.Кейван вважає, що Ніжин в цей період відігравав провідну роль у розвитку мистецтва монументального живопису [3]. На це вказують також інші дослідники [4].

На жаль, у більшості ніжинських храмів, збудованих у другій пол. XVII–XVIII ст., настінний живопис майже не зберігся, за винятком окремих фрагментів (зокрема, у Благовіщенському соборі, Троїцькій та Іоана Богослова церквах) [5]. Майстерність ніжинських художників була відома за межами міста, тож не випадково, що вони за наказом князя Потьомкіна розписували в 1772–1787 рр. Бахчисарайську палату [6].

Особливий інтерес викликає живопис Благовіщенського собору. Храм був вперше розписаний після смерті Стефана Яворського, на що вказує митрополичий тестамент від 1722 р., в якому говориться, щоб церкву "всю малеванієм украсити, как почали в олтаре" [7]. Звідси зрозуміло, старіша частина розпису, яка знаходилася у вівтарі, була зроблена одразу після закінчення будівництва. У характері живопису, виконаного в цей період, тобто у XVIII ст., відчутно вплив Київської школи [8]. Стіни північного вівтаря займали сцени "Ветхого завіту", а саме – сінайське законодавство, пророцтво Ізекеїля, херувими. У південному вівтарі розміщувались сцени "Нагірної проповіді", "Зішестя Святого Духа на апостолів", "Потопаючого апостола Петра", які доповнювали сцени "страстей Христових", зображених у центральній частині вівта-

ря. Розписи в трьох вівтарях становлять певний цикл. Перша частина циклу – північний вівтар із зображенням "Ветхого завіту", головний вівтар присвячено страсній та євхаристій темам, а південний – темі віри та релігійного переконання. Всі вівтарні розписи пізніше перемальовувалися, тому важко говорити про все зображення. Лише деякі частини живопису головного вівтаря (наприклад, "Ессе Homo"), що були закриті іконостасом, залишились у своєму первісному вигляді і мають як у композиції, так і в колориті характерні ознаки живопису початку XVIII ст. [9]. Монументальний живопис Благовіщенського собору у Ніжині, виступаючи в тісному зв'язку з архітектурою, конкретизує зміст споруди – монументальну і відповідає як функціональним, так і образно-поетичним завданням.

Головна цінність розпису Благовіщенського собору, вважав П.М.Жолтовський, полягала в його іконографічному змісті. На ньому налічувалося "близько 50 великих композицій, в яких ще певною мірою відчуваються актині пропагандистські засади, так характерні для настінних розписів XVIII ст." [10]. На жаль, пожежа 1797 р. і поновлення розписів у 1812–1818 рр. не дали можливості донести повною мірою первинні масштаби малярської роботи, які були виконані у XVIII ст.

Слід згадати і деякі настінні розписи другої половини XVIII ст., які збереглися в церкві Покрови Богородиці: "в куполі – "Вседержитель", в підбаннику – "Апостоли", на пандативах – "Євангелісти", у східній консі – "Покрова Богородиці", в західній – "Жертва Ноя після потопу", в південній – "Здвиження хреста", у північній – "Хрещення князя Володимира". В арках збереглися тематичні розписи, які виконані в графічній манері чорною і білою фарбами [11]. Значними були розписи і у Спасо-Преображенській церкві в Ніжині, які малював значковий товариш Ніжинського полку маляр Іван Дем'янович Весненський разом з Семеном Тихоновим, що приїхав із Углича [12].

На жаль, не зберігся не лише іконостас, а й настінний живопис Миколаївського собору, який, на думку П.М.Жолтовського, належав за своїм характером до сорочинсько-березнянського кола [14].

Постраждали під час пожеж і інші настінні розписи XVII–XVIII ст., про що свідчить доля живопису у Троїцькому соборі у Чернігові, який будувався з 1679 р. протягом десяти років, а розписи велись до 1695 р. Живопис відзначався широким декоративним письмом та монументальністю. Але у 1731 р. трапилась по-

жежа. Згорів іконостас, майже втрачені були і розписи. У 1770–1780-х рр. зробили нові розписи. А 1803 р. під час нової пожежі переважна більшість живописних монументальних полотен знову була втрачена. Збереглося лише декілька композицій: "Перетворення Савла на апостола Павла" та фігура "Архангела Михайла". Уміння передати анатомію людини, зобразити перспективу засвідчують, що над живописом працював визначний майстер.

Мистецтвознавець Г.Логвин відзначає, що за своєю технікою малюнки більше нагадували окремі картинки, які були втиснуті у рами, в немонументальні широкі полотна, які бачимо в інших храмах. Дослідник це пов'язує з завершенням стилю бароко.

До яскравих ранніх зразків монументального мистецтва відносяться також розписи Троїцького собору Густинського монастиря, де збереглися як поодинокі сцени біблійських сюжетів, так і образи святих.

Завершальним етапом у розвитку монументального малярства є його зразки у церкві Різдва Богородиці у Козельці, який був збудований за проектом архітектора А.В.Квасова у 1752–1763 рр. Дослідники собору вказують, що у його зведенні брав участь і український архітектор І.Г.Григорович-Барський. Для оздоблення храму тут використані не просторові розписи, а медальйони, створені в стилі рококо. Як свідчить дослідник храму початку XX ст. Ф.Ф.Горностаєв, по стінах, по склепіннях і карнизах були розкидані пишні гірлянди з листя та квітів, розкішні картуші з чудовим ліпленням головок янголів. І все це було підпорядковане архітектурній композиції внутрішнього вбрання, яке невимушено і легко одягає стовпи і стіни храму [14]. До речі, орнаментальними, зрідка з поодинокими фігурами плафонами був прикрашений палац Петра Завадовського в селі Лялині. У зв'язку з масовим храмовим будівництвом на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст. монументальне малярство набуло особливого розвитку. І це підтверджують розписи багатьох тодішніх храмів, більшість з яких, на жаль, втрачені у XX ст. І все ж залишки розписів, світлини, малюнки, матеріали дослідників дають можливість стверджувати, що монументальне малярство в регіоні, хоча і знаходилось під впливом Київської школи, мало свої специфічні ознаки: панорамність зображень біблейських сюжетів, введення пейзажу, світських мотивів, надання образам реалістичних рис, наявність національних мотивів, використання традицій народного мистецтва, введення в канонічні сюжети реальних історичних осіб, пропагандистська спрямованість живопису.

Представники образотворчого малярства багато уваги приділяли оформленню іконостасів. У зв'язку з цим особливого розвит-

ку набуває ***іконописний живопис***. Він тісно пов'язаний з характером іконостасу, його величиною та об'ємом. У цей час посилилась декоративність іконостасу, яка проявилася саме у збагаченні її за рахунок різьблення, якому майстри підпорядкували і живопис, який тут втрачав свою самостійність. Він сприймався уже як елемент загальної композиції. Іконопис тісно пов'язаний як із суспільно-історичним процесом, так і відображав реалії регіонального життя. А тому в ньому відбились як загальні тенденції його розвитку, так і місцеві особливості. Іконописний живопис, як і створення іконостасів взагалі, залежали від фундацій представників козацької старшини та вищого духовенства. Вони витрачали значні кошти на залучення майстрів та створення величних зразків цього виду мистецтва. Саме в досліджуваний період іконостас і іконопис набувають вершинного значення в національній мистецькій спадщині.

Переважна більшість ікон в іконостасах – це великі за розмірами творіння, яким притаманні "відкриті, яскраві барви, широке використання золота в поєднані з малярським трактуванням форми, духовна глибина образів" [15].

Яскравою пам'яткою мистецтва XVIII ст. був іконостас Миколаївського собору в Ніжині, який розмалював відомий художник цього часу Василь Реклінський (1734). До речі, він намалював іконостас і в соборі Хресто-Воздвиженського монастиря у Полтаві. Дослідник української культури М.Попович вважає, що "живописці, які писали ікони Ніжинської, Сорочинської, Березнянської церков, належали до кола Василя Реклінського, який працював у Ніжині. Їх поєднує низка стилістичних особливостей письма, а також розуміння символіки, зрештою, спільне всім українським тогочасним малярам" [16].

Миколаївський іконостас не зберігся. Але про його художньо-стильові особливості можна говорити, опираючись на світлину та твердження сучасників і окремі описи мистецтвознавців [17], місцевих жителів. Деякі дослідники стверджують, що на фотографії не первісний іконопис 30-х рр. XVIII ст., а перемальований і лише "Деісус" у центрі апостольського ряду датується першою половиною XVIII ст., хоча саме різьблення залишилось з того далекого часу.

В іконостасі намісного нижнього та другого ярусу ікони "празників" (свят) обрамлені у восьмигранники. Композиційним центром третього ярусу був Христос на троні "Деісус". Перед ним – образи Богоматері та Іоанна Предтечі на колінах, а за спиною трону портретні зображення донаторів. Ікони були намальовані в

стилі стриманого бароко, поширеного на Лівобережжі в XVII – першій половині XVIII ст.

Іконостас Благовіщенського собору в Ніжині був розписаний на початку XVIII ст. ієромонахом Германом. З ікон, що знаходились у храмі в XVIII ст., назвемо чудотворну ікону Корсунської Божої Матері, яку написав київський митрополит Рафаїл Заборовський у 1725–1731 рр. [18]; чудотворну ікону Великомученика Георгія, створену ще раніше за попередню, та інші. В іконостас була вмонтована і дерев'яна ікона "Успіння", написана у Римі в 1435 році [19]. На жаль, її подальша доля невідома.

Стіни ніжинських храмів у XVII–XVIII ст. прикрашали чудові ікони, написані як ніжинськими, так і немісцевими майстрами-іконописцями. Серед митців-ніжинців назвемо ієромонаха-іконописця Іоанна, автора відомого портрета митрополита Димитрія Ростовського початку XVIII ст., маляра і рисувальника Миколу Степановича Каменського, який у 1746 р. був першим учителем у живописному класі Троїце-Сергіївської лаври, монаха-іконописця Віссаріона та ін.

Іконописне мистецтво другої пол. XVII – поч. XVIII ст. – це надзвичайно яскрава сторінка в історії вітчизняного малярства. І це пояснюється тим, що мистецтво відображало ті життєстверджуючі процеси, які відбувалися в суспільстві.

Друга пол. XVII ст. – це час не тільки завершення Народно-визвольної війни, утворення і утвердження української державності на чолі з гетьманом, а й час усвідомлення того, що український народ може звільнитися від поневолювачів, відчути себе українцем. Церква у цій боротьбі відіграла важливу роль. Тому і в храмовому живописі відчувалась героїзація образів, відроджувались ренесансні традиції, які отримали свій подальший розвиток в українському бароко. І це можуть підтвердити твори образотворчого мистецтва того часу. Підйом народу до свободи виразився у багатьох видах мистецтва. На це звернув увагу у своїх спогадах сірійський мандрівник Павло Алеппський, який відвідав Україну у 1653–1654 рр. Він писав: "Бувши в полоні і рабстві, козаки тепер живуть в радості, веселості і свободі. Побудували соборні храми, створили величні ікони, чесні і божественні іконостаси".

У храмах Чернігівщини були зведені іконостаси різних розмірів, а тому й ікони теж малювалися відповідно до них. Спостерігалися випадки, коли весь іконостас обставлявся великими іконами у декілька рядів, в інших поєднувались більші і менші з великими зображеннями у центрі.

Серед всіх ікон виділялась якась одна, яка сприймалась не тільки в іконописному зібранні, а й сама, як окреме мистецьке явище, в якому відбились характерні малярські особливості художника. Зразком цього може служити ікона "Іллінська Богоматір", яку у 1658 р. написав чернігівський художник Григорій Дубенський. На ній митець зобразив жінку з дитиною – Божу Матір, виписавши гарно обличчя як Марії, так і маленького Ісуса. Характерна деталь портретів – це великі, "волоподібні" очі. Віє від картин святковістю, хоча на обличчі Богоматері зосередженість і величність. Немовля, що знаходиться у неї на руках, немовби тільки притулилося до матері. Руки неньки не притискають сина до грудей, вони знаходяться у вільному стані. Характерно, що і син не тримається за матір. Його руки зайняті. Правою він робить благословення, а в лівій тримає згорток паперу. Одяг матері і сина теж носить святковий характер. Про "Іллінську Богоматір" народ склав легенди, пісні, в яких виражав свою надію на краще мирне життя. Художник перш за все малює молоду, красиву жінку-матір, а не умовний образ Богоматері. Тому це зображення близьке віруючим.

У Чернігівському історичному музеї зберігається ікона "Єлецької Богоматері". За спостереженнями дослідників художник взяв собі за зразок більш ранню подібну ікону. На картині у нижній частині зображено чернігівську фортецю, справа – Борисоглібський собор. Ці дві частини розділяє стовбур дерева – ялини, а у верхній частині на фоні гілок знаходиться зображення Богоматері.

Художник намалював натхненне, сповнене високих почуттів обличчя Марії. Вражає краса жінки, добрий, ласкавий погляд, який спрямований на глядача. Малий Ісус сидить у матері на колінах, притулившись до її лівої руки, яка його підтримує. Відчувається схожість двох зображень Єлецької та Іллінської Богоматері і у малюнку очей, губ та і всьому їх відтворенні. Авторство ікони "Єлецької Богоматері" не встановлено, але спільність деяких деталей засвідчує, що це одна школа.

Григорій Дубинський на запрошення ігумена Іоанікія Галятовського написав ікони для іконостасу Успенського собору в Чернігові, а також ікону "Собор архангела Михаїла" для іконостасу Єлецького собору. У всіх іконах Г.Дубинського спостерігаються характерні деталі: великі волові очі, заокруглені високі брови, округлі підборіддя, спокійний добрий погляд. Багато спільного і в деталях одягу, його моделюванні.

Збереглося декілька ікон з іконостасу Успенського собору в Новгороді-Сіверському кінця XVII – поч. XVIII ст. Найяскравіші з них – Спасителя і Богоматері. Написані вони на золотому фоні в

яскравих синіх та пурпурних тонах. Гарно виписані обличчя Христа та Богоматері, їх великі виразні очі.

Під час визвольної війни церковнослужителі знаходились безпосередньо у війську, брали участь у військових діях. Церква, як ніколи раніше, була у близьких відносинах з народом. Поєднання божественного і світського знайшло відображення і в іконописних творах другої пол. XVII – поч. XVIII ст. Показовою у цьому відношенні є ікона "Покров Богоматері" з Успенської Новгород-Сіверської церкви, на якій у верхній частині в оточенні групи святих з обох боків знаходиться Богоматір, яка своїм покровом благословляє тих, хто знаходиться внизу: царя з царицею, гетьмана Полуботка з дружиною, полковника Журавку з сином та їх дружинами, а також представників інших сімей та духовенства Новгорода-Сіверського.

Нижня частина ікони – це груповий портрет сучасників художника, змальованих в реалістичних тонах з усіма характерними деталями опису облич та одягу. Вони добре пізнаються. Проте це не світська картина, а ікона. Тож на передньому плані в центрі нижньої частини художник розміщує фігури Ісуса та святого, а з обох боків двох священників, за якими стоять представники суспільних верств.

У новгород-сіверців відчувалось намагання наблизитись до божественного, отримати благословення Божої Матері. І це відчувається й на іншій іконі. Коли була збудована дерев'яна Покровська церква (1766), то парафіяни замовили художнику картину "Покрову", на якій він зобразив їх і служителів церкви із села Сухомлинки і розмістив їх на деснянських схилах. Тут зображені представники різних верств: богослуживі міщани і міщанки, чорне і біле духовенство, козацька старшина і рядові козаки і навіть іновірці, які недостойні заступництва і їх проганяють ангели.

Сюжет "Покрова Богородиці" був характерним для живопису на Чернігівщині у другій пол. XVII–XVIII ст., про що свідчить значна кількість ікон цього часу.

В реалістичних традиціях написана і ікона "Трійця" з Новгород-сіверської Успенської церкви. Канонічна тема триєдиного Бога на картині художником трактується приземлено. Зображення більше нагадує жанрову сцену, у якій беруть участь не лише Бог-отець, Бог-син і Дух Святий в образі ангела, а й четверта особа. І фігура Бога-сина, його жести, його фізична сила менше всього нагадують Ісуса Христа в традиційному його відтворенні. Умовно

зніміть крила з ангела і ореол святості над головами інших і отримаєте зображення бесіди, яку ведуть учасники за столом.

Всі ікони, написані невідомим художником для Успенського собору у Новгороді-Сіверському у XVIII ст. – "Покров богоматері", "Воздвиження", "Різдво Христове", "Трійця", – засвідчують про намір художника наблизити високе божественне до земного світського життя, а тому він представників обох сторін наділяє реалістичними рисами. В образі Ісуса художник передає психологічну експресивність.

На більшості ікон святі не є мучениками. Митці подають їх олюдненими. Яскравим прикладом цього може служити ікона "Георгій Побідоносець" (XVIII ст.) у церкві села Березна. Святий тут більше схожий на молодого красеня, ніж знесиленого в битві юнака. В інших іконах Георгія Побіносця зображають на коні в момент, коли він вбиває змія (цей варіант знаходиться у Чернігівському музеї образотворчого мистецтва). На іконі ж у церкві села Березна Георгій Побідоносець зображений на заміському природному фоні на повний зріст, він одягнутий у військовий одяг тих далеких часів. В руках він тримає прапор на всю висоту спису та продовгуватий тонкий хрест. На його плечі накинута з білою хутряною підкладкою накидка. З лівого боку висить сабля. Художник гарно виписує одяг, обличчя. Все це підтверджує те, що іконописці в своїх роботах намагалися не лише розкрити тему святості божого подвигу чи подвижництва, а й наблизити іконописних персонажів до земного життя.

Серед ікон XVIII ст. виділяється "Свята Варвара" невідомого українського художника, яка знаходиться в експозиції Чернігівського музею. Митець по-своєму підійшов до розкриття великомучениці Варвари. Він обряджає її у пишний багатий, розшитий золотом одяг. Плаття з зеленого важкуватого матеріалу пишно розшито золотом на грудях, рукавах і в наколінній розширеній частині. Червона накидка обрамляє талію до самої землі. Сполучення зеленого, золотого та червоного робить вбрання багатим. Свята Варвара зображена на пейзажному фоні, який слабо проглядається. Лише в правому кутку видніється триповерхова будівля. Варвара на картині не юна дівчина, яка винесла всі муки і страждання за віру в Христа, а огрядна жінка, яка тримає в лівій руці чашу, а в правій – хрест, перо і сувою з молитовним текстом. Детально виписане рудувате обличчя: кругле з пишними щоками лице, підняті вгору брови, виразні очі, невеликий рот з нижньою

виділеною червоною губою, на шиї дорогоцінне перлинне намисто. Над головою золотий ореол святості.

Художник в образі святої Варвари постарався передати жіночість, пишну вроду, задоволеність своєю долею. Це більше картина на релігійну тему, ніж ікона з зображенням святої мучениці.

Вищеназвані ікони, написані в реалістичній тональності з духовною піднесеністю, навіть ідеалізацією, засвідчують, що саме на Чернігівщині існувала регіональна особлива іконописна течія.

На завершальному етапі іконописання XVIII ст. був розписаний багатий іконописний різьблений іконостас собору Різдва Богородиці у Козельці у стилі бароко бригадою талановитих художників-іконописців на чолі з відомим митцем Г.А.Стеценком, який за свою майстерність був відзначений чином – значковий товариш. Замовниками храму й іконостасу біла відома родина Розумовських.

Ікони тут намальовано у європейському бароковому стилі. Постаті святих та апостолів зображено в динамічних позах на темному, майже чорному тлі. Ікони із собору знаходяться у Чернігівському музеї.

Іконопис Чернігова, Ніжина, Новгорода-Сіверського, Березни, Козельця та деяких інших міст у другій пол. XVII–XVIII ст. був тісно пов'язаний як з храмовим будівництвом, зведенням монументальних іконостасів, так і потребою в іконописних творах мешканців міст і сіл. Саме ці зразки іконописання, створені переважно художниками-аматорами, найменше вивчені, бо їх автори рідко залишали на них свої імена та й розпорошеність цих творів не давала можливості виявити їх художню цінність. Тому живопис іконостасів досліджений краще. Чимало його зразків збереглося у музейних фондах.

Іконопис Чернігівщини має свої прикметні особливості. Перш за все, надання канонічним образам реалістичних людських рис. Часто зображення на іконі сприймалося не як символічний біблійний образ, а реально існуюча людина певної суспільної верстви. Художники намагалися наблизити святі образи ближче до земного життя, тому на іконах зображались земні особи, прості люди, а також конкретні представники духовенства, козацької старшини. Саме ці регіональні особливості побутували паралельно з тими загальними, які утверджувались у мистецтві цього часу. Іконопис Чернігівщини знаходився під впливом розроблених представниками Київської школи принципів.

Серед ікон Чернігівщини виділяються і такі, які свідчать про їх високий художній рівень. До найстаріших пам'яток другої пол. XVII ст. належать ікона Єлецької Богоматері з Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря (ЧІМ), ікони Спаса і Богородиці Спасопреображенської церкви Спаського монастиря у Новгороді-Сіверському та "Покров Богородиці" з церкви у Кобижчах. Подібні зразки були і у XVIII ст., зокрема "Старозавітна Трійця", "Покров Богородиці", "Святий Володимир Великий" з Новгорода-Сіверського Спаського монастиря (всі знаходяться у заповіднику "Чернігів стародавній"), "Каплунівська Божа Матір", "Великомученик Георгій" та інші з Ніжинського Благовіщенського собору.

Переважна більшість ікон у іконостасах – це великі за розмірами творіння, для яких характерні "відкриті, яскраві барви, широке використання золота в поєднанні з малярським трактуванням форми, духовна глибина образів" [20]. Все це визначало саме такому іконописанню особливе місце у спадщині українського малярства другої пол. XVII–XVIII ст.

У храмах Новгорода-Сіверського, Березни та інших міст знаходимо ікони, які носять більше світський характер, ніж духовний, особливо з додаткового ряду іконостасів. Але цей напрямок не розвинувся у останній третині XVIII ст., бо змінились історичні обставини. В деяких іконах настільки реалістично зображені персонажі і фон, що вони сприймаються як картини на релігійну тематику. В інших проглядається вплив західноєвропейського мистецтва, зокрема гравюр, хоча чернігівські митці більше знаходились під впливом Київської школи, більшість з яких з неї вийшли.

Зразки іконопису Чернігівщини засвідчують, що цей вид малярства в регіоні в досліджуваний час розвивався в традиціях, перш за все, національної культури. Зовнішні впливи, зокрема російські, відчутні більше у кінці XVIII ст., про що свідчать ікони іконостасу церкви Різдва Богородиці у Козельці "з їх темним, глухим колоритом провінційного варіанту "академічної" манери, яка виразно контрастує з яскравою кольоровою палітрою кращих зразків релігійного малярства національної традиції" [21].

Іконопис Чернігівщини гетьманського часу підтверджує думку, що місцева малярська спадщина – це послідовний розвиток власної художньої системи і саме ці здобутки в своїй єдності з іншими дають можливість говорити про високий професіоналізм майстрів українського іконописання.

У Гетьманській державі, основною складовою якої була Чернігівщина, мандрівник П.Алеппський відмітив майстерність митців вправно писати портрети, малювати людські обличчя з досконалою подібністю, особливо в портретах на весь зріст, зокрема патріархів у пишному одязі.

Дійсно, у другій половині XVII–XVIII ст. із помітних світських жанрів живопису набуває розвитку ***історичний портрет,*** який стає мистецькою ознакою цього часу. Центральними персонажами портретного зображення стають гетьмани, представники козацької старшини, вищого духовенства. Саме вони символізували собою епоху існування Гетьманської держави. І в цих портретах найяскравіше відбилися національні особливості мистецтва цього часу, висвітлилися регіональні його особливості. Основні маси – прості козаки – ще не стали об'єктом зображення. Пояснюється це тим, що художники, а частіше це були іконописці, писали портрети на замовлення.

У портретному малярстві досліджуваного часу є своя специфічна особливість – майже всі об'єкти зображувались на повний зріст. Ростові портрети зустрічались як у садибах, митрополичих спочивальнях, так і храмах. І це не випадково. Деякі представники козачої старшини робили для церкви значні блага і тому їх ховали у храмі. Це можна сказати про чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського, який багато зробив для благоустрою Успенського собору і тут же був похований. Довгий час над місцем поховання знаходився його портрет, написаний на дошці. На жаль, прізвище художника не збереглося.

Полковник зображений на весь зріст в інтер'єрі кімнати біля столу, покритого багатою вишитою шовковою скатертиною, в нижній частині якої широкою смугою ліг малюнок. На стіні – ікона Богоматері з немовлям та полковничий герб. Сам полковник одягнутий у багатий одяг. Правою рукою він тримає булаву, а лівою держиться за руків'я шаблі, оздоблене різьбою. Художник особливу увагу звернув на обличчя: біла невелика борода та вуса, лисина, обрамлена сивим волоссям, проникливий погляд і міцно стиснуті губи. Все це художник виділяє на темнуватому фоні одягу та інтер'єрі кімнати. Сам зовнішній вигляд полковника, його міцна постать з усією атрибутикою влади дає митцеві можливість возвеличити відомого діяча Гетьманської держави, продемонструвати його надзвичайний розум і енергію.

У кінці XVII ст. у Новгороді-Сіверському були написані два портрети: Лук'яна Журавки, Новгород-Сіверського сотника і Стародубського полковника, і його дружини Євдокії. Це теж ростові портрети. Саме цей прийом у написанні портрету дає можливість художнику розкрити, перш за все, розкіш, багатство Журавки.

На портреті полковник показаний у дорогому одязі. І щоб підкреслити це, художник залучає золото. Цей прийом буде використаний іншим невідомим митцем у портреті Марини Мокієвської-Мазепиної (Марії Магдалини), матері Івана Мазепи, яка була настоятелькою монастиря.

Лук'ян Журавка одягнутий у жупан, вишитий золотом, на який накинута кірея з горностаєвою підкладкою, пояс із шаблею. Гарно виписане обличчя: високе чоло, продовгуватий ніс, великі вуха, чорні брови, невеликі козацькі вуса. Статечний погляд, гордо піднята голова, ліва рука стискає ефес шаблі, а права тримається за пояс, на якому висить шабля. Всі ці деталі свідчать, що перед нами вольова, сміліва людина з твердим характером. Доповнюють цю характеристику і окремі деталі інтер'єру, які оточують Журавку: герб на стіні, стіл, вкритий дорогою накидкою, на якій художник виписав побічний візерунок. На столі стоїть розп'яття Христа і лежить паляниця хліба, яка свідчить про гостинність господаря.

До ростових зображень належить і портрет Євдокії Журавки, написаний художником Іваном Паєвським 18 червня 1697 р., про що свідчить напис на картині. Відомо, що Євдокія рано пішла з життя і залишила малих дітей. Саме на це звертає увагу митець, який біля її ніг, як окрему художню деталь, зображає трьох малят.

На картині Євдокія стоїть біля столика і обперлась лівою рукою на книжку, що лежить на ньому. Це статна, повнувата, може, й вагітна жінка. Це підкреслюється зображенням руки, яка розташована між грудьми і животом. Погляд очей її направлений на глядача, а не на дітей, які бавляться внизу.

Художник гарно виписує всі деталі: пейзаж з розп'яттям на настінній іконі, застібки на книжці, перстень на руці, орнаментовку одежі. І все ж для Івана Паєвського головним залишається обличчя. Воно детально виписане. Автор картини намагається розкрити психологічний стан Євдокії, хоча це і важко, бо ростовий портрет не дає можливості виписати виразніше обличчя.

Яскравим прикладом ростового портрету XVIII ст. є зображення Юхима Дарагана, написане невідомим українським художником, який своєрідно підійшов до написання своєї картини. На темному фоні стіни світлою плямою виділяється герб зображува-

ного, який стоїть на повний зріст біля столу, вкритого оксамитовою скатертиною, обіпершись на нього правою рукою, в якій тримає шкіряні рукавички, ліва рука лежить на руків'ї шаблі. Повний зріст дає можливість художникові звернути увагу саме на ті деталі, які характеризують його як людину і діяча. На цьому фоні виділяється досить мала голова, хоча виписана вона майстерно. Висвітлене на темному фоні обличчя, на якому чітко проглядається з великими залисинами лоб, темне волосся, прямий ніс, невеликий рот, уздовж якого звисають вуса, чорними цятками виділяються очі, обрамлені дуговидними бровами. І все ж основне місце на портреті займає світло-червоний жупан, по якому розкиданий золотом шитий орнамент великих квіток з рослиновидним сплетінням, яке іде із самого низу до верху. Краї жупану обрамлені темною смужкою. З-під жупану виділяється майже з такого ж самого матеріалу, на якому вже поруч з золотавими квітами знаходяться і рослинного типу сплетіння, піддівка, підперезана рожевуватим поясом. Через плече перекинутий ремінь, на якому вісить шабля. Видно з-під жупану лише її руків'я, вигравіюване золотом, яке завершується зображенням голови птаха. Художник настільки детально описує жупан і матеріал, з якого він зшитий, що здається, що все інше – це лише деталі основного. Цей портрет засвідчує декоративний напрямок в українському мистецтві XVIII ст. Автора менше цікавить психологічний стан Ю.Дарагана, а тому він намагається передати саме його зовнішні ознаки.

Юхим Федорович Дараган був одружений з рідною сестрою Олексія і Кирила Розумовських Вірою Григорівною, займав посаду київського полковника. Проте якщо на інших портретах, де зображувались полковники, обов'язковим предметом атрибутики був пернач, то Юхим Дараган замість нього тримає в руках рукавички, які вказують на його аристократизм.

Всі ростові портрети XVII–XVIII ст. Лівобережної України, і Чернігівщини зокрема, "репрезентують унікальний зразок ктиторського портрета, вироблений у мистецькій культурі Києва та Лівобережжя упродовж XVIII ст. Він є одним із найхарактерніших явищ національної мистецької традиції поряд із храмами з пірамідально розбудованою композицією та їх монументальними іконостасами" [22].

Інший напрям у малярстві XVII–XVIII ст. репрезентують реалістично написані портрети Гната Галагана та його дружини Олени, Ганни та Івана Забіл (всі у ЧІМ), а також Параски Сулими та Наталії Розумовської.

У кінці XVII–XIX ст. у Гетьманській державі був досить відомий рід Галаганів, що налічував 7 поколінь. Тож у будинку прилуцького полковника Гната Галагана, а потім його сина та онука в Сокиринцях була зібрана колекція портретів історичних діячів XVII–XVIII ст. Серед них портретні зображення членів родини Галаганів. Відкривають цю галерею парні поясні портрети родоначальників роду Гната Івановича та Олени Антонівни, які були написані у 40-х роках XVIII ст. до їхнього срібного весілля.

Гнат Галаган у Запорізькому війську був курінним отаманом, а на початку війни зі шведами (1708 р.) його призначили кампанійським полковником. Спочатку він був прибічником І.Мазепи, а потім, захопивши казну та загін шведів, перейшов на бік Петра І, за що отримав нагороди. Пізніше служив прилуцьким полковником, а у 1740 р. вийшов у відставку.

На портреті Гнат Галаган – це вже літня людина. Автор перш за все звертає увагу на обличчя. Рідкою сивиною вкрита голова колишнього полковника, обвисли ще чорні продовгуваті вуса, світла борода, великуватий широкий ніс і проникливі очі, які відтіняються хвилястими бровами. Все це засвідчує, що підкралася старість. Тому стільки суму і в цьому погляді, і в стиснутих губах. Простий одяг, без всяких полковничих ознак, тільки доповнює цей душевний стан Гната.

Портрет дружини Олени витриманий у таких же тонах, що і Гната. Це один із кращих портретів початку XVIII ст. На ньому зображена літня, але не стара жінка. Жовтувато-бліде продовгувате обличчя не може затьмарити її вроду. Хоча стиснуті губи і сумні очі засвідчують, що її життя не було простим. Як і на портреті Гната, художник малює вбрання досить скромним. Висока шапка, корсетка, проста лляна сорочка, намисто з хрестом – все це свідчення буденного її життя, проникнутого турботою за долю свого чоловіка та сина.

Художник використовує характерні риси стилю "наївного реалізму". Він зображає своїх героїв у статичному плані, залучає монохромну гаму кольорів, намагається проникнути у внутрішній світ персонажів, їх переживання. В портретах відбиті характерні риси українського портретного живопису початку XVIII ст.

Трохи в іншій манері написаний портрет їх єдиного сина Григорія Галагана. У Чернігівському музеї образотворчого мистецтва існує два його зображення. На першому портреті художник намалював його в 30-х рр. XVIII ст. в період юнацького розквіту, коли він після успішного закінчення Києво-Могилянської академії у 23

роки став уже полковником. І на портреті Григорій Галаган – красень, молодий полковник (на це вказує пернач, який він тримає в руках), якого чекає прекрасна кар'єра. Але, як зізнався сам Григорій Галаган, у нього була нещаслива зірка.

Портрет 60-х рр. XVIII ст. говорить про те, що у Григорія Галагана була нелегка доля. Проте він міцно тримає полковничий пернач, і здається, що він його нікому не віддасть. Вся увага художника звернена на обличчя: велика голова, вкрита довгим русявим волоссям, зморшкувате обличчя, прямий продовгуватий ніс з широким заокругленням внизу, великі стиснуті губи (нижня губа ширша), трохи звисле підборіддя. І головне, очі – великі, випуклі, обрамлені широкими бровами, які з сумом дивляться кудись вдалечінь.

Усі три портрети написані невідомими українськими художниками, які досить вдало передають психологічний стан своїх персонажів.

До них примикає і портрет Ірини Галаган, написаний у 80-ті роки XVIII ст. Це теж погрудний портрет, на якому художник звертає увагу на зображення обличчя, на великі очі героїні твору, але це світська жінка, тому митець деталізує всі прикмети елегантності: бантами прикрашене волосся на голові, дорогоцінні перламутрові сережки і таке ж намисто, красиво розшита велика шаль, у руках пудрениця.

На поч. XVIII ст. завдяки гетьману І.Скоропадському був збудований Гамаліївський монастир. У сімейному соборі Різдва Богородиці в Гамаліївці Скоропадські розміщували і портрети відомих військових і державних діячів та членів своєї родини. Вони були написані на полотні в реалістичній манері. Їх називали "парсунами" (мабуть, від слова "персона"). Один із найцікавіших експонатів цієї галереї був портрет дружини гетьмана Івана Скоропадського Анастасії, яка, як свідчать сучасники, керувала Гетьманською державою. Портрет Скоропадської створений відомим українським художником і позолотником XVIII ст. Якимом Глинським, який з юних років працював у Чернігові, написав цікаву ікону "Пречиста" (1716), на якій були намальовані, крім святих, також цар Петро І і представники української козацької старшини. У 1723 р. Я.Глинський написав ікони і позолотив іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Художник створив яскравий портрет гетьманші, звернувши увагу на привабливість Анастасії, замріяний погляд і виділивши риси жіночності. Реалістичний підхід дав можливість митцю проникнути у внутрішній світ героїні, написати майстерно її портрет.

Характеризуючи розвиток образотворчого мистецтва другої пол. XVII–XVIII ст., слід згадати ім'я ще одного талановитого художника – Григорія Стеценка (1710–1781). Він народився у Ромнах, жив у Глухові, був придворним художником у гетьмана К.Розумовського, писав картини, портрети, ікони для палаців, розписав іконостас собору Різдва Богородиці в Козельці.

Серед робіт художника виділяються портрети Наталії Розумовської (1746) та Олексія і Кирила Розумовських (1753).

Наталія Дем'янівна Розумиха, яка стала графинею Розумовською, бо старший її син Олексій був чоловіком цариці Єлизавети, а молодший Кирило – останнім гетьманом України, так і залишилась простою козачкою, наділеною природним розумом. Вона не любила царського двору. Проживши декілька років у Санкт-Петербурзі, вона повернулась у свої рідні Лемеші, село поблизу міста Козельця.

Художник Г.Стеценко намалював Наталю Дем'янівну як просту жінку з розумним і трохи іронічним виразом обличчя. Митець детально виписує його і виділяє те, що було характерне саме для українки. Проникливі очі, дугою брови, прямий з заокругленнями на кінці ніс, трохи стиснуті губи. На голові високий чепець. До грудей притиснута права рука без особливих прикрас. Немає пишності і в одязі. Лише великий орден на лівому боці грудей нагадує, що це не проста жінка. Але ця деталь не затемнює того основного, що хотів правдиво, реалістичними засобами розкрити художник, проникнувши у внутрішній світ матері знаменитих синів.

У багатьох полковників та представників козацької старшини зберігались сімейні портрети. Це підтверджують колекції уже XIX ст. Галаганів, Тарновських, Скоропадських, Миклашевських, Забіл, Горенків, Кочубеїв, Безбородків, Розумовських та інших, де було чимало портретів. Так, у колекції Тарновських у Качанівці була зібрана велика колекція як оригінальних портретів, так і копій відомих діячів XVII–XVIII ст.: Костянтина Острозького, Петра Могили, Василя Кочубея, Семена Палія, Івана Гонти, Максима Залізняка, всіх гетьманів. Слід сюди віднести і оригінальні портрети М.Бороховича, В.Дуніна-Борковського, М.Ілляшенка, Іллі та Якова Новицьких, Сави Туптала, Івана Черниша, Леонтія, Павла і Юхима Полуботків, дружини Семена Палія. Всі ці портрети були намальовані фарбами. На жаль, імена художників нині невідомі. І все ж, така кількість портретів, написаних у XVII–XVIII ст. українськими художниками, засвідчує, що в образотворчому мистецтві

Гетьманської держави, і Чернігівщини зокрема, виділився жанр козацького портрета, який увібрав у себе характерні риси "наївного реалізму" з психологічним його відтінком.

Козацький портрет на той час ніс у собі дві основні функції: по-перше, він утверджував заслуги зображуваних перед Гетьманською державою і козацтвом, їх офіційне визнання, по-друге, свідчив про подальший розвиток українського образотворчого мистецтва, і жанру портрета зокрема, у реалістичному напрямку, говорив про намагання художників розкрити складний світ представників козацької старшини і виявити їх національні ознаки, філософськи осмислити їх життя і психологічно відтворити це в портреті.

Живопис Чернігівщини XVII – поч. XVIII ст. був менше залежний від впливів зарубіжного мистецтва і розвивав власні художні тенденції. І це підтверджують різножанрові твори, які розглядалися вище.

Завершуючи розгляд жанру портрета, слід згадати і портретні зображення церковних діячів Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Дмитра Туптала (Димитрія Ростовського) та інших, які поряд з портретами київських митрополитів посідають помітне місце в історії українського малярства XVII–XVIII ст.

В образотворчому мистецтві Чернігівщини спостерігається ще один жанр – ***фольклорно-декоративний***. Сюди відносяться різного роду народні картини. Це, перш за все, такі полотна, як "Козак Мамай", "Бандурист біля корчми", "Се діло треба розжувати" та ін. Дві останні картини з колекції Галаганів. Вони носять символічний характер, хоча і не позбавлені оригінальності і пошуку втілення характерних рис представників козацтва та селянства.

Картина "Козак Мамай", сюжет якої був найпопулярніший у досліджуваний час, мала десятки варіантів. "Мамаїв" зображували олійними фарбами на полотні, дереві, в настінних розписах, на меблях, шафах, дверях і навіть на вуликах [23]. Вона тиражувалася і продавалася на ярмарках, тому її можна було зустріти у багатьох оселях. Сам персонаж картини був близьким народним масам і відповідав їх смакам і естетичним ідеалам. У цьому козакові втілювалися риси національного характеру. Від деяких сюжетів віє наївністю, хоча всі картини написані з теплотою та щирістю. Їм характерний і тонкий задушевний гумор.

Створенням картин на сюжет "Козака Мамая" займались різні люди – професіонали і любителі малярства, а тому спостерігаємо неоднакову трактовку теми, та й часто головний герой постає не схожим на звичну схему. Але це не знижує цінності картини, бо,

яким би не був сюжет, козак Мамай завжди залишається позитивним персонажем, героєм. Саме це дає змогу стверджувати, що функції козака не слід зводити лише до "сміхових, комедійних". Найпопулярнішими були два сюжети: Мамай сидить на землі в задумі і козак Мамай грає на бандурі. На одній із картин, яка зберігається у Чернігівському музеї образотворчого мистецтва, козак Мамай сидить по-турецьки на килимку під деревом, тримаючи в руках кресало, щоб закурити люльку, яку він тримає в роті. Мамаєва зосередженість проявляється в усьому. Автор картини детально описує портрет: кругле обличчя, великий лоб, на якому лежить тонкий оселедець, прямий продовгуватий ніс, невеличкі вуса, маленький рот, проникливі очі, які спрямовані на глядача. Добре виписаний одяг; жупан, широкі шаровари. Всю козацьку атрибутику художник розмістив поруч. На землі лежить бандура, турецька шапочка, сумка, на дереві висить шабля (в її зображенні художник не витримує пропорції, вона велика), без якої не можна уявити собі козака, поруч вороний кінь, покритий червоною попоною, який готовий нести свого господаря широким степом. І здається, ще мить, і все так і станеться.

Картини на сюжет "Козака Мамая" є самобутніми народними творами, символічними за своєю сутністю.

У другій пол. XVII ст. набуває на Чернігівщині розвитку книжково-ілюстративна графіка спочатку на дерев'яних дошках, а в кінці століття – на металі. У 1663 р. архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович відкрив у Новгороді-Сіверському друкарню, куди запросив не тільки друкарів, а й художників. Уже перші видання книжок засвідчують їх майстерність. Тут працювали гравери Дамаскін, Дорофей, Костянтин, Семен Ялинський, а також майстри, які позначали свої роботи ініціалами В.Л.Н., П.Е., И.С., М.Я. [24].

В одному із перших видань – "Служебнике" Лазаря Барановича, написаного у Новгороді-Сіверському 1665 р., знаходимо майстерно виконані тематичні ілюстрації історичного і побутового змісту. Особливу увагу привертає мініатюра "Чин освящения прапора". Процес освячення проходить на фоні Новгород-Сіверського Спаського собору. На передньому плані стоять гетьман, козацька старшина, духовенство. Майстер вміло поєднує на малюнку різні кольори – зелені, оранжеві, що дає можливість передати хвилюючу мить присяги на прапорі. У "Служебнику" багато заставок з маленькими різносюжетними сценками, які говорять про високу майстерність художника. Там, де художник користу-

ється натурою, він виступає як реаліст. Та і в його канонічних портретах більше проглядаються реалістичні підходи до зображення персонажів. Їх обличчя сповнені життєвої правди. Уже в "Служебнику" Лазаря Барановича майстерність художника проявляється у володінні світотінню, в передачі об'ємних форм та перспективи зображення.

Серед інших книжок з оригінальними гравюрами виділяється "Апостол" 1670 р., "Анфологіон" 1678 р. та інші. Привертає увагу гравюра "О сутяжничестве" з "Анфологіона", на якій дуже виразно проглядаються фігури першого плану. Вражає і оригінальна гравюра "Октоїха" 1682 р. Тут художник рослинний орнамент переплітає з фантастичними птахами та фігурками путті.

Для ілюстрацій книжок новгород-сіверського видання характерне поєднання релігійних мотивів зі світськими, надання біблейським канонічним образам реалістичних національних рис. Саме це є визначальною ознакою для всіх творів живопису: монументального настінного розпису, ікон, портретів тощо, які створювалися у Новгороді-Сіверському.

1679 р. Лазар Баранович перевів друкарню із Новгорода-Сіверського до Чернігова, розширив її можливості і обладнав спеціальні приміщення [25].

Для оформлення книжок цієї друкарні були запрошені деякі відомі художники, серед них Никодим Зубрицький, який проживав і працював у Львові, а потім у Києві, а з 1709 р. і до кінця життя у Чернігові, створив багато цікавих гравюр в реалістичному напрямку. Він був прихильником використання металевих дощок у друкуванні графічних робіт. Їх уже вводили в практику західноєвропейські майстри. Застосування таких дощок у Києві та Чернігові піднесло українську графіку на високий мистецький рівень. У Чернігівській друкарні він одноосібно виконав ілюстрації та орнамент до книг "Йоган Гергард. Богомысліе" (1710) та "Венец в честь тревенчаному богу" (1712), а також з іншими граверами "Богородице діво" Іоанна Максимовича (1707), "Царській путь креста Господня" Бенедикта Хефтен (1709), "Новий завіт. І варіант" (1717), "Анфологіон" (1753) та інші видання.

У чернігівській друкарні в кінці XVII – першій пол. XVIII ст. працювала ціла плеяда художників, які займалися оформленням книжок. Серед них Никон Фігурський, Михайло Чернявський, Макарій Синицький, Інокентій Піддубний, Іван Зарицький, Михайло Карновський, Іван Стрельбицький, Самійло Адамант, Яків Таляревський та інші [26].

У 1680 р. у Чернігові з'являються відомі гравери Леонтій Тарасевич, Іван (Інокентій) Щирський та Лаврентій Крщонович. Кожен із них – оригінальне, творче явище в історії мистецтва. Сюди слід додати і видатного художника Олександра Тарасевича, автора портрета Лазаря Барановича. Саме Тарасевичі та Щирський відіграли велику роль у становленні й утвердженні граверства в Чернігові. До школи О.Тарасевича належали Л.Крщонович, І.Стрельбицький та інші.

В Чернігові Іван Щирський створив унікальну ілюстрацію для панегірика Лазарю Барановичу "Благодать і істина" [27], на якій на фоні історичних подій XVII ст. показав життя архієпископа. Разом з Л.Крщоновичем він зробив серію емблематичних гравюр до видання "Redivivus Phoenix" (обидва 1683 р.). Він ілюстрував твори Чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича [28]. Мідорити І.Щирського відзначаються великою майстерністю та технічною досконалістю.

Лаврентій Крщонович, який спочатку жив у Вільно, розкрився як художник і письменник у Чернігові, де працював у співдружності з І.Щирським та Л.Тарасевичем. Він ілюстрував книжки, в тому числі і свої, зокрема вищеназваний панегірик на честь Лазаря Барановича, підручник з риторики "jlias oratoria" (1698).

Іван Стрельбицький прийшов у Чернігів із Києва і був знаний як автор гравюр з портретами гетьмана П.Дорошенка, митрополита Варлаама Ясинського та Новгород-Сіверського архімандрита Михайла Лежайського. Це складні в іконографічному плані твори. Портрет М.Лежайського поданий на фоні храмів Новгород-Сіверського монастиря. У чернігівській друкарні він виконав роботи для різних видань, серед них книги І.Максимовича "Алфавіт зібраний, рифмами складений" (1705) та "Царський путь креста Господня" (1709).

Робота граверів залежала як від тієї творчої атмосфери, яка складалася в друкарні, так і від того, що пропонувалося ілюструвати із видань, які тут друкувалися, та умов, у яких вони проживали. Найсприятливішими для них були умови при Лазарі Барановичу, коли друкарнею відали український гравер та друкар Семен Ялинський, який починав працювати ще у Новгороді-Сіверському (1674–1679, 1679– бл. 1684), та майстер Лукаш, а також при Феодосії Углицькому та Іоану Максимовичу. За перші 20 років тут було підготовлено до друку 40 видань.

У зв'язку з тим, що Чернігів у той час був центром духовного та літературного життя, бо тут працювали відомі церковні діячі та

письменники, у друкарні видавали проповіді, вірші, драматичні твори Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Дмитра Туптала (Дм.Ростовського), Івана Величковського, Івана Орновського, Петра Армашенка, Петра Терлецького та ін. Друкували також духовну та навчальну літературу – "Псалтир", "Буквар" (1680) та інші книги. Видання здійснювались різними мовами – українською, церковнослов'янською, латинською, польською.

Самостійність українських друкарень була не до вподоби російській церковній та світській владі. Послідував у 1720 р. царський указ, а 1721 р. Синоду про заборону видання в Чернігові нових книжок без дозволу. У 1724 р. чернігівську друкарню закрили зовсім. Відновила вона друкування книжок лише у 1743 р. при архієпископу Никодиму Срібницькому.

З другим періодом існування друкарні пов'язана творчість відомих граверів Якова Таляревського, який працював у 50-х роках XVIII ст. і підготував гравюри для різних видань: "Трійця в Авраама" (1750), "Цар Давид грає на гуслях", "Григорій Двоєслов" тощо, та Самійла Адаманта, який виконав для "Акафістника" 6 гравюр ("Св. Микола", "Успіння", "Собор святих" та ін.) та для "Акафіста св. Варвари" (Чернігів, 1783) гравюру "Св. Варвара". Свої роботи він підписував монограмою – С.А.

Важливою стилістичною особливістю книжкової графіки чернігівських художників є виділення головного в сюжеті і незахаращеність дрібними деталями, гармонійний розподіл світлого і зашифрованого простору.

У деяких гравюрах помітний національний колорит. Так, художник Костянтин на одній із ілюстрацій книги "Краткое поучение о семи сакраментах" (таїнствах) 1716 р. у розділі "Тайна супружества" зобразив жанрову сцену вінчання. На голові нареченої був віночок, а на шиї – намисто, одягнена вона в плахту і вишивану сорочку. Інші персонажі також в характерних українських костюмах того часу.

Специфічною особливістю багатьох ілюстрацій є наявність з любов'ю виписаних архітектурних пам'яток Чернігова. Так, наприклад, в Євангелії 1717 р. знаходимо дві гравюри, на яких зображені Іллінська церква та Троїцький собор.

Гравюрні роботи чернігівських художників засвідчують, що традиційні біблійні образи набули дещо зміненого характеру. У ликах святих, які набирають реалістичний характер, проглядаються національні риси, а в сюжетні біблейські композиції прони-

кають поруч зі світськими язичницькі та античні мотиви, які, як зазначав Г.Логвин, пропущені через новий стиль часу – бароко та ренесансне світобачення.

Живопис Чернігівщини гетьманського часу – це глибоко національне малярство, яке засвідчує високий професіоналізм художників, їх уміння в кращих традиціях українського мистецтва зобразити різнохарактерні персонажі з реалістично-психологічних позицій.

Література та посилання

1. Антонович Д. Українське малярство // Українська культура: Лекції / За ред. Д.Антоновича. – К., 1993. – С. 327.
2. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988. – С. 41.
3. Кейван І. Нариси з історії української культури. – Едмонтон, 1984. – Кн. 3. – С. 21.
4. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Образотворче мистецтво та скульптура Ніжина в XVII–XX ст.: Нариси культури. Ч. 5. – Ніжин: ТОВ "Наука-сервіс", 1998. – С. 3–13.

Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського, фонд 2, №3480. Грамота Лазаря Барановича з приводу прикраси Ніжинського монастиря. 1684.

5. Самойленко Г.В. Ніжине мій... – К.: Парламент. вид., 2002. – С. 25–33.
6. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 81.
7. Хойнацький А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 20.
8. Історія українського мистецтва: В 6 т. – Т. 3. – С. 175.
9. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – С. 48.
10. Там само. – С. 48–49. При розгляді настінного живопису Благовіщенського собору були використані описи та фотографії, зроблені П.Жолтовським під час перебування в Ніжині в 1940 р. і вміщені у вище вказаній його праці, а також наші особисті наочні спостереження.
11. Вечерський В. Архітектура й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – С. 143.
12. Центральний державний історичний архів України, фонд 57, оп. 1, кн. 39, арк. 233 (зв.)
13. Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 72.
14. Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. – К.: Техніка, 1999. – С. 67–83.
15. Історія культури україни: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – С. 896.

16. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕК, 1998. – С. 272.
17. Логвин Г.Н. По Україні. – К., 1968. – С. 138.
18. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 3. – С. 187.
19. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – С. 60–63.
20. Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 896.
21. Там само. – С. 895.
22. Там само. – С. 904.
23. Жолтовський П. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва. – К.: АН УРСР, 1958; Білецький П. Козак Мамай – українська народна картина. – Львів, 1960
24. Новгород-Сіверська друкарня // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 541
25. Чернігівська друкарня // Там само. – С. 872–874.
26. Каменева Т.Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII веков // Книга: Исследования и материалы. Сборник XXIX. – М.: Книга, 1974. – С. 171–181.
27. Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 668–697.
28. Словник художників України. – К.: УРЕ, 1973. – С. 263.

Г.В.Самойленко

Музично-театральне мистецтво на Чернігівщині у другій пол. XVII–XVIII ст.

Важливе місце в духовному житті козаків, міщан та селян посідає музичне і театральне мистецтво. Український народ – це народ співучий. І саме народна пісня допомагала розкрити його душу, його стремління до волі. Вона супроводжувала козаків під час походу, на привалі, під час свят і весільних торжеств. Пісня давала можливість народу виговоритись: вилити своє горе в словесну і мелодійну її тканину і розкрити себе у всій своїй красі у хвилини радості.

Функціональне місце і значення народної пісні у житті людини чітко визначене. Багатство її проявів невичерпне. Тож пісня, як і інші складові духовної творчості, залишається навічно в історії культури українського народу. Народна пісня, яку співали хором чи сольно, не зобов'язувала бути їх виконавців професіоналами. Співали так, як хто міг, при цьому дотримуючись правильності

мелодії пісні. Але кожного разу виконавці пісні демонстрували свій стан, душевний настрій, стремління розкрити свої почуття та свою неповторну емоційну силу. У такому стані людина виконувала не лише чужі мелодії, а й народжувала нові. Дослідники фольклору вказують на появу пісень в окремих місцевостях Чернігівщини. Так, пісню "Та не буде лучче, та не буде краще" склали козаки в часи Чорної ради в Ніжині [1]. І таких прикладів можна наводити багато. Це підтверджують записи О.Марковича, Б.Грінченка та інших збирачів народної творчості Чернігівщини.

У добу Гетьманщини на Чернігівщині проявилися нові тенденції у розвитку народної музичної культури. З'являються кобзарі, які виконували думи, історичні пісні, у яких оспівувалася національно-визвольна боротьба проти загарбників, прославлялися героїчні подвиги козаків і їх ватажків. Найколоритнішим, композиційно найдосконалішим твором українського народного епосу була дума "Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер" [2], в якій "розповідається про побиття козаками дуків-сребряників Гаврила Довгополенка переяславського, Войтенка ніжинського і Золотаренка чернігівського. У цьому фольклорному творі втілена ідея-мрія народу про соціальну справедливість, віра в захисника козацької голоти-гетьмана запорозького" [3]. Про свавілля польських загарбників та їх орендарів розповідається в "Думі про оренди". Кобзарство Чернігівщини – це своєрідне явище в історії культури Гетьманської держави.

Представники козацтва, міщан та селян співали не лише у своєму повсякденному житті, а й під час їх участі у храмовій церковній службі. Співу вчили дітей у всіх парафіяльних школах, тому люди знали церковні молитви. Хори в багатьох храмах відзначалися звучністю і майстерністю виконання.

Музичне мистецтво у другій половині XVII–XVIII ст. розвивалося у двох основних напрямках: церковному і світському.

Церковне музичне та хорове мистецтво в цей час мало не лише аматорський, а й професійний характер, про що свідчить високий рівень митрополичих та соборних хорів Києва, Чернігова, Переяслава тощо. Так, хор Чернігівського Єлецького монастиря у другій половині XVII ст. керував український співак, диригент і композитор Семеон Пекалицький (бл. 1630–?), який писав партесні твори і пропагував "чернігівський" і "київський" розспіви. Архієпископ Лазар Баранович опікувався цим колективом, писав для нього канти і духовні пісні. У одному з нотних ірмолоїв виявлено створену ним "Херувимську пісню".

Репертуар хору був різнобічний. Він виконував стихири (вірші і псалми, вибрані для церковного вжитку), догмати (вірші на честь Богородиці), кондаки (гімни на честь святих і свят) та інші твори [4]. Існували в цей час збірники духовних пісень канони та ірмологіони.

В основу репертуару були покладені, крім вищеназваних, і пісні на релігійну тематику, написані відомими чернігівськими поетами Лазарем Барановичем, Іоанікієм Галятовським, Іоаном Максимовичем та ін. Відомо, що Лазар Баранович робив все, щоб духовна пісня зайняла провідне місце в житті людини. В одному із рукописних збірників дослідники звернули увагу на запис, який торкався музичної діяльності архієпископа: "... покойный же архієрей блаженныя памяти Лазаря Барановича Черниговский, отвращая народ от мирських песен и поучая, дабы песни мира оставляли, вместо же их хвалу Богу воздавали, многия песни обратил на божественные и без сомнения в народ предавал" [5].

Хор Л.Барановича відзначався високою виконавською майстерністю, а також своєю особливою манерою розспіву, яка відома як "чернігівська" поруч з "київською" [6]. В цьому розспіві поєдналися мотиви народних пісень і старих козачих дум: мелодійність, задушевність, привабливість. Необхідно тут зазначити, що цар Федір Олексійович мав прихильність саме до української манери виконання церковних пісень, а тому наказав її використовувати під час служби в церквах і монастирях Росії [7].

Хор Лазаря Барановича відвідав Москву вперше у жовтні 1666 р. Це був рік, коли Лазаря Барановича висвятили архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським. Під керівництвом С.Пекалицького хор продемонстрував перед царем Олексієм Михайловичем та членами царської сім'ї, боярами та вищим духовенством не тільки оригінальну "чернігівську" манеру виконання, а і надзвичайно високу майстерність. Він міг виконувати восьмиголосу "Службу Божу" С.Пекалицького, яка служила зразком української партесної музики XVII ст., в якій помітний вплив фольклору (народнопісенні звороти, кантова триголосна фактура тощо), ясність мажорно-мінорної ладової системи, використання поліфонічних засобів (елементи імітації)" [8]. Хор затримався в Москві на цілий рік. Деяких хористів капели залишили в столиці [9]. Хор Лазаря Барановича сприяв поширенню нового для тогочасної Росії партесного виконавства [10].

У 1673 р. в Москву запросили і самого керівника хору, який працював там декілька років [11]. Після чого С.Пекалицький переїхав до Новгорода-Сіверського. Як композитор він працював і далі

у жанрі партесного концерту (тобто співу за партіями). До речі, направляли співаків з Чернігівщини до столиці не лише за часів Олексія Михайловича та Федора Олексійовича, а і за Петра І, Єлизавети Петрівни, Катерини ІІ і пізніше. Так, у 1682 р. царівна Софія наказала "выслать в Москву певчих не из Киева, откуда обыкновенно высылались они, а из Чернигова" [12]. Слід відзначити, що гарні хори були в заснованих 1738 р. Переяславському та 1726 р. Харківському колегіумах. Відзначались хори і деяких храмів, зокрема Ніжинських Благовіщенського та Миколаївського соборів, у яких переважали "чернігівська" та "київська" манери розспіву.

Значний внесок у розвиток музичного мистецтва Чернігівщини вніс і митрополит, письменник Данило Туптало (Димитрій Ростовський), який проживав у багатьох монастирях краю (Батурині, Чернігові, Глухові, Новгороді-Сіверському та ін.). Дослідники відзначають, що він написав більше десяти духовних пісень-віршів, які "дихають щирістю і живим почуттям" [13].

Твори Д.Туптала користувались популярністю, переписувалися, входили до репертуару кобзарів і лірників. Дослідник творчості письменника І.Шляпкін стверджує, що написаний на Чернігівщині Д.Тупталом псалм "Іисусе мой прелюбезний, сердцу сладосте" був одним із найпоширеніших в Україні.

Д.Туптало писав канти, хори і включав їх у свої драми ("Різдвяна драма"). Дослідниками нині розшифровані піснеспіви з рукописів митрополита, зокрема чернігівські розспіви, які були надруковані в чернігівському "Ірмологіоні" [14].

В ремарках п'єс багато авторських заміток, які стосуються вокального, хорового та інструментального виконавства на арфі, гуслях тощо. В "Комедії на успеніе Богородиці" Д.Туптало подає ремарки на "песніє, ноти".

Хороші хори були в багатьох храмах Чернігівщини. Вони виконували пісні за нотними ірмолоями, збірниками давньої вітчизняної професійної музики в одноголосому записі. У цих збірниках використані різні церковні розспіви. Як вказує мистецтвознавець О.Васюта, найдавніший рукопис нотних ірмолоїв, який був створений "во Острові місті Монастирищі", глибоко відбиває активні місцеві музичні особливості [15]. І це стосується як змісту, так і музичної стилістики творів. Нотний збірник був гарно оздоблений художніми кольоровими заставками та мініатюрами.

Відомо й інші ірмолої: сосницький 1699 р., носівський 1717 р. Григорія Шоломовича, а також ірмолої, переписані Іваном Стефоновичем 1745 р., Іллею Заячинським 1755 р. в селі Перевод та

1760 р. в селі Васьківці. Для школи при церкві Різдва в Прилуках теж був переписаний у 1713 р. нотний ірмолой. У переважній більшості збірників є посилання на "київський", "болгарський", "простий" і, звичайно, "чернігівський" місцеві, регіональні розспіви. Всі ці та інші ірмолої засвідчують, що у XVII–XVIII ст. у храмах Чернігівщини була поширена нотна грамота, яка сприяла утвердженню професійного хорового мистецтва.

На Чернігівщині, як і в інших містах Лівобережжя, існував і позацерковний духовний спів [16]. Сюди слід віднести пісні, які виконувалися на Різдво, Новий рік та інші свята. Відомий церковний діяч, письменник Кирило Транквіліон-Ставровецький видав у своїй пересувній друкарні у Чернігові книгу "Перло многоценное" (1646), в якій помістив чимало віршів, які співалися. "Читай і співай на утіху душі своїй", – пропонував автор. Збірник був виданий як посібник для шкіл. Релігійні святкові пісні розповсюджували і мандрівні дяки, які навчали дітей.

Таким чином, на Чернігівщині досить широко розповсюджувався церковний хоровий спів, який поруч з аматорським носив професійний характер. Співаків церковних колективів часто відбирали для царського Придворного хору. І подібних конкретних прикладів можна навести багато. Як свідчать щоденникові записи генерального підскарбія Якова Марковича, Миколи Ханенка, Петра Апостола, музичні інструменти – клавікорди, лютня, скрипки, клавіцимбали, клавесини та інші – були в сім'ях представників козацької старшини, гетьманів. Підтверджує це і опис майна скинутого гетьмана Івана Самойловича та його синів Григорія і Якова.

У другій пол. XVII – першій пол. XVIII ст. у містах та містечках Гетьманської України виникають козацькі *музичні цехи*, які об'єднували професійних музик. Основні засади їх діяльності регламентувалися спеціальними статутами, що набули чинності в Полтавському полку у 1662 р., Прилуцькому – 1686 р., Стародубському – 1705 р., Ніжинському – 1729 р., Чернігівському – 1734 р. При цьому слід враховувати, що музичні колективи з'явилися в містах значно раніше. У Відділі рукописів Національної Бібліотеки Російської Федерації у фонді історика М.О.Маркевича (спр. 2588) зберігається 10 універсалів, наданих ніжинському музичному цеху протягом 1652–1729 роки: 2 з них – гетьманські (1652 та 1716 рр.) та 8 – полковничих. Вони дають можливість прослідкувати історію цього цеху, стосунки з козацько-старшинською владою, з'ясувати в чиєму підпорядкуванні він перебував.

Музичні цехи, очолювані цехмістерами, мали власні приміщення, прапори та печатки. Так, ніжинські музики мали власний цеховий будинок, а також невід'ємні атрибути цехових організацій – цеховий знак (маленьку мідну скрипку), малиновий прапор [18]. Популярними були в той час не лише оркестри, а й ансамбль "троїсті музики".

Музичні цехи були не лише у полкових, але і в деяких сотенних містечках. Полкова музика супроводжувала козаків у походах. Музиканти отримували за свою роботу плату, що становила на той час досить значну суму, – 12–20 крб., 80–120 злотих на рік. Розрахунки в різних полках велись по-різному. Так, у прилуцькому полку на музикантів збирали з усіх козаків по шагу. Була й натуральна плата – одяг. У Чернігівському полку отаман трубацький одержував 120 злотих, три трубачі, три довбуші, два сурмачі – по 80 злотих [19].

Життя в музичних цехах регламентувалося відповідними правилами статуту. В архівах розшуканий статут музичного цеху, який діяв в селі Літки Остерського повіту. Він передбачав рівність членів цеху, взаємоповагу один до одного, пошану до старших.

Музиканти супроводжували козаків у походах, а в час між походами вони проживали в полкових містах, брали участь в різних заходах: похоронах відомих людей, на весіллях і святах, різних урочистостях. Так, автор "Літопису Самовидця", описуючи приїзд російського посольства до Ніжина, зазначає: "За п'ять верств від міста зустрів їх ніжинський полковник Іван Золотаренко, шурин Богдана Хмельницького, з своєю полковою старшиною, біля міських воріт їх чекав протопоп Максим Филимонович з іншим духовенством і вітав промовою і гарматні вистріли, калатання дзвонів, звуки труб і литавр вітали вступ царських бояр у місто" [17]. Як свідчить "Літопис Самовидця", ніжинські музиканти брали участь у церемонії поховання ніжинського полковника Івана Золотаренка.

Музичні оркестри виконували інструментальні п'єси, а також танцювальні мелодії різних жанрів: гопак, метелиця, горлиця, зуб, санжарівка, третяк, гайдук, козачок, журавель та ін.

Музичні цехи могли об'єднувати як любителів музики з міщан, так і козаків. У кінці XVII – на поч. XVIII ст. значна частина музичних цехів об'єднували саме козацьких музик. Як свідчать листи прилуцьких полковників Л.Горленка (1682), І.Стороженка (1687), Д.Горленка (1692), І.Носа (1709), саме таким був Прилуцький музичний цех. Козацькими були музичні цехи також у Ніжині, Стародубі і Чернігові.

На жаль, збереглися лише окремі факти, що свідчать про чисельність полкових музичних цехів. Так, відомо, що в 1782 р. Ніжинський цех нараховував 13 музикантів, у Стародубському цеху було 7 музикантів (1723), у Чернігівському – 8 (1734). У 1786 р. в Чернігові було 5 музикантів-майстрів [20]. Члени музичного цеху мали право тримати "підмайстрів-молодиків", яким після навчання видавали свідоцтво про практичні навички, майстерність, поведінку. Вони зобов'язані були внести до скриньки цеху певну суму коштів.

27 вересня 1652 р. Б.Хмельницький видав спеціальний універсал, який сприяв розвитку інструментальної музики на Лівобережжі ("на Задніпров'ї"). Цьому надавали уваги і гетьмани І.Брюховецький, І.Самойлович, Д.Апостол. У їх дворах були інструментальні колективи. Відомо, що під час поїздки Івана Мазепи до Москви 1689 р. його супроводжували й музиканти: 10 сурмачів і 5 музик. Інструментальні та хорові капели були протягом XVII–XVIII ст. в гетьманських столицях Батурині та Глухові [21].

Багато уваги музикантам приділяв останній гетьман України Кирило Розумовський, який у столиці Гетьманської держави Глухові сприяв будівництву "видовищного закладу", тобто театру, у якому був свій оркестр, хор, балет, існувала нотна бібліотека [22], яка налічувала понад 2300 творів оперно-симфонічної та камерно-інструментальної музики.

У 50-х рр. XVIII ст. капелу К.Розумовського очолював видатний український композитор і диригент Андрій Андрійович Рачинський (1724–1794), до якої входило 40 музикантів. Композитор писав духовну музику, обробляв народні пісні.

Ще у XVIII ст. музикознавець Якоб Штелін дуже високо оцінював капелу К.Розумовського: "В Глухові на Україні було організовано капелу, подібної до якої до цієї пори не існувало. В ній було понад 40 прекрасно навчених музикантів, з яких кожний міг виступати з честю і самостійно на своєму інструменті. Коли хор цієї капели в присутності двору та інших високопоставлених осіб виступив уперше 1753 р. в Москві у палаці гетьмана, його зустріли із захопленням" [23].

Розповсюдженню музики, хорового співу сприяли не лише храмові колективи, музичні цехи, а й навчальні заклади. Якщо в парафіяльних школах закладались основи музичної освіти, то у слов'яно-латинській школі Новгорода-Сіверського та Чернігова удосконалювалась майстерність, бо студенти не тільки брали участь у хорах, а й оволодівали деякими інструментами.

Особливе місце в розповсюдженні музичного мистецтва займав Чернігівський колегіум, який був відкритий у 1700 р. архієпи-

скопом І.Максимовичем (у 1776 р. перетворений на духовну семінарію). Існує малюнок "Грецькі музи у зображенні студентів Чернігівського колегіуму" [24], на якому намальовано 11 музик ("муз"), які грають на різних духових, струнно смичкових і щипкових інструментах. Це якоюсь мірою свідчить про наявність у навчальному закладі таких інструментів та знайомство з ними студентів.

В бібліотеці Чернігівського колегіуму були в наявності пісенники, нотні азбуки тощо.

Студентський хор завжди відзначався своєю вишуканістю співу і професійністю. Про це свідчать біографічні факти одного із випускників семінарії Георгія Барановича, який був родом з села Смоляж Ніжинського повіту і продовжував навчання у Київській Академії, виконуючи тут обов'язки регента студентського хору, а потім і викладача "нотного ірмолойного". Дослідниця Л.Мороз вважає, що музична підготовка Г.Барановича у семінарії дала можливість зайняти цю посаду [25].

Крім парафіяльних шкіл, слов'яно-латинської школи у Новгороді-Сіверському та Чернігові, а потім Чернігівської колегії, які діяли у XVII–XVIII ст., співи та музику викладали у спеціально відкритому на Чернігівщині навчальному закладі – Глухівській співацькій школі. В ній готували співаків для Придворної співацької капели у Петербурзі. У 1713 р. з України до російського царського двору взяли цілий хор у кількості 21 чол. [26]. А у серпні 1738 р. із 19 чоловік, які навчалися у Глухові, 11 було відправлено до Придворного хору разом з регентом Федором Яворським. Відомий дослідник музичної культури Якоб Штелін вказував: "Хор імператорської Придворної капели складається тепер зі ста ретельно відібраних співаків, більшою частиною яких є українці [27]. У царському указі від 14 вересня 1738 р. про "школу співу та інструментальної музики" в Глухові вказувалося: "Из оставшихся за отсылкою сюда певчих оставить одного регента, который бы в пении четверогласном и партесном был совершенно искусен и учредить небольшую школу, в которую набирать со всей Малой России из церковников, також из казачьих и мещанских детей и прочих, и содержать всегда в той школе до двадцати человек, выбирая, чтоб самые лутчие голоса были и велеть их оному регенту обучать киевского, також и партесного пения, а при том, сыскать искусных мастеров из иностранных и малороссиян, велеть их оных же учеников обучать и струнной музыке, а именно: на скрипице, на гуслях и на бандуре, дабы могли на оных инструментах с нот играть: и которые пению, також и на струнной музыке обучены

будут, и с тех по все годы лутчих присылать ко двору Ее Императорского Величества человек по десяти, а на те места паки вновь набирать, и пока те учителя тамо в школе обучать будут, давать им надлежащее жалование, а ученикам определить на пропитание и платье и обувь сколько потребно по рассуждении его майора Шипова из малороссийских доходов" [28]. Для школи був зведений спеціальний будинок ("две горницы с комнатами да пекарня"). Для приготування їжі учням дозволили взяти "двух баб и одного мужика". Перед київським, переяславським та чернігівськими архіреями було поставлене завдання знайти здібних до музики юнаків у кількості 20 чоловік, зосередивши їх пошук у Ніжинському та Чернігівському полках через сотника Брежинського.

Кошти на утримання школи виділялися із малоросійських прибутків. А щоб учні не байдикували і не свавільнили, до них виділяли з глухівського гарнізону унтер-офіцера.

У 1738 р. до школи було набрано 33 учні, з них 29 – для навчання співу і 4 – грі на музичних інструментах. Термін навчання був залежно від здібностей і попередньої підготовки 1–2 роки. Учнів навчали співати по нотах відповідні партії. Вони брали участь у хорі Миколаївської церкви, відвідували оперні та театральні вистави, концерти, які відбувалися у будинку гетьмана чи театрі.

Із відомих музикантів-педагогів школи слід назвати регента Ф.Ф.Яворського, який працював у Глухові з 1736 по 1741 р. [29]. Після річного перебування у Петербурзі він знову у 1739 р. повернувся до Глухова, займався підбором відповідних голосів у майже всіх полках Лівобережжя. Йому допомагали регент Кузьма Іванов, співаки Придворної капели Павло Федоров (бас), Яков-благотворитель (тенор), Андрій Половинкін та Федір Петров (альти). У 50-х роках XVIII ст. Федір Петров став "великим" півчим Придворної співацької капели у Петербурзі [30]. В школі у різний час також працювали Н.В.Шолупіні, О.П.Брежинський, К.Ф.Коченовський та ін.

Серед випускників школи були А.Васильєв, Г.Данилов, Ю.Кричевський, П.Русланович та інші.

Глухівська співацька школа існувала до середини XVIII ст. Остання про неї згадка відноситься до 1758 р. Школа відіграла значну роль у підготовці співаків і музикантів-професіоналів як для України, так і Росії.

Характерною особливістю музичного життя Чернігівщини був пошук і підготовка співаків, а потім і музикантів для Придворної хорової капели. І це підтверджують різного роду царські укази та розпорядження. В урядовому указі від 10 січня 1740 р. вказува-

лось: "Отныне впредь для придворной капеллы содержать при дворе нашем из малолетних малороссийского народа людей, обученных нотного пения, до двенадцати человек, которых ...на разных приличных той капеллы инструментах обучать" [31]. У Придворній капелі сформувалося чимало відомих музикантів цього часу. Серед них виділяється Марко Федорович Полторацький, який був родом із Сосниці, закінчив Чернігівську слов'яно-латинську школу та Київську бурсу. З 1746 р. він був співаком і регентом (з 1753 р.) Придворної співацької капели, а з 1763 – її директором. Паралельно (1750–1770 рр.) він був солістом столичної Італійської опери. М.Полторацький відіграв значну роль у формуванні здібностей співаків і композиторів Максима Березовського та Дмитра Бортнянського, які були із Глухова.

Дослідники російського театру XVIII ст. зазначають, що багато акторів московського та петербурзького театрів були вихідцями з України. Це колишні співаки, яких набирали на Чернігівщині до Придворної капели [32].

У другій половині XVIII ст. відкриваються приватні навчальні заклади, в яких навчали також грі на музичних інструментах.

Театральні дійства

У другій пол. XVII–XVIII ст. отримує подальший розвиток театральне мистецтво, яке було закладене ще в далекому минулому в народному середовищі. В козачому, міщанському та селянському побутовому житті продовжували функціонувати *обрядові дійства та свята*. Широкою популярністю користувалися веснянки, які супроводжувались хороводами, дійствами та забавами. Тут багато в чому залежало від кмітливої дівчини, яка водила хоровод, керувала самим дійством. У народі закріпились хороводи "Кривий танець", "Воротар", "Король", "Козел", "Перепілка", "Просо" та інші.

Влітку розігрувалося "Купало", яке було досить багате на театральні елементи. Взимку в період святкування різдвяних та новорічних свят широко використовувалися колядки та щедрівки, які супроводжувалися "козою", "кобилою", "ведмедем", "масками".

Особливе місце в житті селян та городян, козацької старшини займало *весілля*, яке розігрувалося самими його учасниками. Воно мало великі традиції, обростало новими епізодами, дійовими особами, місцем дії, музичним та пісенним оформленням, ряженими (цигани, попи, дяки, солдати, шинкарі, діди, баби та інші). Це було завжди захоплююче, життєрадісне, чітко сплановане дійство з конкретними головними і другорядними персонажами. Для ве-

сілля характерний елемент імпровізації з гуманістично-комедійним забарвленням. Це своєрідна театральна постановка, яка йшла декілька днів і в яку втягнуто було багато учасників [33].

Важливу роль у весільній виставі відігравали хори дружок, свашок, бояр та інших учасників. Все це супроводжувалось рухами, танцями, мімікою, співами, жестами тощо. Весілля декоративно оформлялося. Весільні рушники, хустки, стрічки, вінки, квіти, весільне гільце, яке спеціально прикрашалося стрічками, калиною, квітами тощо, що символізувало собою молодість, красу, добробут.

Весілля завжди втягувало у своє дійство велику кількість людей і давало величезне задоволення учасникам.

У другій пол. XVII–XVIII ст. життя населення Чернігівщини збагачувалося різними новими театральними дійствами. Нагадували про себе *скоморохи*, мандрівні актори, які одночасно були і співаками, музикантами, танцюристами і акробатами. Мета їх виступів – розважати публіку, хоча у їх грі і словах проявлялися і соціальні ноти, а деякі сцени мали сатирико-комедійний характер.

На ярмаркових площах Ніжина, Чернігова та інших міст зводились *балагани*, в яких розігрувалися вистави на різні теми. Своєрідність цього дійства полягала в тому, що вистави проходили на спеціальній сцені і актори та глядачі були уже відокремлені одне від одного. Вхід до балагану був платний. Це був своєрідний прообраз театру [34].

У храмові свята на площах, ярмаркових майданах розігрувалися вистави *народного театру*, в репертуарі якого були п'єси "Цар Максиміліан" ("Трон"), "Цар Ірод". Ці народні вистави були досить поширені в Україні у XVIII ст. У кінці XVII – на поч. XVIII ст. набула популярності народна драма "Лодка" (інші назви "Шлюпка", "Шайка розбійників", "Чорний ворон", "Отаман", "Єрмак").

У XVII ст. у театральному житті з'являється *вертеп*, ляльковий театр [35]. Для здійснення вистав робився спеціальний ящик, який називали ще будиночком, з двома поверхами без задньої і передньої стінок. За задньою стіною діяв схований виконавець, який водив ляльки, фігурки по шляхах, прорізаних у підлозі цього будиночка, і говорив різними голосами, що відповідали учасникам дії.

На верхньому поверсі розігрувалися сценки на релігійну навчальну тему, а на нижньому – на сімейно-побутову, комічну. Це був самобутній український театр як за будовою, так і учасниками дійства. Характер ляльок був національно визначений.

Біблійна частина вистави, в якій розкривалися події Різдва Христового – народження Ісуса, поклоніння йому трьох царів, вбивство царем Іродом немовлят, плач Рахілі, смерть самого Ірода, якого чорт забирає до пекла, – супроводжувалась піснями, псалмами. У нижній частині вертепного будиночку, яка умовно з'єднана з верхньою, бо учасники дійства радіють, що народився Христос, у переважній більшості розігрувалися сцени, в яких висміювалися попи, багатії, чиновники, урядовці тощо. Найпопулярнішими персонажами нижньої сцени були Запорожець, Москаль, Циган, Баба, Дяк, Шинкар та інші, які говорили соковитою народною мовою. Кожен із них виконував свої обов'язки: циган торгує кіньми, єврей продає горілку, дяк-учитель збирає плату за навчання дітей тощо [36]. Але якщо в нижній частині вертепу сюжети змінювалися, то у верхній – традиційно-релігійні залишалися беззмінними.

На Чернігівщині були добре відомі Сокиринський (Галаганівський), Батуринський і Новгород-Сіверський вертепи. Їх своєрідність полягає в тому, що діалогічний текст вистави насичувався піснями, які виконували сольно чи хором. Дослідник Й.Ю.Федас у своїй книзі "Український народний вертеп" в додатках подає детальний опис архітектури Сокиринського, Новгород-Сіверського та Батуринського вертепу та характеристику ляльках, їх одягу.

Ляльковий театр-вертеп мав народно-фольклорну основу як за своєю формою, учасниками вистав, так і ідейною спрямованістю самого дійства. Проте з розвитком театру, де діяли живі актори, вертепний театр поступово втрачав своє значення.

У XVII–XVIII ст. діє також театр у навчальних закладах. Мистецтвознавець Р.Я.Пилипчук вважає, що першоосновою для *шкільного театру* були декламація та діалоги. Для них і використовували вірші, опубліковані письменниками Чернігова: Л.Барановичем "Верши на Воскресеніе Христово" (опубл. 1674), Д.Тупталом "Стихи на страсти Господни" (70-90 рр. XVII ст.). К.Ставровецьким-Транквіліоном "Перло многоцьнное" (1646) та ін. У 1676 р. у зв'язку зі смертю російського царя Лазар Баранович написав "Плач о преставлении великого государя Алексея Михайловича", який передбачався для декламування тринадцятьма юнаками.

Шкільний театр діяв у Чернігівській колегії. На жаль, мало залишилося фактів, які б свідчили про його діяльність. У переважній більшості навчальних закладів ставили п'єсу "Алексій человек Божій". В день святого Успіння могли виконувати п'єсу Д.Тупталa

"Комедія на успеніє Богородицы", а на Різдво – його "Комедію на Рождество Христово".

У XVIII ст. змінюється світське життя козацької старшини та гетьманського оточення. Тому у них проявляється уже потяг не до народного мистецтва, а до того придворного, західноєвропейського зразка, який вони бачили в столичному петербурзькому оточенні царя. В таких умовах народжувався *гетьманський придворний театр*. Перші спроби організації такого театру були здійснені гетьманом Іваном Мазепою, який був знайомий із західноєвропейським сценічним мистецтвом.

Гетьманський театр набуває розвитку за Кирила Розумовського, останнього гетьмана України. У 1751 р. він привіз до Глухова із Петербурга великий оркестр і акторську трупу. Вони діяли до ліквідації гетьманства у 1764 р. В театрі ставили опери, балети, драматичні твори.

Першою виставою в палаці К.Розумовського була опера "Ізюмський ярмарок", яка була показана у грудні 1761 р. французькою мовою. Для драматичної трупи комедії Ж.-Б.Мольєра "Витівки Скапена" та "Вимушене одруження" переклав на російську мову Василь Теплов, інші твори перекладав Григорій Теплов, секретар К.Розумовського [37].

Серед співаків театру виділявся тенор Гаврило Марцинкевич (бл. 1741 – ?), який спочатку співав у капелі К.Розумовського у Глухові, потім у Придворній капелі, стажувався в Італії, був камерспіваком при дворі імператриці Єлизавети, а також працював у Придворному театрі. Одна із відомих його театральних партій Цефала в опері Арайї "Цефал і Проксис".

Значну роль у становленні театру К.Розумовського у 1753–1763 рр. відіграв відомий український музикант А.А.Рачинський (1724–1794).

Вистави оформляв художник Григорій Андрійович Стеценко, який народився у Ромнах і довгий час служив у Розумовських.

У останній третині XVIII ст. в садибах вельмож та поміщиків зароджується *кріпацький театр*. У 1763 р. в Україні було закріплене Катериною II кріпацьке право. Тож після цього всі землі з населенням, які раніше були приписані за козацькою старшиною, переходять у їх власність.

Найвідомішим кріпацьким театром кінця XVIII ст. був театр *Дмитра Ширая* у селі Спиридонова Буда на Новозибківщині (нині Брянська обл., РФ), у якому було задіяно близько 200 талановитих кріпаків. Для того часу це був великий колектив. В театрі була

оперна і балетна трупи, хор і оркестр. Вся робота була поставлена на професійному рівні. Серед вистав – комічна опера "Школа ревнивих" К.Маццали (муз. А.Сальєрі), балет "Венера і Адоніс" (муз. Лефара) та ін.

Дмитро Ширай не шкодував коштів для постановки вистав, які відзначалися помпезністю, живописністю декорацій, багатством костюмів. Для творчої роботи запрошувались режисери, художники, балетмейстери тощо.

Серед акторів відзначались талановитим виконанням Полянська, танцівники Маренкова, Дроздова, Касаковська, Кодинцов та ін. П.І.Шаліков у своїй "Подорожі в Малоросію" (1803) писав про враження від вистави "Школа ревнивих": "Головна співачка захопила серця наші солодким, приємним, натхненним голосом, буфокомедійним талантом своїм зачарувала нас... Маренкова, Дроздова, Касаковська, Кодинцов... були б окрасою, найблискучішою, прекрасною, столиці... мальовничі терпсихорні групи, виразні положення, звороти, погляди, картини яскраво подають вам історію їх дій, солісти, подібні до блискавки швидкістю ніг своїх, за якими очі ваші не встигають стежити, змальовуючи кожним рухом рук, обличчя різні пристрасті душі й серця з усіма їх відтінками, чудові декорації, чудовий оркестр – все, все здивує й заворожить вас" [38].

Від інших поміщицьких театрів колектив Д.Ширая відрізнявся тим, що він гастролював, виїздив у інші міста, зокрема, 1801 р. у Київ під час проведення Контрактових ярмарок.

Перед смертю Д.Ширай у 1808 р. дав своїм акторам вільну, залишив за ними костюми, розраховуючи на те, що вони зможуть влаштуватись у іншому театрі.

В кінці XVIII ст. з'являються пересувні, мандруючі театральні трупи. Як зазначає дослідник театру О.Кисіль, "чисто українських труп не було, були тільки польські або російські, бо вони мали на увазі переважно панство – або польське, якого було ще чимало на Україні, особливо правобережній, або російське чи русифіковане українське" [39]. Проте в цих трупах було багато акторів українців, та й трупи виступали не лише у великих містах, а і містечках. На ці вистави ходили дрібні поміщики, заможне міщанство, а тому до репертуару включались і українські п'єси.

Такі театральні трупи виступали в Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Борзні, Глухові та інших містах, тобто там, де було хоч якесь придатне для вистав приміщення.

Театральне та музичне мистецтво другої пол. XVII–XVIII ст. на Чернігівщині відзначалось жанровим різноманіттям, існуванням аматорського і професійного напрямків, утвердженням реалістичних принципів у поєднанні з іншими творчими методами. Чернігівщина цього часу славилась не тільки талантами, які показували свою майстерність у різних виступах, а й різноманіттям проявів театрально-музичного життя.

Література

1. Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII в. // Франко І.Я. Зібр. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 170.
2. Дей О.І. Кобзар Олексій Дяко ненко (Рак) та його варіант думи "Козак Нетяга" // Народна творчість та етнографія. – 1982. – №4. – С. 51–67.
3. Масол Л. До питання про розвиток музичної культури та освіти // Сіверянський літопис. – 1995. – №1. – С. 28.
4. Маценко П.П.Нариси до історії української церковної музики. – Роблин-Вінніпег, 1968. – С. 42–44.
5. Перетц В.Н. Малорусские песни и вирши в записях XVI–XVIII векав – СПб., 1899. – С. 63.
6. Маценко П.П. Вказ. джерело. – С. 42.
7. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991. – С. 7; Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 71.
8. Протопопов В. Про хорову багатоголосу композицію XVII – початку XVIII ст. та про Симона Пекалицького // Українське музикознавство. Вип. 6. – К., 1971. – С. 73–100.
9. Центральний державний історичний архів України. Фонд 131, оп. 32, спр. 1. Про хор Чернігівського Єлецького монастиря.
10. Ейнгорн Б.И. Очерки по истории Малороссии XVII ст. – М., 1899. – С. 380.
11. Протопопов В. Про хорову багатоголосну композицію XVII–поч. XVIII ст. та про Симона Пекалицького // Вказане джерело. – С. 73–91.
12. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. – 1873. – С. 46.
13. Позднеев А.В. Рукописные песенники XVII–XVIII веков // Ученые записки Московского заочного пед. ин-та. Т. 1. – М., 1958. – С. 19.
14. Ростовский Димитрий. Рождественская драма, или Ростовское действо. – М., 1989.
15. Васюта О.П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст.: Історико-культурологічне дослідження. – Чернігів: Деснянська правда, 1997. – С. 36.
16. Шиффер Т.В. Канти і псалми // Історія української музики: В 6 т. – К., 1989. – Т. 1. – С. 217.

17. Воссоединение Украины с Россиею: Документы и материалы / Ред. коллегия П.П.Гудзенко, А.К. Касименко, А.А.Новосельский и др.: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – С. 485.

18. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 483.

19. Чернігівщина – земля козацька. – К., 2000. – С. 515, 685, 719.

20. Там само. – С. 723.

21. Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського, фонд 72, №18. Керівництво до церковної музики XVIII ст.

22. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – С. 159.

23. Штелин Я. Музыка и балет в России. XVIII век. – Л., 1935. – С. 90.

24. Нудьга Г.А. На літературних шляхах. – К., 1990. – С. 215.

25. Масол Л. Вказане джерело. – С. 33.

26. Майбурова К. Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії // Українське музикознавство. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 132.

27. Штелин Я. Вказане джерело. – С. 57–58.

28. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – С. 171.

29. Іванов В.Ф., Шиффер Т.В. Музична освіта // Історія української музики: У 6 т. – К., 1989. – Т. 1. – С. 384.

30. Там само. – С. 385.

31. Цит. за: Степаненко М.Б. Фортепіанне мистецтво України в долисенківський період: Автореф. дис... канд. мистецтвознавства / Нац. муз. акад. ім. П.І.Чайковського. – К., 1989. – С. 14.

32. Старикова Л. Театр в России XVIII века: Опыт документального исследования. – М., 1997. – С. 30.

33. Гулак А.М. Весілля в селі Зруб на Чернігівщині // Література та культура Полісся. Вип. 19. Проблеми філології, історії, мистецтвознавства та культури Полісся в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2002. – С. 173–200; Весілля: У 2 кн. / Упорядкування текстів М.М.Шубравської. – К.: Наукова думка, 1970.

34. Казимиров О. Український аматорський театр: Дожовтневий період. – К., 1965. – С. 20–27; Український драматичний театр: нариси історії. Т.1. Дожовтневий період. – К., 1967. – С. 56–59.

35. Казимиров О. Вказане джерело. – С. 12–13.

36. Кисіль О. Український театр. – К., 1968. – С. 62.

37. Берков П.Н. История русской комедии XVIII в. – Ленінград, 1977. – С. 27, 44–45.

38. Шаликов П.И. Путешествие в Малороссию. – М., 1803.

39. Кисіль О. Український театр. – К., 1968. – С. 66.

О.М.В'яла

Педагогічна діяльність вченого-історика Володимира Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька

Ім'я видатного вченого-історика Володимира Костянтиновича Піскорського належить до тієї категорії наших співвітчизників, які зробили вагомий внесок у розвиток науки і культури кінця XIX – початку XX століття. Все своє життя він присвятив дослідженню історії західноєвропейських країн, особливо Іспанії і Португалії, а також педагогічній діяльності та громадській роботі.

Життя та діяльність В.К.Піскорського неодноразово висвітлювались у періодичних виданнях. Найбільше матеріалів з'явилося з нагоди 100-річчя з дня народження вченого [1]. Дослідники підкреслювали, що його праці зумовили весь подальший розвиток іспаністики в країні і що розвиток вітчизняної історичної науки був би неможливий без участі В.К.Піскорського. У подальші роки ім'я видатного вченого продовжувало привертати увагу науковців, у світ вийшло багато нових публікацій [2]. Однак наявна література свідчить, що діяльність історика все ж висвітлена неповністю. Зокрема, залишається багато білих плям, пов'язаних з педагогічною діяльністю у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька. Цей важливий аспект творчої біографії вченого потребує досконалого дослідження.

Народився В.К.Піскорський 3 серпня 1867 року в сім'ї дворян Костянтина Карловича Піскорського і Олени Степанівни Сохансь-кої в м. Одесі. Дитячі і студентські роки майбутнього вченого пройшли в Києві. Тут він закінчив першу чоловічу гімназію і в 1886 році став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Під впливом свого вчителя – професора І.В.Лучицького – Володимир Костянтинович почав досліджувати історію країн Західної Європи. Головним об'єктом його наукових інтересів стала Іспанія.

Після закінчення університету в 1890 р. В.К.Піскорського залишили на кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання, а через три роки він як приват-доцент дістав дозвіл читати лекції. В 1896 р. молодого дослідника відрядили за кордон для знайомства з першоджерелами в архівах та бібліотеках Іспанії, Франції, Англії, Німеччини і закінчення магістерської

дисертації. Повернувшись до Києва, В.К.Піскорський продовжив викладання в університеті, а також у гімназіях та кадетському корпусі, а 8 лютого 1898 року в урочистому залі університету св. Володимира захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра всесвітньої історії на тему "Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188–1520 рр.)" [3].

Восени 1898 р. неподалік від Києва, в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька звільнилося місце екстраординарного професора. Ректор університету св. Володимира Ф.Я.Фортинський і декан історико-філологічного факультету Т.Д.Флоринський рекомендували В.К.Піскорського в цей інститут. І 16 січня 1899 р. Володимира Костянтиновича призначили екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії історико-філологічного інституту кн. Безбородька [4]. Так розпочався новий, ніжинський період (1899–1905 рр.) життя та діяльності історика.

Вже з перших днів перебування в Ніжині В.К.Піскорського почало пригнічувати навколишнє середовище, зокрема професорське. У своїх спогадах він писав про те, що в нього мало спільного із новими колегами, що "чиновницький елемент і чиновницькі інтереси серед них переважають наукові" [5]. Його дивувало і те, що "очолював навчальний заклад не професор, а урядовець за міністерським призначенням", і що між професорами часто відбувались непорозуміння та боротьба за владу [6].

Історика також вразила поведінка більшості студентів, які, будучи "заздалегідь впевнені в отриманні місця, проявляли зневагу до лекцій та практичних занять, часто пиячили та бешкетували" [7]. Крім того, неприємним сюрпризом для молодого професора була відокремленість інституту від міського життя. Вищий навчальний заклад, за його словами, нічого не давав місцевому населенню, не пробуджував у ньому "інтересу до вищих розумових і моральних питань, завдяки своїй замкненості і відчуженості від усього живого" [8]. Таким чином, Володимир Костянтинович опинився в тихій заводі Ніжина, відчуваючи себе чужим.

3 лютого 1899 р. відбулась перша лекція В.К.Піскорського у студентів другого курсу. За словами викладача російської історії професора М.М.Бережкова (лише з ним Володимир Костянтинович підтримував дружні стосунки), студенти неприв'ітно прийняли нового викладача, вели себе непристойно і нестримано [9], він зазначав також про те, що студентство взагалі несерйозно ставиться до науки і тому ризикує тим, що університети закриватимуться [10].

Однак згодом ставлення студентів до лекцій молодого професора почало змінюватися. У своїх спогадах він писав, що більшість студентів "відчули живий інтерес до мого предмета" [11]. Та й не дивно, адже лекції В.К.Піскорського були цікавими, він майже не користувався конспектами. "Його лекції завжди запам'ятовувались, говорив він змістовно, красиво, літературно, – згадував відомий учений В.В.Данилов, випускник Ніжинського інституту, – ... І через 60 років образ його стоїть переді мною. Це був у повному розумінні цього слова джентельмен, голос якого був індивідуальним. В пам'яті лишилася його лекція про Бісмарка і промова на річних урочистих зборах про середньовічні університети. Студенти-історики дуже цінували Володимира Костянтиновича, тому що він залучав їх до наукової праці" [12].

Студентам другого курсу В.К.Піскорський читав загальний курс лекцій середньовічної історії, а студентам третього та четвертого – спеціальний курс середньовічної історії та загальний курс нової [13]. З особливою завзятістю він працював над лекціями з історії західноєвропейського середньовіччя. Вони складалися зі вступу, основної частини і висновків. У вступі вчений завжди характеризував основні джерела з історії середніх віків [14]. В основній частині, як правило, ним висвітлювались, по-перше, "відносини між германськими племенами в заснованих варварськими народами державах у період від епохи великого переселення народів до часу встановлення монархії Карла Великого", по-друге, "процес розкладу франкської монархії у зв'язку з розвитком феодалізму", по-третє, "важливі явища у сфері розвитку середньовічного суспільства і держави до XIV століття" [15]. Завершував лекції професор ґрунтовними висновками.

Найбільш ґрунтовним лекційним питанням історик присвятив декілька спеціальних курсів. Він щороку оголошував новий спецкурс або нові практичні заняття. Великим успіхом серед студентів користувався його спецкурс "Історія аграрних відносин в Європі", в основу якого було покладено глибокі дослідження вченим проблеми аграрної історії середньовічної Іспанії, Португалії, Італії, Франції, Німеччини. Він намагався не стільки повідомити студентам певну сукупність фактів, скільки викликати інтерес до тієї чи іншої проблеми, підготувати їх до самостійного опанування наукової літератури. Під впливом лекцій, присвячених даній проблемі, студенти створили гурток самоосвіти [16]. А один із слухачів спецкурсу навіть підготував реферат, присвячений робочим синдикатам у Франції, який і був прочитаний на засіданні гуртка й "викликав жвавий обмін думками між студентами та професорами" [17].

Під час практичних занять із студентами В.К.Піскорський наголошував на необхідності розвитку самостійних навиків дослідження, за його словами, "лише першоджерела науки і саме в справжніх документах можуть підготувати молодь, яка вчиться, до серйозної наукової праці, до праці свідомої і виховати у молоді ідейну прихильність до певної науки" [18]. В ході практичних занять студенти читали та аналізували різні "варварські закони", серед яких головна увага була зосереджена на важливій пам'ятці раннього середньовіччя – Салічній Правді. Зокрема, студенти третього курсу під керівництвом Володимира Костянтиновича зробили переклад тексту з латинської на російську мову, а також дописали коментарі [19]. Для такої кропіткої роботи навіть доводилося працювати вечорами у бібліотеці. Хоча переклад був недосконалий та написаний різними почерками, все ж він свідчить про розвиток навиків самостійної роботи з першоджерелами у вихованців ученого.

На основі прочитаних текстів середньовічних джерел студенти писали реферати і зачитували їх в аудиторії під час практичних занять. При цьому В.К.Піскорський, зазвичай, ділив студентів на три групи, кожна з яких здійснювала аналіз різних текстів. Наприклад, перша група рефератів була присвячена аналізу побуту та правових відносин стародавніх германців на основі праці Тацита "Германія", друга – різним аспектам побуту салічних франків на основі їх "Правди", третя – елементам суспільного і державного побуту римських варварських народів на основі їх законів [20].

Крім читання лекцій та ведення практичних занять, В.К.Піскорський керував науковою роботою студентів. Першими учнями, які під його керівництвом писали твори, були Сонцев і Бородулін. Сонцеву вчений дав тему про великого курфюрста Фрідріха-Вільгельма [21]. З подальших випусків Володимир Костянтинович виділяв Юзефова, Красіна та Кукаркіна, яких характеризував як людей "здібних та ідейних" [22]. Юзефов написав блискучу кандидатську роботу про землеробські класи у Франції в епоху Каролінгів [23]. У ніжинському архіві можна знайти інформацію про подальшу долю деяких учнів В.К.Піскорського. Зокрема Сонцева після закінчення інституту як найкращого студента, рекомендували на місце учителя історії і вихователя в Полтавську гімназію [24], але, зважаючи на деякі обставини, він став учителем стародавніх мов у приватній чоловічій гімназії Санкт-Петербургу [25]. Інший здібний студент Красін був призначений на посаду учителя історії у Роменську жіночу гімназію [26]. Таким чином, багато учнів ученого пішли його шляхом і теж стали педагогами.

В.К.Піскорський досить уважно та критично підходив до аналізу наукових робіт студентів, він прагнув до того, щоб їх роботи були виконані на найвищому рівні. Та не завжди вченому вдавалося побачити бажані результати. Наприклад, кандидатська робота студента Кібальчича про представницькі заклади в Німеччині в середні віки, за словами професора, виявилася "зовсім поганою". В своїй рецензії Володимир Костянтинович зазначив, що "та частина роботи, яка може бути визнана більш-менш самостійною, є зовсім безглуздою і показує повне нерозуміння найелементарніших фактів історії, а інша частина – плагіат" [27]. Він навіть хотів визнати роботу незадовільною і залишити автора на другий рік на 4-му курсі, та інститутська конференція не задовольнила такі вимоги. Кібальчич був випущений з інституту, а його кандидатська робота була визнана задовільною [28].

Велику увагу В.К.Піскорський приділяв забезпеченню студентів науковою літературою. Професор намагався навчити їх творчо і критично використовувати досягнення історичної науки. У ніжинський період він регулярно виїздив за кордон у наукові відрядження [29], де, крім знайомства зі станом досліджень європейських науковців, формував колекції книг для практичних занять та наукової роботи своїх учнів. Також вчений уважно слідкував за станом надходження до інститутської бібліотеки закордонних і російських періодичних видань зі всесвітньої історії та виписував їх. За допомогою студентів В.К.Піскорський навіть склав системний каталог зі своєї спеціальності. "Результати нашої роботи були вражаючі, – писав він у своїх спогадах, – скарби бібліотеки, які довгий час являли собою мертвий капітал, почали широко використовуватися студентами" [30]. Крім того, йому вдалося домогтися знищення різних обмежувальних правил щодо користування книгами різного спрямування, був знищений список заборонених книг. Також професор домігся, щоб до книгосховищ інституту приєднали архів грецького магістрату і міської думи. Разом з професором М.М.Бережковим майже рік вони складали описи цих документів [31].

Важливою умовою успішної діяльності учених і педагогів, розвитку наукового мислення і творчої самостійності студентів Володимир Костянтинович вважав академічну свободу. Історик розумів її як незалежність учених від зовнішніх авторитетів і можливість повністю підпорядковувати свою діяльність "інтересам знання, вимогам наукової істини" [32]. У своїй промові "Початок академічної свободи в Західній Європі" на урочистому річному

акті інституту 30 серпня 1899 р. В.К.Піскорський виступив поборником ідеї автономії вищих навчальних закладів і солідарності представників наукового звання у різних частинах земної кулі [33].

Професор неодноразово повертався до думки про автономію і академічну свободу вузів. В 1905 р. він виступив на підтримку 342 російських учених, які прагнули втілити в життя ідеї академічної свободи і об'єдналися в "Академічну спілку діячів вищих навчальних закладів". "Ліберальний рух, який охопив найкращу частину російських професорів та учених, – писав у спогадах В.К.Піскорський, – був мені симпатичний і збігався із моїми переконаннями [34].

Цього ж року В.К.Піскорський висунув широку програму реорганізації Ніжинського історико-філологічного інституту. В ній він наголосив на необхідності проведення в інституті ряду змін, таких як демократизація, перетворення його на відкритий навчальний заклад, доступ до якого мали б усі, хто отримав середню освіту, незалежно від статі, віросповідання та національності, відкриття нових факультетів, зміна системи навчання, збільшення кількості викладачів і кафедр тощо [35]. Крім того, вчений запропонував ліквідувати систему інтернату в інституті, який був перешкодою для серйозної наукової роботи студентів, а також відокремити від інституту гімназію, бо вона не виправдовувала свого призначення слугувати лабораторією для студентів, які готуються до педагогічної діяльності. Професор вважав, що пробні уроки студентів у гімназії можуть сприяти засвоєнню зовнішніх прийомів викладання, а "гарним вчителем може бути лише той, хто отримав солідну, повну наукову підготовку" [36]. Ця програма, на жаль, не була втілена в життя.

Педагогічна діяльність В.К.Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька була багатогранною. Молодий професор приніс в інститут свіжий вітер, який порушив звичний ритм життя. Він прагнув підняти наукові інтереси інституту, розворушити його непорушність, але його зусилля "часто паралізовувалися недоброзичливістю і грубістю професорської колегії й повною байдужістю до справ студентів" [37]. Та, незважаючи на це, учений "працював як віл, навіть ночами" [38]. І коли у викладанні він здобув помітний досвід, не переставав інтенсивно працювати.

Отож, як бачимо, Володимир Костянтинович Піскорський був справжнім педагогом. Розроблені ним лекції та практичні заняття завжди проводились на найвищому рівні. Навчання він намагався поєднувати з вихованням. Його надзвичайний розум, доброзич-

ливість та делікатність підкорювали молоді студентські серця. Студенти полюбили свого вчителя, до нього вони йшли обговорювати питання науки, літератури, політики, а він завжди йшов їм назустріч, ніколи не відмовляв у допомозі. В.К.Піскорський посадив не одне наукове "дерево", яке давало і продовжує давати свої корисні плоди, а його педагогічна майстерність не втратила своєї актуальності і у наш час.

Література

1. Новиков О.М. Видатний учений-іспаніст В.К.Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №8; Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. – 1967. – 19 серп.; Беляева И.С. Владимир Константинович Пискорский // Новая и новейшая история. – 1968. – №3; Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3.

2. Мильская Л.Т., Пичугина И.С. Русский историк-испанист – В.К.Пискорский (1867–1910 гг.) // Проблемы истории Испании. – М., 1975; Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський // Всесвіт. – 1988. – №2; Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5–6.

3. Див.: Дело о защите приват-доцентом Университета В.К.Пискорским диссертации на степень магистра всеобщей истории // Державний архів м. Києва. Ф. 16, оп. 337, спр. 21, арк. 1–5.

4. Дело историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В.К.Пискорского // Відділ Державного архіву Чернігівської обл. в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 1105, спр. 930, арк. 4.

5. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 207.

6. Там само.

7. Там само. – С. 209.

8. Там само. – С. 214.

9. Див.: Дневник М.М.Бережкова // Національна бібліотека України ім. Вернадського, Інститут Рукопису (далі ІРНБУВ), ф. 23, од. зб. 18, арк. 6.

10. Там само, ф. 23, од. зб. 20, арк. 11.

11. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 209.

12. Лист В.В.Данилова до Є.В.Піскорської від 3.06.1968 р. // З родинного архіву О.О.Новикової (онука В.К.Піскорського).

13. Дело историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине с рапортами профессоров и преподавателей о преподанных в 1898/99 учебном году курсах, о собеседованиях, о домашнем чтении, о семинарских занятиях // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 936, арк. 39.

14. Сведения о прочитанных предметах, о собеседованиях и домашнем чтении в историко-филологическом институте кн. Безбородко // ВДАЧОН, ф. 1105, спр.1189, арк. 42

15. Там само.

16. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 213.

17. Там само.

18. Будде Е. В.К.Пискорский: [Некролог] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. – октябрь. – С. 56.

19. Див.: Москаленко А.Є. Сторінка з історії медієвістики на Україні // Український історичний журнал. – 1971. – №4. – С. 97.

20. Сведения о прочитанных предметах, о собеседованиях и домашнем чтении в историко-филологическом институте кн. Безбородко // ВДАЧОН, ф. 1105, спр.1189, арк. 42.

21. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 209.

22. Там само.

23. Там само.

24. Там само. – С. 214.

25. Дело историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине о студенте сего Института Александре Солнцеве // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 769, арк. 15.

26. Там само, ф. 1105, спр. 769, арк.22.

27. Дело историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине о студенте сего Института Александре Красина // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 831, арк. 23.

28. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 214.

29. Див.: Дело историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В.К.Пискорского // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 930, арк. 48.

30. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. – С. 210.

31. Там само. – С. 211.

32. Голубкін Ю.О., Дятлов В.О. З історії медієвістики у Ніжинському історико-філологічному інституті // II Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповіді. – Вип. 2. – Чернігів; Ніжин. – 1988. – С. 94.

33. Див.: Начало академической свободы в Западной Европе: Речь, произнесенная на годичном акте Института 30 августа 1899 г. – Нежин, 1900. – С. 1–20.

34. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 220.

35. Докладно див.: Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В.К.Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Література та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 58.

36. Там само.

37. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 207.

38. Там само.

І.М.Конончук

Динаміка етнокультурних процесів на Чернігівщині 1917 – на поч. 30-х рр. XX ст.

Для того щоб зрозуміти причини могутнього підйому національних рухів у Росії після 1917 року, потрібно розкрити зміст національної політики царського уряду Росії щодо "інородців" (куди входили і українці). Ця політика передбачала жорстоке придушення національної культури та мови, освіти і науки; поступове перетворення всіх народів на один великий "російський народ", примусову русифікацію і асиміляцію "інородців". Різні народи порізному реагували на таку політику – менш розвинені (на півночі, азіатські) практично не боролися. Але досить високорозвинені народи (українці, грузини тощо), які мали давню культуру, традиції та мову, активно боролися за свій національний розвиток, і їх боротьба значно зростала з погіршенням політики (жорстока політика була каталізатором національного руху). Національне питання було одним з основних у революції 1905 і 1917 років (можна лише проаналізувати деякі факти могутнього українського руху 1905 р., а в 1917 цей рух породив навіть українську державність у вигляді Центральної Ради, Гетьманату і Директорії).

Утворивши СРСР, більшовики не вирішили національного питання – вони просто скопіювали державницьку систему царської Росії, замінивши самого царя партією більшовиків і особисто Сталіним. Нам прекрасно відомо політику Сталіна на ліквідацію національної різниці між народами (ішла мова про єдину мову "есперанто" і єдиний народ – звичайно російсько-радянський).

Більшовики в цей час активно будують нове державне утворення СРСР, але вони зовсім не вирішили основного питання революцій 1905 та 1917 рр. (національного), а тому змушені перебудовуватись на ходу і вирішувати ті національні проблеми, які не були вирішені царем, а також ті, які народились вже в період діяльності більшовиків. Тут же формувались основні підходи влади до коренізації та українізації, національного руху в цілому.

Продовжуючи традиції українських урядів 1917–1920 років, у нас активно ідуть процеси національно-культурного будівництва на народному ґрунті (держава в цей час не мала можливості допомагати цьому процесу) – народні хори і оркестри, театри і гуртки, ансамблі і студії, майстерні і умільці... Чернігівщина теж активно працює у цьому напрямку – на її території проживали десятки різних націй та народностей: від досить великих (росіяни, євреї, німці), до дрібних і навіть забутих (асирійці, вірмени, азейбарджанці, греки). Всі вони також дуже активно працювали у напрямі сво-

го національного розвитку і найбільш активну підтримку отримували від українців як корінного і найчисленнішого населення.

Ці процеси тісно пов'язані з економікою даного періоду – активний початок політики непу, – тому культурні процеси також підтримуються (або ж просто терпляться). Під час проведення нової економічної політики в місті і на селі широко з'являється середній клас (багаті і середні селяни, комерсанти і підприємці), активно розвивається інтелігенція, піднімається рівень освіти та культури. Економічні проблеми значним чином було вирішено, і ці люди починають піднімати питання розвитку національних культур – на Чернігівщині цей середній клас при сприянні інтелігенції підтримує діяльність різних культурних закладів у місті та селі, фінансує їх, допомагає матеріально і сам активно бере участь у культурному житті регіону. Такі процеси спостерігаються у всіх народів, що проживали на даній території (і у національному будівництві вони допомагали один одному – фактів такої взаємодопомоги досить багато).

На цьому етапі (початок 20-х років) більшовицьке керівництво практично твердо впевнене, що воно дуже швидко "народить" (створить) "нову пролетарську культуру", користуючись старими методами громадянської війни (організований і керований кавалерійсько-гвардійський наскок). "Під керівництвом партії весь народ швидко почне творити нову пролетарську культуру, яка переможе стару національно-буржуазну" – такі поняття були у більшості партійних та державних керівників того часу. Але виявилось зовсім навпаки – для творення нового типу культури потрібен не тільки певний час, але і достатньо високий рівень освіти та культури цілого пласту населення, потрібна культурно-освітня еліта, яка буде керувати цим процесом і вчити весь інший люд новому типу культури. Це зрозуміла лише невелика частина керівництва, яка почала активно допомагати процесу українізації і коренізації.

На другому етапі розвитку (середина 20-х років) проходять двоякі процеси: іде активний розвиток національних осередків культури, влада допомагає їх роботі, з одного боку (іде офіційна політика коренізації, а тому діватись їй нікуди), а з іншого боку – намагання влади взяти під свій контроль ці процеси і використати їх для своїх цілей (укріплення держави, вирішення економічних проблем, організація народу для підтримки влади, тощо). Вже на цьому етапі починається боротьба проти активних діячів національного відродження ("культурна дискусія", боротьба проти Хвильового, Шумського, Скрипника та ін.). Але загалом ці процеси ще проходять без крові. В економічному плані іде неп, і тому культурні процеси теж підтримуються. Але після проголошення індустріалізації і особливо колективізації ці процеси починають згортатись. У цей же час іде формування ідеології "культурної рево-

люції" і готується підґрунтя для нищення національних культур в СРСР (так зване "розстріляне відродження").

Починаючи з 1927 року (річниця Жовтневої революції), більшовики починають активно "закручувати гайки". Це прямо пов'язано з процесами в економіці (індустріалізація 1925 та колективізація 1927 років і згортання процесів непу), суспільно-політичній сфері (початок репресій в Україні – справа українських есерів, культурна дискусія, "Шахтинська справа" та ін). Починаються переслідування національних діячів культури, політиків, науковців, перші прояви державної русифікації (сприяння розвитку російської культури і ін.) – це все також активно впливає на національне культурне будівництво (влада починає активно керувати цими процесами, з'являється "замовлення влади", соціалістичні принципи творення культури та ін.).

Фактично можна говорити про те, що з кінця 20-х років починається згортання коренізації і активна боротьба проти національного будівництва, готується ґрунт для введення принципу "соціалістичного реалізму" і появи "сталінської культури". Ці процеси явно видно вже з 1927–1928 рр., але особливо активно починається нищення національної культури на початку 30-х років.

Показовий момент широкого національного співробітництва у розвитку Чернігівщини можна побачити ще в кінці XIX століття, коли в Бахмачі з'явився Гайворонський гурток аматорів театру, у якому працювали представники кількох національностей (українці, росіяни, євреї, поляки) [1, с. 150], – вони дружно піднімали цілий культурний пласт, і в їх репертуарі була не тільки українська тематика, але і російська та німецька класика, твори польських та єврейських драматургів. Гурток активно підтримували меценати і просто звичайні люди – торгівці, буржуа, інтелігенти, багаті селяни. Гурток давав вистави не тільки в містах, але дуже активно подорожував по селах регіону, де його гарно зустрічали та підтримували фінансово і просто продуктами харчування, організовували проживання та допомагали реквізитом. У зимовий період на вистави приїжджали селяни з навколишніх сіл і привозили артистам продукти та паливо, зимовий одяг і взуття, бували випадки організації спеціальної попечительської ради, яка вирішувала, яке село в той чи інший період буде підтримувати роботу гуртка (активну участь у цьому брали земства).

У 1917 році було створено Козелецьке літературно-артистичне товариство ім. М.Заньковецької [1, с. 324]. До товариства входили представники як різних національностей (українці, росіяни, поляки, євреї), так і різних верств населення (селяни, інтелігенція, військові, робітники і буржуа). Воно активно працювало і мало прихильників по всьому регіону, бо проголосило основною метою

всіляке сприяння національному відродженню українців та інших націй, що живуть на даній території, тому і тематика роботи товариства також була інтернаціональна (піднімались проблеми розвитку культури українців і росіян, інших народів Росії).

У 1918 році в Ніжині з'явився народний театр, який підтримував українські національні традиції. Його активно підтримувала як міська, так і сільська громадськість Ніжинщини (практично така ж ситуація, як у Гайвороні). Незважаючи на військові дії, з літа 1918 року театр починає активні гастролі Чернігівщиною. У його репертуарі не тільки українська і російська класика (Т.Шевченко і М.Гоголь, І.Карпенко-Карий і М.Горький інші), але й класики інших народів. Через два роки (1920) в Ніжині виникає російська театральна трупа, а в 1922 Ніжинський народний театр було перетворено на державну драматичну студію ім. М.Заньковецької. Потрібно відмітити, що національний склад обох студій не був мононаціональним (і в російській, і в українській студії разом працювали росіяни і українці, асирійці і греки, євреї і поляки), а допомагали обом студіям також представники різних національностей Ніжина та Ніжинщини. Українську театральну студію очолив В.Лесючевський. Він намагався активно використати не тільки величезну підтримку української людності, але і пробував співробітничати з місцевою владою (потрібно визнати, що влада практично ніякої конкретної допомоги студії не надала). Два театри, російський та український, існували паралельно, давали вистави по черзі і між ними не було протиріч, а публіка залюбки дивилась вистави обох театрів. Даний факт ще раз підкреслює істинний демократизм ідей національного відродження в Україні, яке передбачало два взаємопов'язаних паралельних процеси – з одного боку, українське відродження, а з іншого – створення нормальних умов для глибокого відродження і розвитку всіх націй і народів, що живуть в Україні. Дуже показовим є той факт, що на початку існування російської театральної трупи у неї майже не було реквізиту (костюми, грим, фарба та ін.) і українські колеги залюбки поділились зі своїми російськими колегами по мистецтву всім, що вони мали (дуже часто вистави ішли одна за одною на одній і тій же сцені, а глядачі навіть бачили, що українська трупа передає свої костюми та все інше російській – і сприймали це дуже і дуже позитивно) [2].

У 1919 році, незважаючи на війну і розруху, у Новгороді-Сіверському І.Уралов при допомозі А.Ассінга заснував драматичний театр. Репертуар його також був інтернаціональним (як і учасники театральної трупи): тут була драма російська і українська, класика народів Росії і європейська тощо. Переважав, звичайно, український репертуар, але інші напрями також активно розвива-

лись і різниці чи переваг між ними не було ніяких. Знову повторюється та ж сама ситуація – фінансування повністю відсутнє, а підтримує театр сам народ (особливо багаті селяни та торгівці регіону). Незважаючи на явно український репертуар, підтримка ішла від росіян, поляків, євреїв, інших народностей. Загалом, театр мав величезний успіх серед глядачів, проводив гастролі по селах і містечках Чернігівщини. Переважання українського репертуару у театрі закономірно привело до об'єктивної необхідності утворення російського драматичного театру у 1921 році – знову повторилась майже повністю ніжинська ситуація – театри працюють паралельно, і в початковому становленні російського театру йому активно допомагає український (і особисто І.Уралов, А.Ассінг, І.Сагатовський) [3]. Після смерті Уралова (1923) театр очолив І.Сагатовський, а в кінці 20-х йому присвоїли ім'я Уралова. Репертуар в основному український, але також ставляться п'єси російської та іноземної класики, твори народів СРСР (працюють в театрі також спільно представники різних національностей). Український театр закрила влада в середині 30-х років (звинувативши в націоналізмі), російський театр повністю перейшов на "червоний авангард", возвеличуючи "вождів і вождя", почав втрачати глядачів і закономірно згас сам собою.

1921 р. – у Мені з'являється товариство "Молодий театр", яке було народжено могутнім національним рухом початку XX століття і особливо революцією 1917 року, з одного боку, і процесами економічного підйому, започаткованими новою економічною політикою, з іншого боку. Репертуар товариства був в основному український, але, виходячи з того, що серед його акторів також були представники різних народів (росіяни, євреї та інші), то на сцені була і російська класика, і класика народів СРСР, і "червоний авангард", і зарубіжні твори. Товариство не отримувало допомоги держави, але дуже гарно існувало на допомогу міщан та селян даного регіону. Воно також проводило гастролі навколишніми селами і користувалось величезним успіхом у глядачів (про що говорять численні подарунки у вигляді продуктів харчування, одягу та взуття, палива тощо) [4, с. 421].

Для розвитку культури потрібні професіонали – тобто нормальний рівень розвитку культури, науки, освіти буде тоді, коли його представлятимуть високопрофесійні кадри. Кожний народ завжди більше думає про майбутнє, а тому у Чернігові в рік найбільшого хаосу (1919) була відкрита губернська народна студія мистецтв під керівництвом М.Тарловського. Студія набрала 3 групи по 50 учнів кожна і почала регулярні заняття. Відвідували її обдаровані люди різного віку, від 8 до 50 років (в основному 15–25 років). Студія виявляла таланти різних напрямів: музичні, художні,

театральні та інші, сприяла розвитку цих талантів у дітей та дорослих. Серед учнів студії були не тільки селяни і міщани, інтелігенція та буржуа, але й представники кількох національностей Чернігівщини. Вони дуже гарно уживались і ладнали між собою, допомагали одне одному у придбанні паперу і олівців, ручок і ватману, фарб і нот (все це їм приносили місцеві люди Чернігова і особливо Чернігівщини). Було навіть оголошено тримісячник допомоги студії, протягом якого сюди було принесено стільки всякого потрібного матеріалу, що його вистачило для річних занять у різних напрямах. Деяка перерва у роботі студії була у 1920 році, але з 1921 вона почала працювати ще активніше – основну допомогу їй у цей час надавали багаті і середні селяни, буржуа і торгівці, інтелігенція [5].

З 1919 по 1923 рік у Чернігові існував російський драматичний театр ім. 25 Жовтня, яким керував П.Олександров, а активними діячами були О.Загаров, В.Неллі і ряд інших (знову відмітимо, що театр називався російським, хоча більшість у ньому становили зовсім не росіяни, а існував цілий інтернаціонал національностей). Театр розпочав свою діяльність з "червоного авангарду", маючи велику підтримку радянських військових на території Чернігівщини, але активні гастролі губернією, і особливо нєп у 1921 році, підштовхнули його до української тематики (паралельно пробували твори народів СРСР і зарубіжну класику). Така ситуація привела до розриву гарних відносин театру з військовими, які раніше допомагали йому у гастролях (пересування залізницею, вирішення проблеми житла та харчування тощо), серед членів театру почались дискусії щодо шляхів розвитку – все це привело до розколу, а потім і до самоліквідації [6].

Нова більшовицька влада України прекрасно розуміла, що без "завоювання українського села" культурою вона просто не може існувати. Виходячи з таких міркувань, у 1920 році у Чернігові спеціально для села виник пересувний театр ім. М.Горького. Спочатку основний його репертуар був російський, але актори швидко зрозуміли, що втрачають сільського глядача, тому з 1921, і особливо з 1923 (офіційний початок коренізації), на підмостках театру активно з'являється українська і зарубіжна класика, твори народів СРСР, самостійні розробки. Ситуація полягала у тому, що паралельно міняється національний склад театру, – до нього активно приєднуються українські актори і актори інших національностей, які пропагують свій національний репертуар [7]. Під час гастролей по Чернігівщині селяни самі організовували пересування театру від села до села, харчували акторів і забирали їх по своїх домівках на проживання, поки театр перебував у даному селі.

З 1919 по 1927 рік у Чернігові активно працював український радянський драматичний театр, який пройшов досить нелегкий шлях. Спочатку він започаткував себе як "революційно-радянський", але з проголошенням коренізації у 1923 р. на деякий час майже припинив свою діяльність – ішов процес переосмислення (серед акторів проходили дискусії, що робити і в який бік рухатись). Частина революційно настроєних акторів вирішила навіть створити незалежну "радянську червону студію", але вона дуже швидко розпалась, практично не маючи підтримки народу. Сам театр перебудувався, почавши спочатку з української класики, а потім репертуар настільки розширили, що він мав твори і російських класиків, іноземну класику, твори народів СРСР (склад театру також був інтернаціональним) [8]. З 1925 року у Чернігові розпочав роботу український музично-драматичний театр, який з самого початку взяв за основу повністю українську тематику. Він активно гастролював не тільки містами і селами Чернігівщини, але і Україною. Театр мав тісні зв'язки з Росією, Білорусією, іншими республіками. Після 1927 року на нього починають тиснути органи влади, примушуючи перейти на "потрібний владі репертуар". Частина акторів просто пішла з театру, інші спробували боротись проти такого тиску, але він почав поповнюватись "стійкими більшовицькими кадрами із робітників і селян" і переходити на "масову культуру" або ж "культуру на замовлення влади" (звичайно, він втрачав свого глядача і тихенько опускався на провінційне дно, проте мав підтримку влади) [8].

На такій же революційній хвилі національного піднесення виникає Прилуцький робітничо-селянський театр під керівництвом І.Бровченко (1923 рік). Фактично театр виник при активному сприянні влади, але дуже швидко "перебудувався" – на акторів впливають процеси коренізації та непу – до репертуару ввели українську і російську класику, твори класиків народів СРСР та зарубіжних класиків (але також показували революційну тематику для робітництва та солдатів, щоб підтримати імідж робітничо-селянської назви колективу). Вже з 1924 року колектив бере чіткий курс на процеси коренізації і активно гастролює селами Чернігівщини, маючи величезний успіх (він був зумовлений добірками самостійно написаних постановок з місцевої тематики) [9].

Досить велика кількість театральних колективів з'явилася у 20-х роках на Ніжинщині. На відміну від інших регіонів Чернігівщини, місцеві люди подумали навіть про дітей – у 1922 році Л.Случевська організувала дитячий театр і якщо перші кроки його діяльності започаткували дорослі, то вже через рік на сцену дійсно вийшли діти (було утворено аматорську дитячу студію). Знову ж таки показовим є той факт, що найбільш активну допомогу театру нада-

вало населення міста Ніжина та Ніжинщини (особливо селяни навколишніх сіл). Театр перебудував свою діяльність – п'єси показували в суботу та неділю о 12 годині дня (базарні дні, коли в Ніжин приїжджали селяни торгувати), репертуар також складав в основному українську народну та класичну тематику (казки, п'єси, самостійні обробки творів). Національний склад учасників театру повністю відображав інтернаціональний склад жителів Ніжинщини, а тому актори врахували це в своїй діяльності – до репертуару було внесено відомі твори класиків зарубіжжя і СРСР (це мало величезний успіх серед глядачів) [10].

Насиченість театрального життя Ніжина поставила питання про утворення літнього театру, який з'явився у 1922 році – він також мав величезний успіх не тільки грою професіоналів, але й аматорів, бо практикував запрошення на свої вистави бажаючих спробувати себе в амплуа автора і навіть режисера. Театр організовував також гуморини, фестивалі народної творчості, вечори відпочинку, літературно-тематичні вечори, а виходячи з того, що колектив також був інтернаціональним, то і репертуар також формували за тими самими міжнаціональними критеріями. Таким чином, театр також користувався великою підтримкою народу Ніжинщини і його допомогою у вигляді не тільки просто фінансового меценатства, але і продуктів харчування, одягу і взуття, реквізиту тощо [1, с. 519].

Інтелектуальний потенціал і потреби глядачів привели до утворення чисто дитячого театру Петрушки у 1927 році. Це був ляльковий театр, і організувало його подружжя Милоченків, яке орієнтувалось на російську тематику роботи (і, звичайно, мало підтримку місцевої влади). Але така ситуація була недовго. На зборах колективу театру залунали голоси про національне відродження, українізацію і потреби багатьох народностей, що проживають на Ніжинщині. В результаті, до репертуару було внесено значні зміни (тематика стала інтернаціональної – російська і українська, польська і єврейська, вірменська і ассирійська, інших народів). Спочатку п'єси були аматорськими, але потім почався перехід на більш високий професійний рівень, а з розширенням репертуару кількість глядачів значно зросла [11]. Це привело до того, що діяльністю театру зацікавились органи НКВС і всю діяльність взяли під контроль (було зроблено кілька попереджень про "націоналістичний ухил"). Це стало причиною того, що на середину 1929 року театр фактично припинив своє існування.

Протягом 20-х років існувала досить солідна театральна трупа у Бобровиці, куди входило близько 50 чоловік. Склад її також був інтернаціональний (росіяни і українці, інші народи), а тому репертуар теж став інтернаціональним, хоча і переважала українська класика. Трупа проводила активну діяльність Чернігівщиною і ве-

ликою популярністю користувалась особливо серед сільських жителів, які допомагали їй дуже активно завдяки українського репертуару, в основному), постановки інших національностей (зарубіжні також) теж користувались популярністю. Щоб заспокоїти владу, трупа у місті давала деякі постановки на революційну тематику. Завдяки народній підтримці вона змогла протриматись досить довго абсолютно без державного фінансування [4, с. 188]. Знову ж таки потрібно відмітити, що коли влада почала нав'язувати колективу "революційно-радянську тематику", то колектив практично розпався, глядачів значно поменшало і авторитет театру знизився.

Загалом, можна сказати, що в 20-х роках на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 народний хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 народних будинків і клубів. У самому Чернігові достойно існували російський і український драматичні театри, російський і український народні театри [4, с. 60]. Можна також відмітити, що репертуар їх роботи був повністю інтернаціональним, а склад їх учасників був представлений понад 50 національностями СРСР. Ті заклади, які культивували "радянсько-революційну тематику", дуже швидко втрачали авторитет і розпадались до середини 20-х років, а ті, які пропагували культурні цінності українського народу та інших народів СРСР, були розвалені владою в основному на початку 30-х років (культуру взяли під контроль партії, з'явився "соціалістичний реалізм і замовлення влади", почали возвеличення "вождів і вождя всіх народів і часів" тощо).

Музика також розвивалась за тими самими законами, що і театральне мистецтво. Вже у 1917 році у Козельці разом з літературно-артистичним товариством М.Заньковецької виникла музична студія, яка фактично проіснувала аж до кінця 20-х років (теж була закрита органами НКВС за "націоналізм"). У роботі студії брали участь різні національності, і репертуар також був інтернаціональним з деяким переважанням українського. Виходячи з цього, студія користувалась величезною популярністю серед жителів регіону, і їй активно допомагали всі, особливо сільські жителі (продуктами і всім потрібним).

Одночасно в цьому ж році у Ніжині почався рух за створення міського оркестру. Його створювали кілька разів, він розпадався, але у 1920 році завдяки наполегливості Б.Вермиківського Ніжинський симфонічний оркестр було створено, і сам організатор його очолив. Оркестр також був інтернаціональним, репертуар в основному український (але багато творів російських та інших народностей, також зарубіжні). Оркестр активно гастролював не тільки Чернігівщиною, але і всією Україною, і всюди його дуже гарно приймали, активно допомагали його роботі всім чим могли [1,

с. 527]. Оркестр неодноразово побував у Новій Басані, і його виступи підняли тут ентузіазм місцевого населення. На початку 1923 року на хвилі народного руху з'явився хор імені М.Леонтовича. Хор виступав і гастролював Україною, брав участь у різних конкурсах, акціях, фестивалях, користувався величезною популярністю і підтримкою (незважаючи на відсутність регулярного державного фінансування, він гарно діяв за підтримки людей).

Велику роботу для культурного відродження Чернігівщини проводили студенти Ніжинської вищої школи (про це багато сказано у роботах професора Самойленка Г.В.), і особливо можна відмітити діяльність Ф.Проценка, якого знали не тільки в Україні, але і в Росії. Створений ним студентський хор також був інтернаціональним і користувався великим успіхом у населення Чернігівщини. Лише за перший рік своєї діяльності (1923) він дав 8 концертів на Ніжинщині і 9 в самому вузі [12, с. 245]. Репертуар був дуже різноманітний (російські і українські народні пісні, класика різних народів, деякі зарубіжні твори – основу складала українська тематика). Сам Ф.Проценко у своїх спогадах відмічає, що ентузіазм був дуже великий, готувати виступи та театральні постановки учасникам допомагали не тільки викладачі і студенти, але і друзі та знайомі з міста і навколишніх сіл, ніяких протиріч у відносинах між учасниками не було, хоч вони представляли не тільки різні верстви населення, але й різні національності [13, с. 41–43].

У 1927 році в Ніжині завдяки ентузіазму Ф.Проценка та його однодумців з'явилась хорова капела із 40 співаків (очолив її І.Макаревський – композитор, співак, організатор). До капели входили представники кількох національностей, які дуже гарно знаходили спільну мову між собою, репертуар також був інтернаціональний (більшість творів українська). Завдяки цьому її виступи всюди користувались великою популярністю, підтримували її також представники різних національностей і соціальних груп (селяни, міщани, інтелігенція, торговці, студенти тощо). Капела проіснувала 3 роки, гастролювала Чернігівщиною, але в 1930 році керівництво її запідозрили в тому, що вона виступала проти колективізації (було також стандартне звинувачення у націоналізмі) і до кінця року колектив розпустили [14].

Така ж доля спіткала і Прилуцький осередок Всеукраїнського музичного товариства ім. М.Леонтовича. Його було створено у 1927 році, популярність також була величезна по всій Чернігівщині, велика підтримка представників всіх національних та соціальних груп (гарне існування без державної підтримки), але через два роки його розігнали за "націоналізм" [15].

Можна було б ще і ще перелічувати факти діяльності різних культурних осередків і колективів Чернігівщини у 20-х роках, але

потрібно зробити кілька висновків. Перш за все, можна констатувати, що українське відродження на території Чернігівщини ішло пліч-о-пліч з відродженням інших народів регіону (вони допомагали одне одному дуже активно). По-друге, на початку і в середині 20-х років влада практично не втручалась в роботу культурних осередків та колективів. Вона намагалась виростити "свої пролетарські культурні сили". По-третє, представники всіх національностей і народностей Чернігівщини активно допомагали розвитку культури регіону. Це також можна сказати і про різні соціальні верстви. Однією з найактивніших верств цього періоду (початок і середина 20-х років) було багате і середнє селянство. По-четверте, влада побачила, що на кінець 20-х їхні культурні представники програли змагання із народними і почала придушення національного руху і національної культури, що була непідконтрольна їм. І, нарешті, у 30-х роках можна говорити про повну партійну диктатуру над культурою, винищення "непотрібної національної культури" і активну підтримку своєї "пролетарської культури". Про селян також не забули – Голодомор 1932–1933 років і був штучно організований владою для нищення українських селян, яких вважали "носіями націоналізму".

Література

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
2. Червоне слово (Ніжин). – 1920. – Грудень.
3. Красное знамя (Чернигов). – 1921. – Листопад.
4. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: Вид. УРЕ, 1983.
5. Знамя Советов (Чернигов). – 1921. – Жовтень.
6. Вісті (Харків). – 1927. – Грудень.
7. Продовольственная газета (Чернигов). – 1923. – Грудень.
8. Червоний Шлях (Харків). – 1927. – Грудень.
9. Красное Знамя (Чернигов). – 1924. – Червень.
10. Красное Знамя (Чернигов). – 1922. – Грудень.
11. Нове село (Ніжин). – 1927. – Грудень.
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа. Сторінки історії. – Ніжин, 2005.
13. Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини. 1880–1930. – Ніжин, 1993.
14. Нове село (Ніжин). – 1931. – Січень.
15. Вісті (Харків). – 1929. – Грудень.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І. Експресиви в системі художнього тексту 3

Пащенко В.М., Бережняк В.М. Спостереження над специфікою вокалізму східнополіської системи діалектних мікросистем 8

Коткова Л.І. До питання про розвиток якісних значень у семантичних структурах відносних прикметників 19

Жук Т.В. Специфічні особливості казкового тексту 25

Капленко О.М. Роман "Голяндія" Дмитра Бузька: метанаративний дискурс 30

Костенко О.О. Проблема щастя у ранній прозі В.Винниченка (Аналіз одного оповідання) 40

Забарний О.В. Пізня сповідь (Літературний портрет Василя Охріменка) 52

Волощук І.І. Теоретичні основи дослідження іронії 57

Штейнбук Ф. М. Антропологічний аспект тілесного міметизму в текстових стратегіях сучасної літератури 65

ІСТОРІЯ

Кузьменко Ю.В. Християнські мотиви в народних історичних переказах про монголо-татарську навалу на Чернігівщині 73

Кириленко С.О. Полеміка М.Погодіна – М.Костомарова про походження Русі на сторінках часопису "Современник" 83

Дудченко Г.М. Національні переживання української молоді в 40-х рр. XIX ст. (студент Київського університету св. Володимира Г.Андрузький) 88

Самойленко О.Г. Іван Васильович Лашнюков – перший видатний історик в Ніжині 94

Крупенко О.В. Промислова політика самодержавства пореформеної Росії: зміст поняття, завдання, сутність та наслідки 110

Москалюк М.М. Загальний нарис становища промисловості на Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) 129

Лейберов О.О. Проект федерації Південних Радянських Республік – невдала спроба більшовицького державотворення на Україні 144

Лясковська С.П. Місце "економічної контрреволюції" в діяльності органів ВУНК-ДПУ УСРР в 1920-ті роки..... 155

Дудченко О.С. Правові форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у міжвоєнний період: аналіз нормативно-правових джерел УСРР..... 170

Давиденко Ю.М. До питання про створення військової підпільної організації Коменда Оборунців Польських в період 1939–1943 рр..... 175

Гринь Д.К. Два десятиріччя невтомної праці та подальшого зростання: сторінка з історії Чернігівського педінституту (1954–1974)..... 185

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Образотворче мистецтво на Чернігіщині у другій половині XVII–XVIII ст..... 200

Самойленко Г.В. Музично-театральне мистецтво на Чернігівщині у другій пол. XVII–XVIII ст..... 223

В'яла О.М. Педагогічна діяльність вченого-історика Володимира Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька..... 239

Кончук І.М. Динаміка етнокультурних процесів на Чернігівщині 1917 – на поч. 30-х рр. XX ст. 247

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Проблеми історії, філології та культури
в сучасних дослідженнях

Випуск 34

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Булах Т.М.

Літературний редактор: Лісовець О.М.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 18.01.07 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Times Ум. друк. арк. 15,3 Тираж 100 пр.
Замовлення № 12

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net